

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

**Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»**

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

І. Ф. КОНОНОВ

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Курс лекцій

Том 2.

*Сучасні суспільства:
структури та процеси*

**Луганськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2013**

УДК 316(075.8)

ББК 60.5я73

К64

Рецензенти:

Рущенко І. П. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету внутрішніх справ.

Подольська Є. А. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія».

Лобас В. Х. – доктор філософських наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки і права «КРОК» (Київ).
--

Кононов І. Ф.

К64 Теоретична соціологія. Курс лекцій. Том 2. Сучасні суспільства: структури та процеси : підручник для студ. вищ. навч. закл. / І. Ф. Кононов ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 336 с.

Підручник вводить читачів до сучасної теоретичної соціології. В ньому розкривається предмет науки, розглядаються підвалини суспільного життя, аналізується інституціональна структура суспільства, його соціальна структура, конфлікти, девіантна поведінка, революції. Особлива увага приділяється модерну та його етапам.

Посібник адресовано студентам, що навчаються за спеціальністю «Соціологія». Крім того, він може використовуватися в загальному курсі соціології, а також може бути корисним для всіх, хто хоче вивчати соціологію самостійно.

УДК 316(075.8)

ББК 60.5я73

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 4 від 30 листопада 2012 року)*

© Кононов І. Ф., 2013
© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА ТА СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ

Тема 12. Соціальна система суспільства	4
Тема 13. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність	50
Тема 14. Організації	74
Тема 15. Девіація та злочинність	104
Тема 16. Соціальні конфлікти	131
Тема 17. Революції та їх роль у суспільному житті	166

РОЗДІЛ 4 СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО

Тема 18. Модерн, модернізація та глобалізація	221
--	-----

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА ТА СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ

ТЕМА 12. Соціальна система суспільства

Поняття соціальної системи, елементи та структури. Поняття соціальної агрегації та соціальної групи. Теорія соціальних груп Еріка Берна. Ознаки реальної соціальної групи. Різновиди соціальних груп. Петро Штомпка про виміри соціальної структури. Різновиди соціальних систем, їх взаємозв'язок. Теорія структурації Ентоні Гіденса. Типи соціальних систем. Класи та класова система суспільства. Походження класів. Нації в історії та в сучасному світі

«Найголовніше в кожній групі – це сам факт її існування» (Ерік Берн)¹.

*«...Суспільне життя – **поверховий**, відкритий шар соціальної реальності; соціальна структура – шар **глибинний**, прихований від соціального світу» (Петро Штомпка)².*

1. Соціальна система, її елементи та структури

Цю тему більшість соціологів розглядає як центральну в соціологічній науці. **Володимир Ільїн** (р. н. 1950) саме з проблематикою соціальних відмінностей пов'язує предмет соціології. Він пише: «Якщо спробувати виділити предметне поле, на якому працювала і працює основна маса соціологів, ефективно не допускаючи на нього конкурентів, то без особливого перебільшення можна звизити його до вивчення соціальних відмінностей і ієрархій, а також механізмів підтримання їх. Саме в цьому полягає предмет соціології, на який майже не претендують інші науки»³. На початку вивчення курсу ми теж говорили, що соціологію можна визначити як науку про форми спільного життя людей. В межах цієї та наступної теми ми в особливому ракурсі розглянемо форми суспільного життя людей. В попередніх розділах ми з'ясували, що гру-

¹ Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Пер. с англ. А. Грузберга. – М. : Эксмо, 2008. – С. 18.

² Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения // Социс. – 2001. – № 9. – С. 5.

³ Ильин В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 10.

пові форми життя людей можна віднести до двох типів. Перший тип – це первинні групи у власному значенні цього слова. Нагадаю, що до них ми вже віднесли ті первісні групи, які виникли разом з людиною розумною. Вони існували до інститутів і тривалий час були єдиними формами соціальності. З формуванням складних суспільств склалися інститути і протягом подальшої історії групи формувалися в межах інститутів, або хоча б в їх «силовому полі». Наприклад, сім'я належить до первинних соціальних груп, але сучасна сім'я поєднує в собі риси малої групи та інституту. Групи сусідства належать до первинних груп, вони не включені в якийсь окремий соціальний інститут, але зараз перебувають під впливом цілого спектра цих інститутів (наприклад інституту права). Навіть дитячі товариські групи зазнають впливу з боку спеціалізованих інститутів соціалізації (дитячий садок, школа). Тому зараз нам і треба повернутися до проблеми соціальних груп у сучасних складних суспільствах, щоб розглянути її в світлі інституціональної системи суспільства.

У вітчизняній соціології прийнято говорити про соціальну підсистему суспільства. Про це вже йшлося, коли ми розглядали проблему інституціональних підсистем. Ця традиція йде від історичного матеріалізму. Скажімо, Володимир Барулін соціальну систему розглядає поряд з матеріально-виробничою (економічною), політичною та духовною⁴. Це має певний сенс. Дійсно, у суспільстві процеси утворення розвитку та трансформації соціальних спільнот, а також їх зв'язки між собою, у яких вони тільки й існують, становлять особливу сторону суспільного життя. Ця сторона відрізняється і від економіки, і від політики і від духовного виробництва. Є інституційні механізми створення соціальних груп і їх розташування в соціальному просторі. Саме на цьому незаперечному факті і базується традиція виділення соціального життя в окрему підсистему суспільства.

Проте соціальне життя все ж становить щось більше. Скажімо, економічне життя розгортається не тільки як процес виробництва корисних речей, а отже як процес взаємодії суспільства та природи. Економіка має певну суспільну форму, яка задається взаємодією в тому чи іншому суспільстві наявних у ньому соціальних груп. Це стосується і політики. Політичний процес залежить від якості соціальних груп і від стосунків між ними. Скажімо, не може бути однаковим політичне життя

⁴ Материалистическая диалектика в 6-ти томах. – Т. 4. Диалектика общественного развития / Отв. ред. тома В. Г. Маратов. – М. : Мысль, 1984. – С. 49.

рабовласницького суспільства та розвинутого індустріального суспільства. **Отже, соціальні процеси в суспільстві становлять основу, підґрунтя для всіх інших процесів.** Саме вони задають основоположний суспільний порядок. Зрозуміло, що це не треба витлумачувати в дусі єдиного фактора детермінації. В суспільному житті вона має циклічну природу. Але присутність процесів групоутворення, групової динаміки, взаємодії між групами у будь-якому суспільному процесі – доконаний факт.

Усі соціальні групи суспільства поєднані між собою в межах інституціонального порядку. Соціальна система суспільства – це і є сукупність соціальних груп, пов'язаних між собою ustalеними зв'язками інституціонального характеру. Усталені зв'язки становлять соціальну структуру суспільства. В. Ільїн в загальному сенсі мав підстави написати: «Соціальна структура розпадається на два великі блоки: соціальні інститути і соціальні групи, які є атрибутом будь-якого суспільства»⁵. Але при розгляді соціальної системи суспільства вони сходяться в одному аналітичному фокусі.

Перед початком розгляду соціальної системи слід ще раз нагадати про методологічне правило Мойсея Кагана, яке вимагає поєднання предметного, функціонального та історичного аналізу. Щоправда, враховуючи обмеженість часу, зараз третій рівень буде подано лише частково.

Відразу хочу звернути увагу на те, що соціальні групи існують тільки в межах відповідної соціальної системи. Вони набувають своєї якості в процесі взаємодії з іншими соціальними групами, що входять до даної соціальної системи. Це не означає, що між соціальними групами та соціальною системою не можуть виникати суперечності. Якби це було так, то суспільство не могло б розвиватися. В реальному житті в соціальних системах можуть співіснувати і співіснують соціальні групи, які є реліктовими утвореннями, що залишилися від попередніх суспільств, групи, пов'язані з домінуючим суспільним виробництвом, і групи, які представляють зародки нового суспільства. Але поки вони співіснують в межах однієї системи, вони впливають одна на одну і формують одна одну.

Предметний рівень аналізу передбачає виявлення елементів та їх взаємозв'язків. Початковий крок буде в з'ясуванні природи соціальної групи. Саме «соціальна група» є найбільш загальним поняттям для позначення якоїсь відносно сталої сукупності людей. Решта понять з цього семантичного ряду уточнюють це базове поняття.

⁵ Ильин В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 10.

Важливість поняття контрастує з його розробленістю. Власне поняття «соціальна група» повторює долю усіх базових понять науки – вони є початковими інтуїціями, які здаються зрозумілими без додаткових визначень. Образ різноманітних груп витає перед внутрішнім поглядом як кожної пересічної людини, так і теоретика. Ту ми спостерігаємо щось схоже на визначення множини в математиці. В підручнику з диференціального та інтегрального числення читаємо: «Поняття *множини* також є основним в математиці, це просте, первинне поняття, яке ми не будемо намагатися визначити через інші прості поняття. *Множина* – це сукупність, зібрання якихось об'єктів довільної природи»⁶. Група теж здебільшого уявляється простою сукупністю людей різної потужності.

Вважаю, що соціологам варто звернути увагу на **теорію групи** американського психолога, фундатора «транзакційного аналізу» **Еріка Берна** (*Eric Lennard Berne*; 1902 – 1970). Він писав про групи: «У звичайних наукових дискусіях цей термін часто використовується не дуже розбірливо і містить у собі невисловлені, невинуваті і, певно, помилкові відтінки»⁷. Американський психолог вважав, що групи можна визначати через інше, більш широке поняття соціальної агрегації. Останні – це «...будь-яке зібрання більш ніж двох людей, які займають встановлений простір»⁸. Отже, на його думку, зовсім не будь-яке скупчення індивідів заслуговує називатися групою.

Далі він застосовує до агрегацій дихотомічний поділ: «Соціальні агрегації можна розділити на два типи – ті, що мають зовнішній кордон, і ті, що не мають його. Ті, що не мають зовнішнього кордону, можна назвати відкритими зібраннями, а ті, що мають – анклавними»⁹. Відкриті зібрання Е. Берн розділив на маси і натовпи. Розрізняє він їх за ступенем ймовірності визначення того, до яких класів будуть належати їхні члени, що опиняться поряд в просторі. «В масі жоден з членів не може з достатньою мірою переконливості передбачити, до якого класу людей будуть належати його сусіди в кожний даний момент. Хоча в натовпі теж немає зовнішнього кордону і будь-хто може до нього приєднатися, тим не менш можна з деякою часткою упевненості передбачити, до

⁶ Бугорков Я. С., Никольский С. М. Дифференциальное и интегральное исчисление. – М. : Наука, Главная редакция физико-математической литературы, 1980. – С. 10.

⁷ Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Пер. с англ. А. Грузберга. – М. : Эксмо, 2008. – С. 9.

⁸ Там само. – С. 268.

⁹ Там само. – С. 33.

якого класу будуть належати твої сусіди в кожній даний момент»¹⁰. Наприклад масовим утворенням є аудиторія. Ми не можемо передбачити, хто одночасно з нами буде дивитися ту чи іншу телепередачу. А от натопв зівак, що зібрався на міській площі, більш передбачуваний за своїм складом. Мабуть, в такому поділі щось є, але в цілому він досить хисткий, про що говорить і сам вчений.

Агрегації з зовнішнім кордоном Е. Берн назвав анклавками. «Існує два типи анклавів – з внутрішніми кордонами і без них. Анклави без внутрішніх кордонів можна назвати прийомами, а з внутрішніми кордонами – групами і організаціями»¹¹. Останній поділ явно неспівмірний: організація – це клас груп. В основі поділу анклавів – та ж сама ймовірність передбачити сусіда: «На корпоративному пікніку неможливо з достатньою мірою впевненості передбачити, хто з ким сяде поряд, але можна передбачити, що ті, хто зібрався, працюють в одному місці або мають стосунок до працюючих там. Такі спеціальні характеристики прийому. А в офісі можна не лише передбачити, що всі, хто перебуває тут, працюють разом або мають стосунок до цієї роботи, але і з певними винятками передбачити, хто поряд з ким працює. Такі спеціальні характеристики групи»¹². Поки що це має не дуже переконливий вигляд. Група звужується до випадку групи у формальній організації. Але Е. Берн створює корисну мову для аналізу і ми рушимо за ним.

Нехай ця мова не охоплює усіх характеристик, але й інші спроби опису цієї реальності не є всеохопними. На один пропуск в його мові опису групової реальності все ж вкажу відразу. Маю на увазі безособові статусні категорії¹³. Вони виникають як місця в соціальному просторі. Вони не персональні. Їх може посісти за певних умов будь-хто. Нагадаю, що місця ці різні за місткістю. Деякі з цих місць добре акцентовані інституціональними засобами і закріплені у вигляді організацій. Як правило, це місця, пов'язані з владою і власністю. Для їх закріплення створюються підприємства, корпорації, банки, державний апарат, політичні партії. Щоб потрапити в ці місця соціального простору необхідно відповідати досить жорстким критеріям і *бути прийнятими* тими, хто там опинився раніше. В сучасних суспільствах добре акцентовани-

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 33 – 34.

¹² Там само. – С. 34.

¹³ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 385 – 386.

ми є також деякі місця, пов'язані з певними видами професійної діяльності, які потребують високого рівня професійної підготовки і особистих здібностей (лікар, викладач університету, юрист, оператор атомної електростанції та ін.). Але далеко не всі місця у професійному просторі мають такі характеристики. Масові професії відкриті для всіх бажаючих і через ці місця щорічно проходять мільйони людей у всьому світі (касири в супермаркетах, офіціанти, слюсарі). В цю зону дуже слабкої акцентованості потрапляє зараз все більше робочих професій. Ті, хто потрапив в цю соціальну позицію, сприймають її як випадкову, як результат індивідуального неуспіху. Ці безособові місця соціального простору і формують безособові статусні категорії.

Статусні категорії заповнюються індивідами, чиє взаємне розташування в соціальному просторі сучасних суспільств випадкове. Я говорю з певною обережністю про сучасні суспільства тому, що в феодальному суспільстві статусні категорії були спадковими і в цьому сенсі не випадковими для індивідів. Зміна поколінь індивідів відбувалася в межах одних і тих же статусних категорій. Зараз цей феодальний принцип теж наявний у певних сегментах суспільства. Діти успішного банкіра скоріш за все будуть вчитися в привілейованій школі з дітьми, чії батьки мають такий самий соціальний статус. Потім можна сказати, що вони з великою вірогідністю успадкують справу батьків. Але все-таки більшість статусних категорій сучасного суспільства є рухливими з точки зору персонального складу.

Статусні категорії сучасного суспільства надзвичайно різноманітні. Тільки частина їх пов'язана з економікою та політикою. Інші начебто зливаються з самим індивідом, стаючи його невіддільними характеристиками. Кожному зрозуміло, що люди безкінечно різноманітні, але в цій безкінечній різноманітності можна знайти і спільне, типологічне. Це дає можливість розглядати людину не тільки як абсолютно унікальну спільноту, але і як представника/представницю певного психологічного, расового, етнічного та ін. типу людей. Так, індивіди розділяються за ознаками віку, статі, расової та етнічної приналежності, місцем проживання в тих чи інших населених пунктах, музичними уподобаннями і т. ін. Статусні категорії можуть існувати в різних вимірах соціального простору, але в реальному житті індивіда поєднуються, утворюючи статусні вузли. В такі вузли можуть стягуватися расова приналежність, віросповідання, професійна діяльність, майновий стан. Такі вузли демонструють тенденцію до переходу з віртуального стану агрегату якостей до стану реальної групи, що є носієм колективної діяльності.

На проблему статусних категорій взагалі варто подивитися саме під цим кутом зору. Вони добре відомі під назвою **статистичних груп**. Їх так називають тому, що вони є групами обліку в державній практиці. З виникненням держав для їх правлячих груп стало зрозуміло, що матеріальна міць держави має кількісний вимір. Ним є чисельність наявного населення. На початковому етапі державу населення цікавило з точки зору двох функцій – здатності служити у війську і сплачувати податки. Тому у всій масі населення особливо враховувалися чоловіки, які здатні бути воїнами, а також чоловіки як голови домогосподарств. У давніх Афінах була навіть посада – демот, що передбачала фіксацію руху народонаселення (народження, смерті, досягнення повноліття юнаками) і його майнового стану. Склалися списки громадян, які мали право участі в народних зборах. Чим складніша держава, тим більше категорій громадян вона виділяє в особливі статистичні групи. Підкреслюю, що статистичні групи конструюються практикою державної влади. Вони і необхідні для здійснення політичного керівництва суспільством. В сучасних умовах недостатньо знати, скільки в суспільстві юнаків призовного віку. Необхідно знати, скільки в державі чоловіків і жінок різного віку, які мови вони визнають рідними, як населення розподіляється за професіями, за майновим станом. Ці знання стають базою для прийняття державних рішень, для вироблення довготривалої соціальної і культурної політики. Знаючи тенденції дітонародження, можна прогнозувати, скільки дитячих садків і шкіл треба побудувати через 5 чи 10 років. Знаючи розподіл вікових груп, можна прогнозувати співвідношення пенсіонерів і працюючих на певну перспективу. Це дає підставу для вироблення тієї чи іншої пенсійної політики. Знаючи, скільки молоді вступає в доросле життя, можна прогнозувати, скільки буде потребуватися робочих місць, квартир та ін. Таким чином, статистичні групи є категоріями влади. Вони виникають внаслідок процедури класифікації. Класи виділяються як узагальнення практичних потреб. У результаті цієї процедури населення протистоїть владі не як нероздільна маса, а як певна система груп з окремими специфічними потребами.

Статистичні групи виділяють також і вчені. Соціолог з дослідницькою метою може сконструювати величезну, фактично безкінечну кількість статистичних груп. У даному випадку статистичними групами ми будемо називати групи, в які з дослідницькою метою виокремлюються люди зі спільними ознаками. Статистика користується такими методами при виділенні вікових когорт, відділяючи одну від одної групи людей з кроком у п'ять років життя. Можна у таку статистичну гру-

пу виділити всіх блондинок з голубими очима чи чоловіків, чий зріст становить 180 см – 190 см. Все залежить від завдання дослідження. Але будь-якій неупередженій людині зрозуміло, що не всі статистичні групи мають властивість суб'єктності. Тобто не всі подібні групи виступають носіями соціальної дії. Більшість статистичних груп свідчать лише про можливість соціального морфогенезу. Тобто, можливо, в певних умовах блондинки з голубими очима створили б справжню групу. Скажімо, у фашистській Німеччині блондини та блондинки зі світлими очима вважалися найбільш цінним расовим типом. Зрозуміло, що це у носіїв відповідних зовнішніх ознак викликало почуття гордості і зверхності у ставленні до інших. Якщо віднесення до тієї чи іншої статистичної групи мало наслідком надання привілеїв чи переслідування, то тим самим статистична група отримувала стимул до перетворення в реальну.

Операції класифікації, в результаті яких статусні категорії перетворюються на статистичні групи, які включаються у соціальну практику, здійснюються у всій товщі суспільства. Категорії обліку виробляються і закріплюються як на рівні повсякденної свідомості, так і на рівні спеціалізованого духовного виробництва. Навколо операцій класифікації точиться постійна боротьба. Наповнення змістом тієї чи іншої категорії дуже багато важить. Що таке жінка? Подвійно гріховна істота чи представниця прекрасної статі, втілення вічної жіночості як джерела життя? Від вибору змісту облікової категорії залежить і ставлення до тих індивідів, які цю категорію заповнюють. Політика в цьому сенсі є втіленням маніпулювання зі статистичними категоріями. Політична діяльність під цим кутом зору здається особливо продуктивною. Одним розчерком пера мільйони людей перетворювалися в безправних зеків. За іншим політичним актом їх повертали в нормальне життя і реабілітовували. І прикладів такого роду не перелічити. Ця продуктивність політики базується на опосередкуванні процесу, який іде і без неї, процесу переходу віртуального в реальне і навпаки.

Повернемося до теорії Е. Берна. Він запропонував базове визначення: «Групу можна визначити як соціальну агрегацію, яка має зовнішній кордон і у будь-якому разі хоча б один внутрішній кордон»¹⁴. Зовнішній кордон визначає членство, а внутрішній здійснює поділ на лідерів і простих членів групи. Ерік Берна писав: «Внутрішній кордон, або прикордонна зона,

¹⁴ Берна Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Пер. с англ. А. Грузбергга. – М. : Эксмо, 2008. – С. 7.

відділяє зовнішнє середовище від групового простору, а головний внутрішній кордон розділяє груповий простір на регіон членства і регіон лідерства»¹⁵.

Е. Берн вважав, що групам притаманне внутрішнє прагнення до самозбереження. На його думку, «...найголовніша турбота кожної здорової групи – вижити як можна довше, принаймні до тих пір, поки не виконано завдання. Стандарти здоров'я для групи, як і для організму, – довговічність, ефективність і здатність до зростання. І очевидно, найголовніший серед цих стандартів – виживання»¹⁶. В своєму житті група зустрічається з загрозами ззовні (природними та соціальними) та внутрішніми загрозами (дезорганізація). При цьому боротьба в першу чергу ведеться за групову структуру. З її збереженням пов'язане виживання групи. «Сутність групи, те її «буття», яке повинне бути збережене, – це *групова структура*»¹⁷.

Е. Берн вживав поняття структури стосовно групи в трьох сенсах: організаційна, індивідуальна і приватна. Організаційна структура – це усталений спосіб зв'язку елементів у груповому просторі. Він існує як певне ідеальне утворення, яке має віртуальний характер, поки не наповнюється живими людьми. В результаті такого заповнення формується індивідуальна структура групи. Вона більш плинна, ніж організаційна структура. Одні члени приходять, інші залишають групу, але ці процеси не загрожують її існуванню, поки зберігається організаційна структура. Разом організаційна і індивідуальна структури утворюють публічну структуру групи, тобто таку, яку можна спостерігати ззовні. Але в функціонуванні групи певну роль відіграє і приватна структура, яка є орієнтацією того чи іншого члена в групі, коли виникають більш тісні контакти між одними членами, і менш тісні – з іншими. Ця структура включає в себе уявлення кожного індивіда про групу¹⁸.

Організаційна структура групи спирається на уявлення про те, якою мусить ця група бути. Якщо вчителі та учні класу не уявляють, якою мусить бути ця група, то вона не зможе існувати. Це стосується і студентської групи, і спортивної команди, і бригади на заводі, і злочинного угруповання. Без подібного уявлення не може існувати етнічна і національна спільноти. Е. Берн писав: «Будь-який мислений образ того, якою повинна бути група, може бути названим *груповим імаго*.

¹⁵ Там само. – С. 10.

¹⁶ Там само. – С. 18.

¹⁷ Там само. – С. 19.

¹⁸ Там само. – С. 14 – 17.

Відмінність між тим, що передбачає людина і на що вона сподівається, тобто її попереднім *груповим імаго*, і тим, як вона насправді бачить вже існуючу групу в даній момент, тобто його дійсним груповим імаго, – стає основою невдоволеності і психологічної напруги, які в свою чергу викликають спроби усунути невідповідність»¹⁹.

У концепції Еріка Берна група виглядає динамічним утворенням. Вона захищається і нападає на інші групи, в ній виникають різні процеси групової динаміки. Саме її збереження пов'язане з певними силами – груповим апаратом. У малих групах його функції може виконувати лідер. У деяких ситуаціях, коли група опиняється під загрозою, груповим апаратом стають усі її члени. Але у будь-якому випадку «*груповий апарат* є інструментом, який призначений для підтримання організаційної структури групи»²⁰.

Діяльність лідера, групового апарату, членів групи підпорядковується сукупності певних норм. Ерік БERN їх розділяє на конституцію, закони і культуру. Стосовно конституції він пише, що вона «...зазвичай включає декілька найважливіших тверджень, не обов'язково писаних; але всі вони добре укорінені в свідомості членів і змінюються з великими складнощами»²¹. Конституція включає: 1) назву групи; 2) формулювання цілей її діяльності; 3) визначення головної групової структури; 4) офіційно встановлені правила, що стосуються внутрішнього групового процесу; 5) умови зміни чи доповнення конституції. Вчений дає таке пояснення: «Перша умова, екзистенційна, дає групі назву (навіть якщо це просто «Група»), стверджує права, привілеї та обов'язки. Друга умова, телеологічна, вказує мету діяльності. Третя умова, структурна, встановлює вимоги до лідерства і членства. Четверта умова, регулююча, дає засоби для підтримання дисципліни і порядку. П'ята умова, аутотелічна, формулює механізми зміни конституції (хоча в імперії, вуличній банді і терапевтичній групі лідер інколи має достатньо влади, щоб зробити це автократично)»²². Закони розвивають положення конституції щодо групового процесу. В груповій культурі американський психолог виділив три аспекти: технічний, що надає знаряддя для групової діяльності; груповий етикет; груповий характер, який пов'язаний з поведінковими особливостями саме даної групи»²³.

¹⁹ Там само. – С. 44.

²⁰ Там само. – С. 23.

²¹ Там само. – С. 49.

²² Там само. – С. 50.

²³ Там само. – С. 51.

Група існує як історичне утворення. Е. Берн говорив, що історія для групи має особливе значення, коли вона перетворюється в традицію. Він висловлювався так: «Найбільш важливі традиції концентруються навколо героїв, тобто людей, які здійснили великі подвиги в історії групи, особливо таких, які заснували саму групу, збільшили її або врятували від руйнування перед лицем сильного опору – врятували, вбивши чи будучи вбитими»²⁴. Процес глорифікації лідерів чи членів групового апарату, які визнаються героями, американський психолог назвав евгемеризацією. Така назва процесу була дана в честь давньогрецького філософа **Евгемера** (Εὐήμερος; 340 – 260 рр. до н. е.), який пояснював походження віри в богів з культу великих людей. Е. Берн називає евгемерами самих канонізованих в групі героїв²⁵. Евгемеризація є зародком громадянського культу, який скріплює групу, робить її священною для членів.

Я приділив таку увагу концепції Еріка Берна тому, що до нашого часу – це найбільш розроблене теоретичне бачення групи. Психологічне походження цієї концепції дається взнаки. Автор одну і ту ж схему накидає як малим, так і великим групам, як групам, що склалися стихійно, так і організаціям. Поняття групи з цих засновків виводиться занадто ригористичне і вузьке. Наприклад, до числа груп не потрапляють діади. Це витікає з теоретичних засад автора: групою він вважає лише таку сукупність людей, яка поділяється на два регіони – лідерів і членів. Тому об'єднання двох людей він взагалі випустив з розгляду. Якщо зробити з цього підходу висновки, то сім'я взагалі до груп не потрапить. Молода сім'я до народження дитини – це діада. Невже групою вона стане лише тоді, коли з'явиться дитина? Але зовсім не обов'язково, що відразу в ній утворюються регіони лідерства і членства. В сучасній сім'ї вони найчастіше взагалі мають функціональний характер. Не підпадає під розгляд Е. Берна і таке людське зібрання як мітинг. За його термінологією це – натовп. Але, не маючи зовнішнього кордону, мітинг має внутрішній кордон – між організаторами, які перебувають на трибуні, надають в більшості випадків слово і тим, хто просто прийшов подивитися і послухати.

Можна сформулювати і багато інших критичних зауважень до концепції Е. Берна. Але більш важливим вважаю виділення перспективних моментів в ній. **По-перше**, важливим є розрізнення різних людських

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 53.

скупчень (агрегацій) і виокремлення з їх числа груп. Сам принцип їх виділення мені не здається бездоганим, але підхід заслуговує на розвиток. Дійсно, сукупність перехожих на вулиці або множину відпочивальників на пляжі групами не назвеш. Це ж стосується глядачів на конкретному сеансі в кінотеатрі, пасажирів автобусу і т. п. Це агрегації масового типу. До груп не варто відносити і різні типи натовпу. Але і масові агрегації і натовпи за певних умов можуть стати середовищем для формування нових груп. Натовп, як більш цільова і однорідна агрегація, ближчий до групоутворення, ніж маса. Звідси **другий важливий момент** в теорії Е. Берна. Він пов'язаний з тим, що на групи варто дивитися як на момент соціального процесу. Вони формуються, набувають визначеності, дезинтегруються і зникають. Треба зауважувати стадію, на якій перебуває людська агрегація будь-якого виду, в тому числі і група. Не варто групу розглядати як щось однакове в часі, незмінне, константне. В групогенезі необхідно розрізняти віртуальну групу та реальну групу. **По-третє**, надзвичайно перспективним є застосування до груп елементів просторового аналізу – виділення кордонів та регіонів. **По-четверте**, важливим внеском Е. Берна в дослідження груп є поєднання в їх визначенні об'єктивних і суб'єктивних моментів.

Враховуючи все сказане, спробую виокремити ознаки реальної групи. **Реальними групами виступають лише ті людські сукупності, відокремлені від решти соціального світу зовнішнім кордоном і внутрішньо структуровані, які є носіями колективної соціальної дії. Для реальної групи притаманна соціальна суб'єктність, тобто здатність до цілепокладання, прояву волі, рефлексії.** Це не слід розцінювати як ототожнення групи та особистості. Суб'єктність груп проявляється інакше.

Реальні групи характеризуються такими показниками:

1) відокремленість зовнішнім кордоном від решти соціуму та внутрішнє структурування, яке встановлює ієрархію між членами групи, виділяючи в групі регіони лідерства і членства;

2) сила зв'язків в групі перевищує силу зв'язків її членів поза межами групи. Будь-яка група пов'язана з виникненням поділу „в групі – поза групою”, який є однією з іпостасей поділу на своїх та чужих. За **Вільямом Гремом Самнером** (1840 – 1910) це поділ на «ми-група» («we-group») і «вони-група» («other-group»);

3) члени групи пов'язані певними практиками, які об'єднують їх і дозволяють їм позиціонуватися в соціальній системі. Практики не варто ототожнювати суто з економічною діяльністю, а поділ на групи ототож-

нювати з поділом праці. Мешканці одного населеного пункту теж здійснюють певні спільні практики, які пов'язані саме з проживанням, а не з виробничою економічною діяльністю. Але спільні практики можуть стати основою стабільного обміну діяльністю;

4) спільні практики передбачають спільні цінності. Цінності обумовлюють прийняття в групі певних норм, що регулюють стосунки між її членами;

5) ціннісна платформа і нормативна основа взаємодії породжують спільність в свідомості членів групи. Виникає осмислення своїх групових інтересів. Стає можливим виробити механізм прийняття спільних рішень.

Ці ознаки в сукупності є тим механізмом, через який група впливає на поведінку кожного з своїх членів. Саме у цьому сенсі можна говорити, що група має суб'єктний характер.

Усі реальні групи можна розділити на два великі класи. Перший клас складається з груп, які виникли стихійно. Такі групи надалі будемо називати **спільнотами**. До них належать такі великі групи як етноси, класи, регіональні спільноти, цивілізаційні спільнота та ін. Як бачимо, це групи соціетального рівня. Другий клас – це групи, які створені штучно для досягнення якоїсь мети. Такі групи називаються **організаціями**. Вони можуть бути малими та середніми за розміром. Але деякі штучні утворення в суспільстві також можуть мати соціетальний характер (держава). Зрозуміло, що поділ груп лише на два класи дещо спрощує ситуацію. Існують групи, які не належать до жодного з названих класів. Наприклад, сім'я є малою групою, яка кожним подружжям створюється свідомо, але форма сім'ї виникла стихійно і була закріплена свідомим рішенням державних органів. Все ж більшість груп може бути класифікована за дихотомічним принципом.

Існує велика кількість інших підходів до типологізації та класифікації соціальних груп. Значного поширення в соціології набув підхід, запропонований видатним радянським етносоціологом **Юліаном Володимировичем Бромлей** (1921 – 1990). Він пропонував на основі різних критеріїв виділяти різні типи груп²⁶. Я наведу цю типологізацію в інтерпретації В. Баруліна:

1) за критерієм тривалості існування він всі групи розділив на **тимчасові та сталі**. Це досить грубий поділ. Що таке тимчасовість? Хвилина, година, рік? А сталі групи як довго зберігають свою стабільність?

²⁶ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – М. : Наука, 1973. – С. 10 – 11.

Деякі етноси існують тисячі років. Класи можуть існувати століття. Але, незважаючи на нечіткість, цей поділ відображає темпоральний бік буття людських груп. Тому соціологи не відмовляються від нього, а намагаються його вдосконалити;

2) за критерієм величини були виділені **великі, середні (локальні) і малі групи**. Краще за все працює поділ на великі і малі групи. Великими є групи, які існують без безпосереднього контакту між всіма їх членами. Психологічні механізми не відіграють суттєвої ролі у їх існуванні. Це групи соціетального рівня, тобто вони пов'язані з існуванням суспільства як певної цілісності. Малими називають групи, які існують за умови безпосереднього контакту між їх членами. Тут велике значення має психологічна сумісність людей. Групи середні (або групи мезарівня) залишаються сірою зоною соціологічного знання. На рівні здорового глузду зрозуміло, що їх доцільно виділяти. Скажімо, колектив великого підприємства, фірми чи університету важко віднести або до великих груп, або до малих. Через цю емпіричну інтуїцію поняття середніх груп використовуються в сучасній соціології;

3) за критерієм території виділяються територіальні та екстериторіальні групи. До перших належать ті, які обов'язково пов'язані з конкретною територією. Прикладами тут можуть бути нації, регіональні спільноти, поселенські спільноти. До екстериторіальних спільнот належать класи, професійні групи та ін.;

4) як критерій використовується показник „щільність” груп. За цим критерієм виділяються групи щільні і дисперсні. Щільними групами називають ті, члени яких концентруються на певній території і не змішуються з членами інших груп. Відповідно дисперсними вважаються групи, члени яких розпорознені серед членів інших груп. Концентрація та деконцентрація відбивається на інтенсивності зв'язків. В щільних групах вона є значно більшою, ніж у дисперсних. Юліан Бромлей сформулював цей критерій поділу для етнічних спільнот, де він працює у певних випадках досить успішно. Але він не є всезагальним. В просторовому відношенні до формування закритих поселень в сучасному світі прагнуть багаті²⁷;

5) як критерій також використовується ставлення групи до історичного часу. На цій основі виділяють групи з переважанням діахронних зв'язків та групи з переважанням синхронних зв'язків. До перших груп належать етнічні групи. Етнос існує до того часу, поки його члени орі-

²⁷ Див.: Бауман З. *Текущая современность* / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2008. – С. 100 – 101.

ентуються на спільну історичну пам'ять. Переважно синхронні зв'язки важливі для виробничих чи спортивних колективів²⁸.

Дещо іншу типологію соціальних груп запропонував В. І. Ільїн:

- 1) за типом групових зв'язків – формальні та неформальні групи;
- 2) за рівнем міцності – короткотермінові, спорадичні та постійні;
- 3) за розміром – великі і малі;
- 4) за характером членства – з автоматичним членством, з добровільним членством та з примусовим членством²⁹.

У цій типології є і спільне, і відмінне, якщо порівняти з типологією Ю. В. Бромлея. Зараз прокоментую лише основне. Поділ груп на формальні та неформальні для першого рівня типологізації є невдалим. Краще ділити на спільноти та організації. Поділ на формальні та неформальні структури характерний для організацій. Критерій міцності тотожний у даному разі з критерієм тривалості існування, але є й певні нюанси. Завдяки цьому вдалося виділити спорадичні групи. Це цікаві соціальні утворення. Вони постійно виникають в суспільстві і постійно зникають, щоб відтворитися знову. Прикладами можуть бути черги, туристичні групи і т. ін. Цікавим і дійсно цінним є поділ груп за характером членства. Для спільнот характерне автоматичне членство. Людина стає членом етносу і класу переважно не з власної волі. Добровільне членство як і примусове членство характерне для організацій. В партії чи університети вступають. Звідси і вільний вихід. В армію потрапляють за призовом і під загрозою кримінальної відповідальності повинні служити до закінчення терміну. Безумовно, у всіх цих випадках є багато нюансів. Наводжу ці організації лише як приклади.

Найбільш різноманітна і ґрунтовна класифікація груп була запропонована в уже цитованій книзі Е. Берна. Американський вчений показав, що групи можна класифікувати за їхніми основними ознаками. Так, залежно від характеру зовнішнього кордону можна виділяти групи з *відкритим кордоном*, *закритим кордоном* і *запечатаним кордоном*. Прикладом перших можна розглядати школу для учнів, других – екіпаж корабля в морі, третіх – в'язницю, або випускників школи певного року та ін. За характером членства Е. Берн дає поділ дещо відмінний від того, який у В. Ільїна. Він називає групи з добровільним (за бажанням) членством, з вибірковим (на запрошення) членством, з умовним (за угодою) член-

²⁸ Барулин В. С. Социальная жизнь общества. Вопросы методологии. – М. : Издательство МГУ, 1987. – С. 10.

²⁹ Ильин В. И. Социальная стратификация. – Сыктывкар : Изд. Сыктывкарского у-та, 1991. – С. 13.

ством, з обов'язковим (за призовом) членством. Окремо виділяється випадкове членство (дитина в сім'ї за фактом народження).

За внутрішньою структурою Е. Берн розділив групи на прості (з одним внутрішнім кордоном), складені (складається з лідера, підлідерів та ієрархії членів) та складні (складаються з сукупності підгруп, в кожній з яких своя ієрархія)³⁰. Зведена класифікація груп була подана Е. Берном в табличній формі. Вважаю цю таблиці корисною для нашої теми.

Таблиця 12.1.

Класифікація груп за Е. Берном³¹

Аспект	Перемінні	Характеристики	Класи груп
Структурний	Зовнішній кордон	Можливість проникнення	Відкрита
			Закрита
			Запечатана
		Членство	Добровільна
			Факультативна
			Обумовлена
			Примусова
	Внутрішня структура	Складність	Випадкова
			Проста
			Складена
	Індивідуальна структура	Повнота	Ускладнена
			Недоукомплектована
			Укомплектована
Організаційна структура	Завершеність	Переукомплектована	
		Не повністю організована	
		Повністю організована	
Динамічний	Згуртованість	Стан	Надорганізована
			Потенційна
		Збудження і тиск	Сила
	Слабка		
	Потенційність		Сильна
			Розслаблена
	Дія	Інтенсивна	
Спокійна			
			Напружена

³⁰ Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Пер. с англ. А. Грузберга. – М. : Эксмо, 2008. – С. 73.

³¹ Там само. – С. 82 – 84.

Продовження таблиці 12.1.

Робочий	Природа сил	Спрямованість	Дієва
			Процесуальна
			Бойова
Владний	Канон	Демократичність	Демократична
			Тоталітарна
	Лідерство	Плинність	Плинна
			В'язка
			Застигла
	Конституція	Заціпенілість	Гнучка
			Заціпеніла
	Культура	Терпимість	Терпима
			Обмежувальна
			Заборонна
		Твердість	М'яка
			Тверда
	Строгість – 4 варіанти	Розслаблена	
Психологічний	Ситуація	Необхідність	Особиста
			Вимушена
			Примусова
	Позиція	Стан ego	Архаїчна
			Рациональна
			Батьківська
	Поведінка	Серйозність	Недбала
			Серйозна
			Соціологічний
Комерційна			
Громадська і т. д.			

На сьогодні ця класифікація груп найбільш повна. Соціологи її теж можуть використовувати. Але при цьому треба пам'ятати, що вона укладена психологом. У ній домінують психологічні аспекти, а соціологічні перебувають у підпорядкованому стані. В перспективі треба розробити соціологічну класифікацію, яка була б базовою до усіх інших.

Між соціальними групами в суспільстві існує неоглядна кількість зв'язків. **Стабільні, довготривалі зв'язки інституціонального характеру створюють соціальну структуру суспільства.** Тільки на перший погляд відношення між суспільними групами та суспільними зв'язками, між елементами та структурою соціальної системи можуть здатися простими. На жаль, в сучасних підручниках з соціології помічаємо спрощені підходи до соціальної структури. Наведу одне з визначень, згідно з яким «*під соціальною структурою суспільства розу-*

міють ієрархічно упорядковану сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами»³². Подібні визначення пропонуються і в інших підручниках. Тому варто це визначення розібрати. По-перше, це визначення не структури, а системи на предметному рівні. При цьому як рядопокладені розглядаються елементний аналіз і аналіз зв'язків. Структурою в системі є саме зв'язки. Вони заслуговують на особливий аналіз, адже вони мають певну автономію стосовно окремих елементів і впливають на них. Структура може добудовувати елементи, яких їй не вистачає. По-друге, як елементи одного рівня розглядаються інститути і групи. Між тим, інститути і інституціональні системи створюють загальну рамку для соціальних структур як ієрархічно впорядкованих груп. Тому у суспільстві виникає не одна соціальна система, а значна кількість соціальних систем, які лише в кінцевому підсумку суперечливим чином поєднуються в одну. В сучасних суспільствах найважливіші соціальні системи складаються в економічній, професійній і політичній підсистемах суспільства. По-третє, індивід марно розглядається як елемент соціальної структури. Доводиться це тим, що він посідає певний суспільний статус. Але статус, як ми вже розглядали, має подвійну природу. Він у першу чергу є безособовим соціальним місцем, статусною позицією. Лише в другу чергу статус є характеристикою індивіда, яка виникає у нього після посідання статусного місця і інтеріорізації вимог статусу. Це – механізм включення індивіда в соціальну систему через соціальні групи. Тобто не індивід сам по собі є елементом соціальної системи, а соціальна група, що складається з індивідів. У даному випадку ми можемо метафорично рівень аналізу вважати хімічним порівняно з фізичним рівнем аналізу, який ми робили при з'ясуванні форм існування соціальності. На хімічному рівні вчені мають справу з атомами. Саме вони є носіями хімічних якостей. На фізичному рівні аналізу увага зорієнтована і на елементарні частки. Соціальна структура – це рівень соціального хімізму. Якість соціальності тут прихована в інституціонально впорядкованих соціальних групах. По-четверте, у визначенні недбало поряд поставлені зв'язки і відносини. В принципі вони мають стосунок до структури суспільства. Відносини – це найбільш фундаментальний рівень суспільної структурності. Він впливає на соціальну структуру, але значно ширший від неї. Соціальна структура існує через сталі зв'язки,

³² Соціологія і психологія: Навчальний посібник / За ред. Ю. Ф. Пачковського. – К. : Каравела, 2009. – С. 248.

які передбачають взаємодію, обмін речовиною, енергією та інформацією. Соціальна структура тому більш рухлива, ніж суспільна структура в цілому.

На методологічну небезпеку подібного включення індивіда до соціальної структури вже звертав увагу видатний польський соціолог **Петро Штомпка** (*Piotr Sztompka*, р. н. 1944). На його думку, це шлях до того, що аналітичне за природою поняття втрачає свої пояснювальні можливості. Прочитую його широко відому статтю «Поняття соціальної структури: спроба узагальнення»: «...Щоб зрозуміти людину, треба відійти від нав'язаного нам повсякденною свідомістю розуміння її; щоб зрозуміти суспільство, треба відкинути повсякденний його образ як сукупності людей, простої множини індивідів. Саме такий сенс і таку спрямованість має, вважаю, поняття соціальної структури; абстрактне не лише з огляду на абстрактний характер зв'язку між елементами, але й на абстрактність самих елементів. Воно є теоретичною категорією, яка постулюється як фундамент, прихована основа досвіду людей, що відслідковується, того, що відбувається на поверхні, в конкретному *суспільному житті*; всього, що люди роблять і думають, до чого прагнуть, за що борються і т. п.»³³. Отже, якщо ми в теорії соціальної структури повернемося до конкретних уявлень про індивіда у всій різноманітності його проявів, тим самим позбавимося можливості більш глибоко зрозуміти життя цього індивіда.

Зрозуміло, що знання соціальної структури дасть нам можливість в кінцевому підсумку більш глибоко підійти і до розуміння самого індивіда. Скажімо, ми зможемо зрозуміти соціальні типи особистостей, ідентифікацію і ідентичності, соціальну вмотивованість індивідуальної діяльності. Але для цього якраз не треба вважати індивіда якоюсь соціальною цеглинкою, з сукупності яких будується все у суспільстві. До того ж, індивід – це дуже складна матерія. Він співмірний соціальності, будучи однією з її іпостасей. Тому і в соціальну структуру він включається, інтеріоризуючи її в цілому і інтерпретуючи цю цілісність через засвоєння статусних характеристик і їх рольових проявів.

Якби індивід був соціальною цеглинкою чи атомом, то неможливим було б таке явище як **референтно-групова поведінка**. Воно пов'язане з тим, що групи виступають для індивіда еталоном відліку при формуванні норм і установок. Р. Мертон пише, що поняття «референтна гру-

³³ Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения // Социс. – 2001. – № 9. – С. 4 – 5.

па» було введено до наукового обігу Г. Хайменом 1942 р. Воно призначене для пояснення впливу групи на індивідуальну поведінку. Зрозуміло, що еталон для порівнянь та для формувань установок дає група присутності. Скажімо, студенти групи порівнюють між собою свої успіхи в навчанні. Це певним чином впливає на їх самооцінку та на установку. Хтось намагається більше приділяти уваги навчанню, а хтось переконується в марності свої занять. Але цікаво інше. У людей на їх порівняння і установки впливають також групи, до яких вони не входять. Частина цих груп перетворюється на ідеальні референтні групи, які є зразковими для індивіда, що до них не входить. Р. Мертон писав, що «в рамках теорії референтних груп, не пов'язаною з мовою емоцій, у соціолога з'являється можливість ідентифікувати і локалізувати зраду, асиміляцію іммігрантів, класову мобільність, соціальне сходження і т. д. як різноманітні форми ідентифікації з не-членською групою»³⁴.

У сучасній соціології є два протилежні погляди на природу соціальної структури. Перший стверджує першість соціальних груп, які своєю взаємодією, в тому числі і конфліктною, створюють соціальну структуру. До такого погляду схиляються марксистки, які стоять на позиціях класової боротьби як головного пояснюючого принципу розвитку суспільства. Інша позиція передбачає першість саме структури, яка відтворює свої елементи. Такий підхід спирається на дослідження французького антрополога **К. Леві-Строса** (*Claude Lévi-Strauss*; 1908 – 2009). Він показав, що в первісних суспільствах саме структура суспільства, відображена в термінах спорідненості, задає групування членів суспільства у групи. Групи таким чином є похідними від структури, що існує в свідомості³⁵. Останні погляди належать до широкої наукової течії, що називається структуралізмом. Ця течія дозволила значно поглибити розуміння зв'язків між структурою та її елементами. Правда, зараз ні та, ні інша точка зору не розглядаються як релевантні сучасному стану соціології. Скажімо, однією з найбільш популярних сучасних теорій є теорія структурації **Ентоні Гіденса** (*Anthony Giddens*; р. н.1938). Згідно з нею не можна редукувати ні структуру до елементів, ні елементи до структури. Вони постійно взаємодіють у людській діяльності і все в

³⁴ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 414.

³⁵ Див.: Блау П. М. Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель // Американская социологическая мысль. Тексты / Под. ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 8 – 30.

суспільстві перебуває у процесі становлення. Е. Гіденс рішуче висловлюється проти реїфікації (матеріалізації, уявлення у вигляді речей) соціальної структури. Він пише: «Структуральні властивості соціальних систем не діють – або «впливають» – на кшталт сил природи, змушуючи індивідів поводитися певним чином»³⁶. Навпаки, структури і вся соціальна система можуть існувати, отримуючи буття через соціальну діяльність людей. Люди на повсякденному рівні розуміють свою діяльність і в рутинних процесах відтворюють реальність, у яку занурені. Наведу досить великий уривок з праці автора «Устрій суспільства. Нарис теорії структурації» (перше видання 1984 року) (*The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*). В уривку йдеться про правову поведінку індивідів: «Кожен учасник взаємодії уявляє, що таке «законодавство», нормативні судові процедури, знає, як поводитися звинувачувані, адвокати, судді і т. п. Щоб «ініціювати і успішно завершити» взаємодію, учасники використовують свої пізнання стосовно інституціонального порядку, в рамках якого вони функціонують, так, щоб взаємообмін набув «змістовності». Разом з тим, активізуючи інституціональний порядок подібним чином – а в учасників взаємодії *немає іншого способу* подати свої дії в зрозумілому і переконливому для одного вигляді – вони вносять внесок в його відтворення. Мало того, відтворюючи цей порядок, вони одночасно відроджують його «фактичність» як джерело структурних обмежень (що впливають на них самих і на інших учасників взаємодії). Учасники взаємодії розглядають систему юстиції як «реально існуючий, справжній» порядок взаємовідносин, в рамках якого вони позиціонують власну взаємодію, яка символізує цей порядок»³⁷.

Е. Гіденс поєднує аналіз соціальних структур з інституціональним: «В контексті інституціонального аналізу структурні властивості розглядаються як постійно відтворювані ознаки соціальних систем. У ході аналізу стратегічної поведінки фокусом дослідження стають способи, керуючись якими актори використовують структурні властивості в процесі встановлення соціальних відносин»³⁸.

Узагальнені уявлення Е. Гіденса про соціальну структуру відображені в його судженнях: «Як сукупність правил і ресурсів, структура

³⁶ Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. – 2-е изд. / Пер. с англ. И. Тюриной. – М. : Академический Проект, 2005. – С. 262.

³⁷ Там само. – С. 446.

³⁸ Там само. – С. 397.

бере участь у відтворенні соціальних систем і є основним поняттям теорії структуризації. В більш загальному вигляді структура є щось, що належить до інституціоналізованих характеристик (структуральних властивостей) суспільств. І в тому, і в іншому випадку «структура» є родовою категорією, що зустрічається в кожному з перелічених нижче структурних поняттях:

структурні принципи: принципи організації соцієтальних спільнот;

структури: сукупності правил і ресурсів, що використовуються в процесі інституціональної артикуляції соціальних систем;

структурні властивості: інституціоналізовані характеристики соціальних систем, що розтягнуті в просторі та часі»³⁹.

В іншому місці автор дещо інакше розставляє акценти: «Поняття «структура» використовується в теорії структуризації для позначення правил і ресурсів, які рекурсивно залучені в систему соціального відтворення; інституціональні особливості соціальних систем мають структурні властивості в тому сенсі, що взаємовідносини стабільні і сталі в часі та просторі. На абстрактному рівні «структура» може бути представлена у вигляді двох аспектів правил – нормативних елементів та кодів значимості. Ресурси також можуть бути двох видів: авторитарні ресурси, що виникають як наслідок координації людської діяльності, і ресурси, що розподіляються – похідні управлінського контролю за матеріальними продуктами або іншими елементами матеріального світу»⁴⁰. Одне пояснення до цитати. Рекурсивність тут означає повторюваність, що є характеристикою структури. Але це така характеристика, яка дозволяє структурі і зберігатися і змінюватися одночасно. Все інше мусить бути зрозумілим. Норми і правила виникають у світі, де не все можливо, де діють соціальні і матеріальні (природні) обмеження для нашої свободи. Обмеження інтерпретуються в колективній діяльності і перетворюються в норми. Норми структурують нашу діяльність і наші взаємодії. Це і дає можливість інтерпретувати структуру як сукупність норм і обмежень. Хоча уявлення про обмеження вже представлені в нормах. Структурування суспільства – це реакція на наявні обмеження, які постійно змінюються. Тому і структура постійно еволюціонує і одночасно сама є фактором цієї еволюції.

Незалежно від вирішення цієї теоретичної суперечки можна сказати, що якість того чи іншого суспільства задається саме соціальною

³⁹ Там само. – С. 267 – 268.

⁴⁰ Там само. – С. 29.

структурою. Це форма суспільства. Коли ми говоримо про суспільний лад, то і маємо на увазі саме сукупність цих зв'язків. Коротко спеціально розглянемо різновиди соціальних систем і соціальних структур, що належать до них.

2. Різновиди соціальних систем, їх взаємозв'язок. Типи соціальних систем

Соціальна система суспільства дуже складна. Ця складність обумовлена наявністю великої кількості соціальних структур, які не завжди є інтегрованими. У сучасних суспільствах між цими структурами спостерігаються неузгодженості та конфлікти.

Найбільш глибоку теоретичну модель, яка орієнтована на виявлення сукупності прихованих детермінуючих факторів, що дозволяють пояснити хід процесів у суспільному житті, запропонував П. Штомпка. Він при цьому виходив з принципової різномірності процесів, що утворюють соціальну структуру. На його думку, усі вони вже досліджені соціологами класиками, але до цього часу не представлені комплексно. Тому кожна характеристика соціальної структури пов'язується з іменами соціологів, які її вперше описали і пояснили.

У теорії П. Штомпки кожна з характеристик соціальної структури становить окремий її вимір. Таких вимірів він виділив чотири:

1. **Нормативний** вимір вперше був проаналізований Е. Дюркгаймом, а в подальшому особливу увагу йому приділяли функціоналісти. Польський соціолог пише, що цей вимір соціальної структури утворює «...мережа характерних для спільноти норм, цінностей та інститутів. Зовнішні, об'єктивні, примусові для усіх членів суспільства соціальні факти і колективні уявлення, які вказують, *що повинно бути*, можна вслід за Дюркгаймом і функціоналістами витлумачити як реальні дії людей»⁴¹. Цей вимір в соціології є найкраще вивчений. Його найчастіше застосовують. Це ми вже могли бачити, коли розглядали теорію структури Е. Гіденса.

2. **Ідеальний** вимір в першу чергу був проаналізований феноменологами від М. Шелера до А. Шюца. Він складається з поширених у колективі ідей, переконань, поглядів та образів. П. Штомпка пише: «Переконання і погляди, незалежно від того, істинні вони чи хибні, створюю-

⁴¹ Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения // Социс. – 2001. – № 9. – С. 5.

ють специфічний для даного суспільства мислений обрій, що впливає на дії людей»⁴².

3. Інтеракційний/організаційний вимір відображено в працях Г. Зіммеля, теоретиків соціального обміну та соціальних біхевіористів. Він складається з типових і для спільноти взаємно орієнтованих дій. Польський соціолог пояснює: «*Форма*, «геометрія» інтеракційних каналів або зв'язків, об'єктивована, зовнішня відносно окремих особистостей суттєво впливає на шанси появи конкретних інтеракцій між ними. Інтеракційна структура багато в чому визначає, таким чином, те, з ким і стосовно кого члени суспільства чинять дію»⁴³.

4. Вимір інтересів аналізувався в першу чергу К. Марксом і марксистами, М. Вебером і його послідовниками. Цей вимір стосується «...різних і пов'язаних *інтересів* (або – для кого що краще – життєвих можливостей), а, отже, розподілу доступу до суспільних благ: до багатства, влади, престижу, знань і т. п.»⁴⁴. Цей вимір теж добре розроблений у соціології. Деякі автори взагалі проблематику соціальної структури зводять до соціальної нерівності. П. Штомпка слушно зауважує, що це неправильно, адже не дає зрозуміти соціальну структуру у її повноті. До того ж, у реальному житті виміри соціальної структури вступають у різноманітні взаємодії. Саме на перетині таких взаємодіючих вимірів є багато класичних проблем соціології. Так, проблема легітимності виникає на перетині впливу нормативної структури на структуру інтересів. Вплив структури інтересів на нормативну структуру дає проблему класової обумовленості моралі і права⁴⁵.

Усі виміри поєднуються структурою структур. Але це поєднання не ліквідує суперечностей, різних тенденцій розвитку. Внаслідок таких несумісностей виникають різноманітні і суттєві суспільні явища. Так, П. Штомпка показує, що аномія виникає з суперечності нормативної структури і структури інтересів, хибна свідомість – з суперечності ідеального виміру і виміру інтересів⁴⁶.

У вітчизняній соціології традиційно виокремлюють такі типи соціальних структур в сучасних суспільствах:

- соціально-класова структура;
- соціально-демографічна (статєво-вікова);

⁴² Там само. – С. 6.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – С. 7.

⁴⁶ Там само. – С. 9.

- професійна;
- господарсько-галузева;
- соціально-територіальна;
- етнічна чи національно-етнічна⁴⁷.

І. П. Рущенко виділив класову структуру, етнічну структуру, демографічну (гендерно-вікову) структуру, професійну структуру і структуру соціально-територіальну⁴⁸. Кожна з цих структур є виміром соціального простору і тільки в сукупності вони становлять соціальну структуру суспільства.

Наявність у суспільства різних вимірів свідчить про його неоднорідність. Суспільний простір є анізотропним, тобто його властивості залежать від напрямку руху. Скажімо, рух у межах класової структури показує диференціацію суспільства залежно від власності та пов'язаних з нею ознак. У цьому вимірі суспільство постає політико-економічним утворенням. Видається, що суспільне життя обертається навколо економіки, а її обслуговує політика. Але це релевантно тільки стосовно цього виміру суспільства. В демографічній площині суспільство постає як взаємодія статевої та вікових груп. Їх взаємодія створює певну конфігурацію усього суспільного життя. Можуть бути молоді, збалансовані та старіючі суспільства. Ці демографічні профілі можна зобразити графічно. Професійна структура передбачає існування людських груп, які відрізняються одна від одної змістом та характером праці. Зміст праці відображає виробничо-технічний бік праці, а характер праці – складність праці (фізична чи розумова, керівна чи виконавська)⁴⁹. Господарсько-галузева структура суспільства виникає внаслідок диференціації галузей народного господарства. Людські групи, що формуються в межах кожної галузі, відрізняються одна від одної за рівнем прибутків, за загальними принципами взаємодії в межах галузі, а отже і за спільним становищем у суспільстві. Наприклад, в сучасній Росії працівники нафтогазового комплексу в значно кращому становищі, ніж представники сільського господарства. З певними нюансами те саме можна сказати про Україну. Отже, галузева структура суспільства дещо відрізняється від професійної. Але мушу сказати, що далеко не всі вчені ви-

⁴⁷ Барулин В. С. Социальная жизнь общества. Вопросы методологии. – М. : Издательство МГУ, 1987. – С. 6.

⁴⁸ Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків: Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 176.

⁴⁹ Див.: 100 термінів і понять соціально-трудої сфери. Енциклопедичний словник / За загальною ред. С. В.Мельника. – Луганськ, 2005. – С. 42 – 43, 212 – 213.

діляють цю соціальну структуру. Скажімо, І. П. Рущенко включає галузеву спеціалізацію до змісту праці⁵⁰. Соціально-територіальна структура суспільства пов'язана з розміщенням людей у фізичному просторі. Це розміщення дає поселенські структури, що утворюються містами та селами, і регіональні структури. Етнонаціональна структура пов'язана з диференціацією суспільства на різні етнічні групи. Якщо якісь етноси в межах певного суспільства досягають політичного оформлення в державний організм, то ми бачимо етнонаціональну структуру. Скажімо, в сучасній Російській Федерації існують автономні республіки як державність певних народів (Татарстан, Башкортостан та ін.). Це дає підстави говорити про етнонаціональну структуру цього суспільства.

Виміри суспільства не просто співіснують, а взаємодіють. Можна сказати, що у будь-якому суспільстві виділяється провідний вимір, якій домінує над іншими. Це дає підстави говорити про різні типи соціальних ієрархій, а, отже, і про різні типи соціальних систем. Головними принципами побудови соціальних ієрархій в історії були **кастовий, рабовласницький, становий і класовий**. **Кастовий тип соціальної системи** передбачає, що все населення чітко поділяється на замкнені ендогамні групи, переходи між якими заборонені на рівні релігії. Ці групи виконують різні професійні обов'язки. У них різні права у суспільстві. Цей порядок вважається священним. Його ж руйнація розглядається як соціальна катастрофа. В найбільш закінченому вигляді кастова система склалася в Давній Індії. Але елементи кастової системи можна було спостерігати і у Давньому Єгипті, і в Давньому Ізраїлі. **Рабовласницький тип** передбачає як свою основу поділ людей на вільних і рабів, які є майном вільних. **Становий тип соціальної системи** передбачає юридичну природу соціальної нерівності. Соціальне становище людини визначається фактом її народження в межах певного стану. На сторожі збереження соціальної ієрархії у цьому випадку стоїть держава. Рабовласницький і становий типи не є категоріями, які виключають одна одну. Можна рабовласницький тип нерівності розглядати як крайній варіант станової нерівності. **Класовий тип соціальної системи** виникає тоді, коли соціальні ієрархії формуються внаслідок вільної гри економічних сил. М. Вебер писав, що для формування класів повинна існувати класова ситуація. Він вбачав такі класові ситуації в торгово-промислових античних полісах, в Європі періоду становлення капіта-

⁵⁰ Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 260.

лізму. Разом з тим, М. Вебер показав, що в конкретних суспільствах можуть поєднуватися різні принципи соціальних ієрархій, а отже класове становище може впливати на станове становище і навпаки⁵¹. І. П. Рущенко застосував цей підхід до аналізу соціальної системи Радянського Союзу періоду сталінізму і показав, що тут співіснували кастовий, станований та класовий принципи соціальної ієрархії⁵². Оскільки саме класовий поділ був в історії найбільш конфліктогенним, то його варто розглянути окремо.

Я не ставлю зараз мету дати цілісний огляд усіх спільнот і груп, що входять до соціальної системи сучасних суспільств. Деякі з них я вже розглядав (сім'я, домогосподарство, статеві групи), деякі розгляну в наступних темах. Повністю ж такий огляд в межах даної книги зробити неможливо. Соціологи для цього слухають спеціальний курс «Теорія соціальної структури». Я обрав класи в їх співвідношенні з націями, як спільноти і концепти, що викликають найбільші суперечки серед соціологів.

3. Класи та класова система суспільства. Походження класів. Класи і нації

Поняття «клас» має давньоримське походження. Латинською мовою „Classis” означав розряд, клас громадян Риму. Так називалися кожна з шести категорій, на які було поділено римське населення при Сервію Тулії. Правда, в латинській мові це слово ще не набуло чіткого значення центральної соціальної категорії. Воно також вживалося для позначення флоту, корабля, війська, армії, шкільного класу та ін.⁵³. На категорію соціального пізнання, яка є центральною при відображенні структури суспільства в аспекті соціальної нерівності, поняття „клас” почало перетворюватися у 18 ст. Голова французької школи політекономів (фізіократів) **Франсуа Кене** (*François Quesnay*; 1694 – 1774) писав: «Нація складається з трьох класів громадян: класу продуктивного, класу власників та класу безплідного»⁵⁴. Під продуктивним класом він розумів землеробів, які не тільки відшкодовують затрати свого

⁵¹ Вебер М. Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 435 – 436.

⁵² Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків: Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 200 – 202.

⁵³ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Изд. 2-е. М.: Русский язык, 1976. – С. 193.

⁵⁴ Цит. за: Аникин А. В. Юность науки. – М.: Политиздат, 1979. – С.140.

капіталу та годують самих себе, але й створюють чистий продукт. Клас власників становлять отримувачі чистого продукту – поміщики, церква, королівський двір та вся їхня челядь. Безплідним класом вчений називав решту суспільства. Людей в ньому об'єднує скоріше негативна якість – вони не є землеробами і власниками⁵⁵. З позицій сьогоденного дня теорія Ф. Кене має дещо екзотичний вигляд, але вона свідчить про переміщення поняття «клас» в центр соціального пізнання.

Сучасні уявлення про класи, скоріше, пов'язані з теорією великого шотландського політеконома **Адама Сміта** (*Adam Smith*; 1723 – 1790). В славетній праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» (вийшла в Лондоні 1776 р.) він пише про те, що сучасне йому суспільство складається з трьох класів: землевласників, капіталістів і найманих робітників. Їх існування пов'язане з власністю на різні ресурси (земля, капітал і робоча сила) та різними джерелами доходів (рента, прибуток, заробітна плата)⁵⁶.

Після Великої французької революції 1789 – 1794 рр. поняття класів почали використовувати для пояснення її подій. Зіткнення між класами розглядали як головну причину революції. Перш за все, це було заслугою французьких істориків періоду Реставрації (Гізо, Міньє, Тьєррі). Французькі соціалісти-утопісти (А. Сен-Симон, Ш. Фур'є) продовжили цю традицію, поєднавши проблему класів з проблемою приватної власності. Вони стали прямими предтечами теорії класів, створеної К. Марксом та Ф. Енгельсом. Для засновників марксизму класовий підхід став основним соціологічним методом при аналізі розвитку суспільства. Вже в своїй славетній праці «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.) вони писали: «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, якщо коротко, пригноблени і пригноблені перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели безперервну, то приховану, то явну боротьбу, що завжди закінчувалася революційним перевлаштуванням усієї суспільної будови або спільною загибеллю класів, що борються»⁵⁷.

Постійно застосовуючи класовий аналіз, К. Маркс та Ф. Енгельс не написали спеціальної роботи, присвяченої теоретичному аналізу сутності

⁵⁵ Докладно про фізіократів див.: Аникин А. В. Юность науки. – М. : Политиздат, 1979. – С. 131 – 147.

⁵⁶ Аникин А. В. Юность науки. – М. : Политиздат, 1979. – С. 180 – 201.

⁵⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 4. – М., 1955. – С. 424.

класів. К. Маркс сподівався зробити це в останньому томі «Капіталу». Але передчасна смерть не дала йому реалізувати задум. Залишився лише підготовлений невеликий фрагмент 52-ї глави Третього тому «Капіталу». Цей фрагмент показує, що розуміння класів К. Марксом багато в чому збігалось з розумінням А. Сміта. К. Маркс писав: «Власники однієї тільки робочої сили, власники капіталу і земельні власники, відповідними джерелами доходів яких є заробітна плата, прибуток і земельна рента, отже, наймані робітники, капіталісти та земельні власники утворюють три великі класи сучасного суспільства, що базується на капіталістичному способі виробництва»⁵⁸. До речі, К. Маркс ніколи й не твердив, що він відкрив класи. Про це він писав в листі до Й. Вейдемеєра 16 квітня 1856 р. «...Що стосується мене, то мені не належить а ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, а ні та, що я відкрив їх боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене висвітлили історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доведенні того: 1) що існування класів пов'язано тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама становить лише перехід до знищення всіляких класів та до суспільства без класів...»⁵⁹. Витримало перевірку на науковість тільки перше твердження К. Маркса про історичний характер класів.

Проблема історичної природи класів була досить добре опрацьована засновниками марксизму. Особливе значення мали праці Ф. Енгельса з цього питання. Він пов'язував виникнення класів зі змінами, які відбувалися в період розкладу первіснообщинного суспільства. Найважливішою з цих змін німецький теоретик вважав появу додаткового продукту внаслідок підвищення продуктивності праці. Це відбулося як внаслідок удосконалення знарядь праці, так і в результаті ряду суспільних поділів праці. Першим в цьому ряду Ф. Енгельс вважав виділення племен пастухів «зі всієї маси варварів»⁶⁰. Другим великим поділом праці він називав відділення ремесла від землеробства, третім – перетворення торгівлі на окремих вид економічної діяльності, появу купців⁶¹. На

⁵⁸ Маркс К. Капитал. Т. 3. Ч. 2. – М. : Политиздат, 1978. – Глава 52. Классы. – С. 963.

⁵⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 561.

⁶⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1979. – С. 352.

⁶¹ Там само. – С. 355 – 358.

думку Ф. Енгельса, певне значення в процесі класоутворення мала війна, яка сприяла виділенню вождів та їх дружини, які збагачувалися за рахунок військової здобичі. Класоутворення – це виникнення відносин експлуатації між людьми. Він писав: «Збільшення продуктивності у всіх галузях – скотарстві, землеробстві, домашньому ремеслі – зробило робочу силу людини здатною виробляти більшу кількість продуктів, ніж це було необхідно для підтримання її. Разом з тим воно збільшувало щоденну кількість праці, що припадала на кожного члена роду, домашньої общини або окремої сім'ї. З'явилася потреба у залученні нової робочої сили. Війна постачала її: військовополонених почали перетворювати на рабів»⁶².

Уявлення Ф. Енгельса про класогенез були цілком на рівні науки того часу. Але зараз з'явилося багато нових фактів, які вносять корективи у теоретичні уявлення 19 ст. По-перше, в сучасній науці заперечують розуміння Ф. Енгельсом першого поділу праці. За сучасними уявленнями спочатку з маси родових общин, що вели привласнююче господарство, виділилася група общин, яка почала вести виробляюче господарство. Про неолітичну революцію ми з вами вже говорили, коли розглядали проблему відносин суспільства та природи. Тільки через тривалий історичний період відбулося формування кочового типу господарства. По-друге, Ф. Енгельс вважав, що держава виникла після виникнення класів як результат класової боротьби. Сучасні дослідники дійшли висновку, що процеси формування класового поділу та утворення держави йшло паралельно, підтримуючи один одного. Політогенез створював відповідну форму для успішного класогенезу⁶³. Ці два процеси найбільш успішно протікали там, де виникала потреба в координації трудових зусиль великих мас людей. Перш за все, це обумовлювалося потребами іригації. Отже, перші ранньокласові суспільства сформувалися в процесі складання великих «гідравлічних цивілізацій» Давнього Шумеру та Давнього Єгипту.

Спіраючись на все зроблене К. Марксом та Ф. Енгельсом, чітке визначення класів запропонував В. І. Ленін: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх

⁶² Там само. – С. 353.

⁶³ Илюшечкин В. П. Ф. Энгельс о происхождении общественных классов и государства и данные современной науки // Философские науки. – 1984. – № 6. – С. 115 – 126.

роллю у суспільній організації праці, а, значить, за способом одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їхньому розпорядженні. Класи це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю іншої, завдяки різниці їх місця в певному укладі суспільного господарства»⁶⁴. Класову теорію марксизму неможливо розглядати поза загальним теоретичним контекстом. Вона пов'язана з баченням суспільства як конфліктної структури, яка структурується і розвивається тільки в процесі непримиренної боротьби. Ця боротьба ведеться різними класами, але вся всесвітня історія постає у єдиній перспективі боротьби за людське звільнення.

Марксистське розуміння класів мало дуже значний вплив на розвиток світової соціології, а також практично на розвиток решти наук про суспільство. Цей вплив був обумовлений не тільки науковою обґрунтованістю класової концепції суспільства. Класова теорія К. Маркса була також грандіозним проектом суспільного руху по досягненню соціальної справедливості. Велика кількість інтелектуалів і простих людей по усьому світу з цією теорією пов'язували свої надії на кращу долю. Сам К. Маркс був переконаним, що його теорія повинна не тільки дати інтерпретацію соціального світу, але й сприяти його зміні на краще. Тому його вчення про класи завершилося вченням про всесвітньо-історичну місію пролетаріату. На його думку, зі становленням індустріального суспільства саме пролетаріат стає тією силою, яка повинна звільнити все людство, а не тільки самого себе. Він пов'язував такі надії з тим, що пролетаріат, з одного боку, зайнятий в найбільш передових галузях господарства і є найбільш організованим, а, з іншого боку, пролетаріат абсолютно не зацікавлений у збереженні існуючого суспільства, яке йому нічого не дало, крім кайданів. К. Маркс вважав, що така, на його думку, об'єктивна позиція робочого класу робить його носієм нових, справедливих суспільних відносин. Говорячи про особисті риси пролетарів, К. Маркс писав, що з їхніх загрубілих облич сяє справжнє людське благородство.

Такі риси класової теорії марксизму свідчать про те, що вона була не просто науковою соціологічною теорією. Скоріше, цю теорію можна визначити як історіософську концепцію, що наближається до релігійної доктрини. Це додавало концепції К. Маркса на певному історичному етапі практичної сили. Відомо, що соціальний рух організовується не наукою, а ідеологією. Ще краще, якщо ця ідеологія має релігійні риси. Тоді учасники цих рухів стають готовими жертвувати як своїм, так і

⁶⁴ Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 39. – С. 14 – 15.

чужим життям. Вони здатні як на велику самопожертву, так і на велику жорстокість. Але для учасників подібних революційних рухів небезпеку становлять не програєні, а виграні битви.

Ідеальний світ побудувати неможливо. Тому рано чи пізно приходить розчарування. Повною мірою це стосується і класової теорії марксизму. Перемога більшовиків в Росії стала великим випробуванням для марксизму. Ця революція, яка дала великі приклади героїзму і великі приклади жорстокості, показала, що ліквідація класової системи не веде до суспільства рівних. На місце класової ієрархії прийшла інша, не менш жорстка ієрархія. Диктатура пролетаріату залишилася нереалізованим лозунгом. Насправді в СРСР була встановлена диктатура партійної бюрократії над пролетаріатом та іншими верствами суспільства. Пролетаріат не реалізував тієї місії, яку на нього покладали марксистки. Навпаки, у розвинутих країнах пролетаріат обуржуазився, і з другої половини ХХ століття почався його занепад. Він уже не є носієм передових тенденцій розвитку суспільства. Ця функція перейшла до тієї групи, яку зараз називають „класом інтелектуалів”.

Марксистська теорія класів і зараз впливає на соціологічний аналіз цих суспільних груп. Але сучасні уявлення про класи значно відрізняються, від тих, що панували у ХІХ – першій половині ХХ ст. У формуванні сучасних поглядів взяли участь багато соціологів, які не мали стосунку до марксизму. Почну з того, що одночасно з марксистським уявленнями в Європі французький соціолог **Алексіс де Токвіль** (*Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville*; 1805 – 1859) поновив аристотелівські уявлення про тричленний поділ суспільства на вищий середній і нижчий класи. Емпіричну модель триступеневої класової структури створив англійський дослідник **Чарльз Бут** (*Booth, Charles*; 1840 – 1916). Він вивчав розшарування населення Лондона і застосував для цього досить оригінальні соціальні показники: кількість кімнат, які займає сім'я, і чисельність прислуги. Сім'ї нижчого класу мешкали в одній кімнаті і не мали прислуги. Таких в Лондоні кінця 19 ст. було 53%. До середнього класу Бут відніс родини, що мали до чотирьох кімнат та одного слугу на чотирьох членів сім'ї. Таких сімей він нарахував 30%. Інші належали до вищого класу⁶⁵.

Зараз тричленний поділ є досить популярним. Його всіляко модифікують. Наприклад, кожний з класів ділять ще навпіл, тим самим виді-

⁶⁵ Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 185.

ляючи в кожній групі вищу і нижчу частини. До вищого класу відносять ту групу осіб, яка контролює в суспільстві основні соціальні ресурси. Цей клас є замкнутою, навіть ендогамною групою, закритою для стороннього контролю. Середнім класом називають людей, які живуть за рахунок власних трудових зусиль, але їхня праця має творчий характер і велике соціальне значення. Це дає прибуток, який задовольняє не тільки основні потреби, але й дає можливість для саморозвитку та престижного споживання. Нижчий клас об'єднує переважно осіб, що заробляють на життя фізичною працею і є виконавцями. Їхні прибутки забезпечують відтворення робочої сили. Зараз виділяють також в нижньому класі нових бідних. Це група працюючих людей, які не можуть задовольнити свої основні потреби за рахунок заробітної плати. Соціальне дно часто називають андеркласом. Фактично, це люди, що випали з соціальної ієрархії, поставили себе за межі суспільства (бомжі, люмпени). Кожний клас характеризується своїм стилем життя, рівнем освіти та професійною кваліфікацією. Різні класи навіть можуть мешкати в різних місцях міського простору.

Для передачі перехідних явищ у соціальній системі використовують поняття маргіналів та лімінальних істот. Вперше термін «маргінал» в соціологічному значенні вжив у 1928 р. американський соціолог, один з провідних представників Чиказької школи **Роберт Езра Парк** (*Robert Ezra Park*; 1864—1944). Маргінали – це люди, які втратили свої попередні соціальні ролі, але ще не засвоїли нові. Наприклад, маргіналами стають мігранти в чужих країнах. До того часу, поки вони не засвоюють культуру та не посядуть міцну позицію у новому суспільстві. В такому ж становищі можуть опинитися переселенці з села до міста і т. ін. Явище маргінальності свідчить на користь того, що соціальна структура є рухливим утворенням. В соціології концепція лімінальності прийшла з праць британського антрополога **Віктора Тьорнера** (*Victor Witter Turner*, 1920 – 1983). Лімінальними персонами називають людей, які можуть контактувати з різними соціальними світами. При цьому вони не набувають якостей маргіналів. Раніше до таких людей відносили тих, хто жив і в звичайному (профанному) світі і міг виходити в сакральний світ (шамани, ковалі і т. ін.). Потім до цієї групи зарахували також акторів Півною мірою студенти теж лімінальні істоти, адже вони перебувають у процесі переходу і в перспективі можуть зайняти більш високі статусні позиції.

Єдиною країною, де категорія класу – категорія статистичного обліку, є Великобританія. Але тут клас використовується зовсім не в марк-

системському розумінні. Класами тут називають соціально-професійні групи, які характеризуються певним рівнем доходу. Фундатором такого підходу є англійський вчений **Джон Голдторп** (*Goldthorpe, John*; р. н. 1935 р.). Його розробка і використовується статистикою Великої Британії. В цілому він виділив 11 класів. Але частіше використовується більш спрощена версія схеми, де виділяють 7 класів:

1. клас службовців вищого рівня (професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею, керівники та власники);
2. клас службовців більш низького рівня (адміністратори та менеджери в державних і приватних структурах, керівники середніх підприємств);
3. проміжний клас працівників рутинної праці нефізичного характеру (рядові представники адміністративних органів, торгівлі, обслуговування та ін.);
4. дрібні власники, самозайняті, фермери;
5. проміжний клас технічних працівників та керівників нижчої ланки в сфері фізичної праці;
6. працівники фізичної праці в промисловості;
7. напів- та некваліфіковані працівники в промисловості та сільському господарстві.⁶⁶

Марксистську теорію класів постійно піддавали ідеологічній і науковій критиці. Про ідеологічну критику я зараз говорити не буду. З нею більш-менш все зрозуміло. Наукова критика стосувалася того, що класи не варто уявляти як якісь реальні групи. Вони існують як аналітичні категорії, що відображають спільну життєву перспективу для великих мас людей, що перебувають в спільній соціальній позиції. Існування класів показує, що розподіл ресурсів у суспільстві має колективний характер. **П'єр Бурдьє** (*Pierre Bourdieu*; 1930 – 2002) говорив, що такого роду агрегації набувають групового буття лише через представництво: «...Делегування – це акт, за яким група створюється, набуває сукупність ознак, таких, що власне роблять її групою...<...> В чому полягає таїнство богослужіння? В тому, що довірена особа виявляється здатною діяти як субститут групи своїх довіритель, завдяки неусвідомленому делегуванню (я говорив про нього, як про повністю усвідомлене, лише з метою ясності викладення, так само як про артефакт аналогічний ідеї суспільного договору). Інакше кажучи, довірена особа перебуває з групою деяким чином у відношенні метонімії:

⁶⁶ Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ, 2003. – С. 88.

вона є частиною групи, здатною функціонувати як знак замість цілої групи»⁶⁷. Французький соціолог вважав, що це пояснює політичне відчуження. Міркування П. Бурдьє поєднують глибину і дотепність. Вони пояснюють багато історичних фактів. Наприклад, вони розкривають механізм того, як ідея диктатури пролетаріату втілювалася в режим диктатури щодо пролетаріату. Але вони зовсім не заперечують об'єктивність існування класів як особливих спільнот. Скоріше, П. Бурдьє розкриває один з механізмів розвитку подібних угруповань.

Сучасна соціологія не вважає класи єдиними групами, що структурують суспільство. Мало того, сучасні суспільства знають класовий поділ, але він не єдиний спосіб утворення соціальних ієрархій.

Етьєн Балибар (*Étienne Balibar*; р. н. 1942) вважає, що через класову теорію «...марксизм взяв участь у скасуванні своєї власної перспективи майбутнього»⁶⁸. На його думку, класова боротьба набула міфологічних рис: «Міф, сфабрикований теорією, спроектований на реальну історію ідеологією організацій (перш за все робочих партій) і більш чи менш повно «інтерналізований» різнорідними соціальними групами, яким він надав можливість усвідомити себе як носіїв прав і домагань в умовах, сьогодні більшою частиною подоланих»⁶⁹. Але міф – не є заперечення буття. Велика група дійсно поєднує в своєму існуванні об'єктивні і суб'єктивні характеристики, позицію в соціальному просторі, яку займають маси людей, і різноманітні зусилля організацій, що беруть на себе функції представництва інтересів цієї групи. Невідворотно буття таких груп продукує появу ідеологічних вчень, що інтерпретують їх інтереси. Тому було б зовсім наївно на основі наведених міркувань відкидати буття класів. При цьому варто також пам'ятати про особливості цього буття і не перетворювати класи в щось на зразок організацій. Організації на класовому ґрунті постійно з'являються, але вони нетотожні з класами.

Однією з контраверсійних проблем протягом усього модерну залишається **співвідношення класів і нації**. Зараз я не буду повторювати усі точки зору на природу нації, тим більше, що мною це було зроблено в іншому місці⁷⁰. Скажу, що ситуація з її осмисленням не дуже змінилася

⁶⁷ Бурдьє П. Начала. Choses dites / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1994. – С. 234 – 235.

⁶⁸ Балибар Э, Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Пер. с фр. О. Никифорова и П. Хицкого. – М. : Логос, 2004. – С. 184.

⁶⁹ Там само. – С. 185.

⁷⁰ Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 493 с.

з часу написання французьким публіцистом і вченим сходознавцем **Ернестом Ренаном** (*Joseph Ernest Renan*; 1823 – 1892) чудового есе «Що таке нація?». В ньому він говорив про нації як про певні колективні індивідуальності, які зародилися в Європі Нового часу: «Поділ Європи зайшов задалеко, щоб спроба завести всевітнє панування не викликала відразу ж коаліції, яка швидко повертає горду націю до її природних кордонів. Певна рівновага встановилася на довгі часи. Франція, Англія, Німеччина і Росія, незважаючи на можливі випадки, ще протягом багатьох сотень років будуть історичними індивідуальностями, головними частинами шахівниці, клітини якої постійно змінюються за своїм значенням і величиною, але ніколи не змішуються одна з одною»⁷¹. Е. Ренан перебирає наявні в його час пояснення походження цих колективних індивідуальностей, серед яких расова теорія, теорія мовної єдності, концепція релігійної єдності, географічна теорія, теорія держави як фактора творення нації, і всі їх поступово відкидає. Він пише: «...Етнографічні міркування не мали ніякого значення в організації сучасних націй. У Франції ввійшли кельти, ібери, германці, в Германію – германці, кельти, слов'яни. В Італії етнографія заплутана більше, ніж в інших країнах. Там сходяться в нерозгаданому змішанні галли, етруски, пелаги, греки. Британські острови в своїй цілності – це мішанина кельтської і германської крові, відношення частин якої надзвичайно важко визначити»⁷². Варто навести міркування французького автора про значення для буття нації мови: «Мова запрошує до єднання, але не змушує до нього. США й Англія, іспанська Америка й Іспанія розмовляють тією самою мовою, але не становлять однієї нації. Навпаки, Швейцарія, так добре витворена, – бо її витворила згода її різних частин, – налічує три або чотири мови. В людині є щось понад мову: це її бажання. Бажання Швейцарії об'єднатися, незважаючи на різницю її мов, – це факт важливіший, ніж подібність мови, яка часто осягається дорогою мук»⁷³. Це варто було б уважно перечитати усім причетним до розбудови української нації.

Про зв'язок нації з певною політичною формою Е. Ренан пише на прикладі Франції: «...Велике Французьке королівство було настільки національне, що на другий день після його падіння нація могла існувати без нього»⁷⁴.

Реальна історія, що мала місце на теперішній національній території,

⁷¹ Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 108.

⁷² Там само. – С. 113.

⁷³ Там само. – 115.

⁷⁴ Там само. – С. 112.

теж не може бути однозначною основою національної єдності. В такій історії багато такого, що скоріше може роз'єднати, ніж поєднати. Тому нація передбачає вміння забувати. «Забута історія, або краще сказати, історична помилка є одним з головних чинників творення нації, і тому розвиток історичних досліджень часто буває небезпечним для національності. <...> Але суть нації полягає в тому, що у всіх індивідів було багато спільного і що всі вони забули багато»⁷⁵.

Е. Ренан неухважний до економічного чинника національного життя. Він обмежується лише побіжним зауваженням: «Спільність інтересів є могутнім зв'язком між людьми. Але чи досить самих інтересів, щоб витворити націю? Не думаю. Спільність інтересів витворює торговельні договори. В національності є одна сторона почування: вона і душа й тіло одночасно. Але Zollverein [митний союз] – це не батьківщина»⁷⁶.

Французький автор як підсумок проголошує: «Нація – це душа, духовний принцип. <...> Нація, як і особи, це результат довгих зусиль, жертв і самозречення. Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом»⁷⁷. В міркуваннях Е. Ренана чітко проглядається момент евгемеризації великих предків як фактора національного життя. Недаремно, йому так подобалася спартанська пісня: «Ми те, чим ви були; ми будемо тим, чим ви є тепер». Він писав: «Таким чином, нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому. Нація вимагає минулого, але в сучасності вона резюмується цілком конкретним фактом: це ясно виражене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації – це (якщо можна так висловитися) щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя»⁷⁸.

Гімн нації Е. Ренан завершує зверненням до ідеї людства: «Своїми різними, часто протилежними, здібностями нації служать спільній справі цивілізації; всі вони долучають свій голос до великого концерту людства, що загалом є найвищою ідеальною дійсністю, яку ми досягнули»⁷⁹.

⁷⁵ Там само. – С. 110.

⁷⁶ Там само. – С. 117.

⁷⁷ Там само. – С. 118.

⁷⁸ Там само. – С. 119.

⁷⁹ Там само.

Знайомство з працею Е. Ренана є дуже важливим, адже вона давно розібрана на цитати. Його ідеї кочують з одного тексту до іншого. Тим важливіше звернутися до першоджерела. Це першоджерело, як ми бачили, демонструє складність визначення нації, чю реальність ми емпірично відчуваємо. Мало того, ця реальність має величезні історичні наслідки – виграні битви, побудовані міста, здійснені проекти. Схопити цю реальність в поняттях дуже важко. Сам французький автор зупиняється на уявленні.

Принципово інший підхід був запропонований у марксизмі. Найлапідарнішим, а отже і найбільш дієвим у практичному відношенні, було підсумовуюче визначення Й. Сталіна, запропоноване в праці, підготовленій наприкінці 1912 – на початку 1913 рр. «Марксизм і національне питання»: «Нація є стійка спільнота людей, що історично склалася, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється в спільності культури»⁸⁰. Про визначення Й. Сталіна написано багато. З одного боку, воно є безумовно науковим. Якби в подальшому воно не було канонізованим, то могло б зробити добру справу в науковій дискусії про природу націй. З іншого боку, як будь-яке наукове положення воно обмежене. Й. Сталін зайве наголошував на принциповій єдності усіх виділених елементів: «Необхідно підкреслити, що жодна зі вказаних ознак, взята окремо, недостатня для визначення нації. Мало того: достатньо відсутності хоча б однієї з цих ознак, щоб нація припинила бути нацією»⁸¹. Як же бути зі Швейцарією чи Австрією? В першій – чотири офіційні мови, а друга має мову спільну з Німеччиною, але австрійці не визнають себе німцями. Слизьким є виділена Й. Сталіним ознака спільності психічного складу. Дивно, що він мусить знайти вираження в культурі. Мало б бути навпаки.

Не буду займатися дрібницями. Скажу, що головна вада сталінського визначення – відсутність розуміння громадянської природи нації. Його визначення перераховує ознаки, але не враховує процесуальної природи національної спільноти. Між тим, нація пов'язана з новою якістю зв'язків у суспільстві. Це і є зв'язки громадян з політичним цілям. До цього повернемося дещо пізніше.

Варто зазначити, що Й. Сталін не проводить лінії економічного детермінізму, коли дає визначення нації. «... Ясно, що в дійсності не існує

⁸⁰ Сталин И. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 2. – М. : ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1946. – С. 296.

⁸¹ Там само. – С. 297.

жодної **єдиної** відмінної ознаки нації. Існує лише сума ознак, з яких при порівнянні націй виділяється більш рельєфно то одна ознака (національний характер), то друга (мова), то третя (територія, економічні умови). Нація є поєднанням усіх ознак, взятих разом»⁸².

Марксисти дивляться на нації як на історичний продукт, пов'язуючи їх виникнення зі становленням капіталізму. Зрозуміло, що це положення є й у праці Й. Сталіна: «Нація є не просто історичною категорією, а історичною категорією певної епохи, епохи підйому капіталізму. Процес ліквідації феодалізму і розвитку капіталізму є в той же час процесом складання людей в нації. Так відбувається справа, наприклад, в Західній Європі. Англійці, французи, германці, італійці та решта склалися в нації при переможній ході тріумфуючого над феодальною роздрібненістю капіталізму»⁸³. Безумовно, поза рамками розгляду залишається, як же самі англійці, французи та італійці існували до виникнення відповідних націй. Враження таке, що вони сиділи по феодальних шпарилах і очікували капіталізму, щоб кинутися на шию одне одному. До того ж, поза увагою залишається і питання про те, чому нації склалися саме на тій чи іншій території. Міфічні французи зовсім не заселяли всю територію сучасної Франції.

Складання націй, на думку Й. Сталіна, веде до формування національних держав. «Але утворення націй означає разом з тим перетворення їх в самостійні національні держави. Англійська, французька та решта націй є в той же час англійською та ін. державами»⁸⁴. Це дивне твердження не узгоджується з історичною реальністю, але відповідає саме сталінському визначенню нації, в якому відсутні ознаки політичної спільноти.

Капіталістичний розвиток веде до диференціації класових спільнот у межах кожної нації. Але буржуазія перебуває в антагоністичних стосунках не лише з «власним» пролетаріатом, але й конкурує на світових ринках з буржуазією інших націй. Так виникає ґрунт для формування ідеології націоналізму: «Основне питання для молоді буржуазії – ринок. Збути свої товари і вийти переможцем в конкуренції з буржуазією іншої національності – така її мета. Звідси її бажання – забезпечити собі «свій», «рідний» ринок. Ринок – перша школа, де буржуазія вчиться націоналізму»⁸⁵. Останнє твердження є загальномарксистським і не

⁸² Там само. – С. 301.

⁸³ Там само. – С. 303.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – С. 305.

викликає заперечень. Можна зробити лише зауваження, що ринок – одна з шкіл націоналізму.

К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії» писали: «Die Arbeiter haben kein Vaterland» («Робітники не мають вітчизни»)⁸⁶. Далі вони висловлювали переконання, що з падінням протилежності класів в націях впаде і вороже ставлення націй одна до одної⁸⁷. Але ми знаємо з наступного історичного досвіду, що робітники так само ставали носіями націоналізму, як і буржуазія. Зараз в розвинутих країнах робітники більше незадоволені іммігрантами, ніж буржуазія.

У сучасній соціології зберігаються ці два полюси – є вчені, які продовжують справу Е. Ренана і досліджують соціально-культурні підвалини нації, і є дослідники, які продовжують марксистську традицію, орієнтуючись на соціально-економічні основи національного життя. В межах цих напрямків склалися десятки шкіл, між якими вже багато десятиріч точиться полеміка. Школи ці інколи запозичують аргументи в полеміці не лише одна у одної, але й у протилежної течії. Отже, ми маємо величезне різноголосся в проблемі нації.

Наведу деякі приклади. Один з найбільш плідних у дослідженні національного життя соціологів **Ернест Гелнер** (*Ernest Gellner*; 1925 – 1995) вважав, що нації передбачають єдність культури і державних кордонів. Стосовно Е. Ренана він писав: «Він мав рацію: анонімність членства, належність до всієї «нації», *не опосередкована* належністю до жодних специфічних підгруп, – ось що визначає суть сучасної нації»⁸⁸. Нація невідворотно породжує націоналізм: «Мотиви, які породжують націоналістичне почуття, надзвичайно глибоко закорінені в обставинах життя сучасної людини, обставинах, які вимагають однорідності певної високої культури в межах певної політичної одиниці, які прирікають тих, хто не володіє цією культурою, на принизливу роль громадян другого сорту. В такій ситуації люди не можуть бути націоналістами, і в цьому разі краще намагатися дати собі раду з обставинами, що породжують націоналізм, ніж вдаватися до проповідей і благань, закликів утриматися від почуттів, які є цілком природними для жертв націоналізму»⁸⁹.

Видатний британський дослідник **Ентоні Сміт** (*Anthony D. Smith*; р. н. 1939) визначає націю «... як названу й самовизначену людську спіль-

⁸⁶ Marx K., Engels F. Manifest der Kommunistischen Partei. – В. : Dietz Verlag, 1966. – С. 64.

⁸⁷ Ibidem. – С. 65.

⁸⁸ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Таксон, 2003. – С. 240.

⁸⁹ Там само. – С. 290.

ноту, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, живуть на історичній батьківщині та ототожнюють себе з нею, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних звичаїв і спільних законів»⁹⁰. Це майже повне повторення Е. Ренана. Е. Сміт вважає, що перші національні форми життя почали складатися в давньому світі – у Вірменії та прадавньому Ізраїлі. Взагалі, сучасні нації мали за взірць три ідеї, що сприяли становленню націй – ієрархія верхів і низів, угору народу з Богом та республіканський ідеал. Вони різні за походженням, але відіграли свою роль у становленні сучасних націй. В Європі в різні часи формувалися ієрархічні нації (Московія, Іспанія, Франція, Англія, Данія, Швеція), нації, засновані на заповіті (після Реформації) та республікансько-громадянські нації (першою такою стала Франція після Великої революції). Сучасні нації часом схожі на палімпсести, тому що історичні нашарування постійно дають про себе знати⁹¹. При цьому англійський дослідник вважає своїм важливим досягненням відділення нації від націоналізму, «...визначеного як ідеологічний рух за досягнення і збереження незалежності, єдності та ідентичності для масиву населення, дехто з членів якого вважає, що воно становить реальну або потенційну націю. Адже, хоча деякі елементи націоналізму з'явилися задовго до традиційного датування кінцем XVIII ст., теорія та ідеологія націоналізму відносно сучасні»⁹². З цього, мабуть, можна зробити висновок про існування націй без націоналізму, що, на мою думку, є нонсенсом.

Французька дослідниця **Домінік Шнаппер** (*Dominique Schnapper*, р. н. 1934) слушно пов'язує природу нації з громадянством: «Як будь-яка політична одиниця, нація визначається своїм суверенітетом, необхідним всередині для інтеграції населення, яке воно об'єднує, та ззовні – для самоствердження себе як історичного суб'єкта на базі існування націй – політичних одиниць і відносин між ними. Проте головна особливість нації полягає в об'єднанні населення у спільноту громадян, існування якого зумовлює внутрішню та зовнішню політику Держави»⁹³. В такому ракурсі становлення нації буде мати своїми етапами загальну військову службу, проект суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, що базується на спільній волі, загальних виборах і т. д.

⁹⁰ Сміт Е. Д. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка / Пер. з англ. Петро Тарашук. – К. : Темпора, 2010. – С. 236.

⁹¹ Там само. – С. 240.

⁹² Там само. – С. 236 – 237.

⁹³ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Пер. з фр. Р. В. Мардера. – Харків : Фоліо, 2007. – С. 28 – 29.

Для повноти картини відзначу, що після розпаду СРСР та Югославії в західній літературі поширилися погляди, які відображали панічний страх перед реїфікацією націй. Причини його зрозумілі – він був живильним ґрунтом войовничого націоналізму. Але страх – поганий помічник для науковця. Тому посмішку викликають спроби Роджерза Брюбейкера, зайняти позицію між стільцями. Він пише: «Це означає вважати націю не матеріальною, а інституційованою формою; не як колективність, а як практичну категорію; не як сутність, а як випадкову подію»⁹⁴. Англійський автор не менш цікаво висловлювався про націоналізм: «Націоналізм не є породженням націй. Він продукується – або, краще сказати індукується, *політичними сферами* певного типу. На динаміку націоналізму впливають особливості політичних сфер, а не особливості угруповань»⁹⁵. Роджерз Брюбейкер – спеціаліст по Східній Європі. В такому разі йому треба відповісти на запитання, чому грузини і абхази погодилися воювати між собою, а росіяни і українці в своїй масі цьому категорично опиралися. Безумні голови серед «політичних сфер» були у всіх цих країнах. Це приклад того, що бюгузтво породжує інтелектуальні покручі, здатні лише засмічувати свідомість.

Найбільш цікаву версію сучасного розуміння нації, що відштовхується від марксистської традиції, запропонували Іммануїл Валлерстайн та Етьєн Балібар. І. Валлерстайн вважає, що зрозуміти такі категорії як раса, клас і нація можна лише в межах світової капіталістичної системи. Методологічний націоналізм створює непереборні перепони для їх розуміння. Капіталізм відразу складався як світова система з поділом на центр, напівпериферію та периферію. Капіталістичне виробництво за своєю природою інтернаціональне і створює в масштабах планети «довгі товарні ланцюжки». Але політичний устрій капіталізму спирається на систему національних держав. Ця відмінність між економічним і політичним устроєм капіталізму, на думку І. Валлерстайна, має принциповий характер. Завдяки цьому буржуазія протиставляє собі роздроблені «небезпечні класи». Їх легше контролювати саме в національних державах. Крім того, різні загони буржуазії прагнуть до монополії: «державні структури служать перш за все для того, щоб викрити «вільне» функціонування капіталістичного ринку і таким чином

⁹⁴ Брюбейкер Р. Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Пер. з англ. Олександра Рябова. – Львів : Кальварія, 2006. – С. 31.

⁹⁵ Там само. – С. 33.

підвищити можливості однієї або декількох груп отримати на ньому переваги»⁹⁶.

На перший погляд концепти нації і класу здаються несумісними. Класи – частини суспільства, що визначаються ставленням до економічних факторів, і ведуть боротьбу за свої інтереси. Нації – цілісності, що продукують відчуття спільності інтересів усіх своїх членів. Це завжди підкреслювали теоретики націоналізму. Скажімо член проводу ОУН **Юліан Вассиян** (1894 – 1953) писав: «*Націоналізм не знає диктатури окремого інтересу*, що встановлює режим частини над цілим, насилуючи різнорідну дійсність у межі однієї площі чи просто її виключаючи. Зате вважає цілокупність взаємно доповнених інтересів природною базою засобів, що вдержує націю як живу збірну одиницю у всіх формах її буття»⁹⁷. Для І. Валлерстайна національна солідарність є передумовою домінування буржуазії над «небезпечними класами». При цьому раса виражає стосунки центру і периферії, а нація та клас є категоріями внутрішнього для країн центру домінування.

Слушні міркування І. Валлерстайна не виключають того, що класи і нації можуть відігравати описані ролі тому, що вони впливають з дещо різних джерел суспільного розвитку. У Ф. Енгельса є геніальна думка про те, що в людському суспільстві здійснюється два види суспільного виробництва: «Згідно з матеріалістичним розумінням, визначальним моментом в історії є в кінцевому підсумку виробництво і відтворення безпосереднього життя. Але саме воно, знов-таки, буває двох родів. З одного боку – виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; з другого – виробництво самої людини, продовження роду»⁹⁸. Саме в розрізненні цих видів виробництва і лежить ключ до розуміння класів і націй. Класи пов'язані з першим видом виробництва, а етноси та нації – з другим. Точніше однозначно з другим видом виробництва пов'язані етноси. Нації з ним пов'язані як продовження традиції етносів, як форма етнічного життя. Але нації формуються на поєднанні двох названих видів виробництва. Це і створює зафіксовані складнощі в розумінні розглянутих найбільш суперечливих елементів соціальної структури сучасних суспільств.

⁹⁶ Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П. М. Кудюкина. – СПб. : Издательство «Университетская книга», 2001. – С. 83.

⁹⁷ Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Націоналізм. Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 205.

⁹⁸ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К, Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х т. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1979. – С. 212.

Питання для самоконтролю

1. *Що таке соціальна система?*
2. *Як в соціальній системі суспільства співвідносяться соціальні інститути та соціальні групи?*
3. *Що таке соціальна структура?*
4. *Що розумів Е. Берн під соціальною агрегацією?*
5. *Які типи соціальних агрегацій виділив Е. Берн і яке місце серед них посідають соціальні групи?*
6. *Що таке статусна категорія? Чи можна її ототожнити зі статистичною групою?*
7. *Як через поняття статистичної групи можна показати взаємні переходи віртуального і реального в соціальному житті?*
8. *Яку роль відіграють кордони в житті групи за теорією Е. Берна?*
9. *Яка внутрішня структура групи за Е. Берном?*
10. *Які існують класифікації соціальних груп і які вони мають переваги й недоліки?*
11. *Що таке соціальна структура за П. Штомпкою?*
12. *Які складові соціальної структури виділив П. Штомпка? Дайте характеристики кожної.*
13. *Які виділяють типи соціальних структур, притаманних для сучасного суспільства?*
14. *Чому поняття класу набуло суперечності в сучасній соціології?*
15. *Які існують визначення класів, які їх достоїнства та вади?*
16. *Чи можна сучасне українське суспільство назвати класовим?*
17. *Чи заперечує теорія представництва П. Бурдьє об'єктивне існування класів як типу спільнот?*
18. *Як визначав націю Е. Ренан?*
19. *У чому специфіка марксистського розуміння нації?*
20. *Як співвідносяться між собою поняття «клас» та «нація»?*

Рекомендована література

Підручники

1. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – С.290 – 338.
2. Ильин В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 7 – 24, 141 – 278.
3. Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 175 – 207, 243 – 272.

4. Томпсон Дж. Л., Пристли Дж. Социология. – М. : АСТ – Львов : Инициатива, 1998. – С. 13 – 69.

Праці класиків соціології

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П. М. Кудюкина. – СПб. : Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
2. Вебер М. Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика. – К. : Основи, 1998. – С. 435 – 436.
3. Маркс К, Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К, Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х т. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 95 – 138.
4. Маркс К. Капитал. Т. 3. Ч. 2. – М. : Политиздат, 1978. – Глава 52. Классы. – С. 963 – 964.
5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в трех томах. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1979. – С. 350 – 370.

Тексти для обов'язкового вивчення

1. Балибар Э, Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Пер. с фр. О. Никифорова и П. Хицкого. – М. : Логос, 2004. – С. 183 – 237.
2. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Пер. с англ. А. Грузберга. – М. : Эксмо, 2008. – С. 7 – 84.
3. Куценко О. Д. Становление социальных классов как проявление самоорганизационных процессов в обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 122. – 133.
4. Макеев С., Оксамитная С. Концепция институционально воспроизводимых социальных неравенств // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 32 – 49.
5. Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 107 – 120.
6. Симончук Е. Классовое действие: тенденция формирования социальных классов в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50 – 96.
7. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения // Социс. – 2001. – № 9. – С. 3 – 13.

Додаткова література

1. Барулин В. С. Социальная жизнь общества. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 186 с.
2. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М. : Советская Россия, 1991. – 624 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Таксон, 2003. – 299 с.
4. Заславская Т. И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации. – М. : Дело, 2004. – С. 265 – 306.
5. Илюшечкин В. П. Ф.Энгельс о происхождении общественных классов и государства и данные современной науки // Философские науки. – 1984. – № 6. – С. 115 – 126.
6. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ, 2003. – С. 11 – 163.
7. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 493 с.
8. Кордонский С. Г. Рынки власти. Административные рынки СССР и России. – М. :ОГИ, 2000. – С. 61 – 70.
9. Сміт Е. Д. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка / Пер. з англ. Петро Тарашук. – К. : Темпора, 2010. – 311 с.
10. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Пер. з фр. Р. В. Мардера. – Харків : Фоліо, 2007. – 223 с.

ТЕМА 13. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність

П. Сорокін як засновник теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Поняття соціальної стратифікації. Основні показники соціальної стратифікації. Значення концепції соціальної стратифікації в соціологічній теорії: можливість переходу від статичного до динамічного аналізу суспільства. О. Шкаратан та В. Радаєв: сучасні уявлення про соціальну стратифікацію. Поняття соціальної мобільності. Основні характеристики соціальної мобільності. Канали вертикальної циркуляції та процедури соціального тестування і відбору. Мобільність і соціальне відтворення

«Остання глобальна криза кінця 2000-х рр. знову висуває схоже до подій 1968 р. на перший план, здавалося б, поблякли з часом слова “нерівність”, “соціальна справедливність”, “рівність шансів”, “соціальні ліфти”» (Овсій Шкаратан)¹.

1. Поняття соціальної стратифікації. Основні показники соціальної стратифікації. Значення концепції соціальної стратифікації в соціологічній теорії: можливість переходу від статичного до динамічного аналізу суспільства

Соціальна стратифікація та соціальна мобільність характеризують соціальну систему суспільства. Перша з боку її архітекτονіки, а друга – з точки зору одного з процесів. Якщо в попередній темі ми розглядали суспільство як соціальну систему, яка у свою чергу складається з багатьох соціальних підсистем, то зараз ми будемо вивчати цю ж систему, але під кутом зору нерівності та ієрархічного підпорядкування елементів цієї системи. Такий підхід є значимим як у теоретичному, так і у прикладному аспектах.

При висвітленні цієї теми будемо відштовхуватися від доробку видатного соціолога **Пітирима Олександровича Сорокіна** (21 січня 1889 р. – 11 лютого 1968 р.). Він у світовому масштабі є засновником теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності. Сучасні дослі-

¹Шкаратан О. И. Социология неравенства. Теория и реальность. – М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 9.

дження цих проблем ґрунтуються на його ідеях, а нинішні дослідники користуються запропонованою ним термінологією. Отже, звернення до класичних праць П. Сорокіна дозволить зрозуміти основи теорії соціальної стратифікації та мобільності, що полегшить вивчення сучасного стану її розробки.

Безумовно, з часу появи основоположних праць Пітирима Сорокіна теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності були суттєво розвинуті. Я лише побіжно торкнувся цього розвитку. По-перше, вони стосувалися або додаткових аспектів цих теорій (міжгенераційна мобільність, теорія еліт, гендерна нерівність та ін.), або ж були присвячені вивченню стратифікації і мобільності в тій чи іншій країні. Хребет теорій зберігав ту форму, яку йому надав П. Сорокін. По-друге, зараз відчувається потреба в якісному ривку у вивченні даної проблематики. Зараз недостатньо описувати нерівності. Важливо пояснювати їх походження та чинники відтворення. Між тим цілком слушно висловився видатний сучасний російський соціолог **Овсій Ірмович Шкаратан** (р. н. 1931): «Треба відмітити, що в дослідженнях з проблем соціальної нерівності після якісного просування 1920 – 1980-х рр. в світовій соціологічній науці з кінця ХХ ст. настала пауза, заповнена добротними емпіричними розвідками з розширенням географії їх проведення, але без нових концептуальних відкриттів»². В таких ситуаціях завжди корисним є звернення до класичних витоків.

Будемо спиратися на працю П. Сорокіна „**Соціальна мобільність**”, яка вийшла 1927 р. англійською мовою в Сполучених Штатах. На той час це була піонерська праця, яка поклала початок для бурхливого вивчення цієї проблематики. Її вплив відчувається до нашого часу.

Висхідним моментом теорій соціальної стратифікації та теорії соціальної мобільності є концепт соціального простору. Приступаючи до дослідження проблеми соціального простору, П. Сорокін дає загальне посилення на попередників. З одного боку, ними він вважав великих філософів ХVІІ ст. – Декарта, Гоббса, Ляйбніца та Вейгеля, а з іншого – географа Ф. Ратцеля, соціологів Г. Зіммеля, Е. Дюркгайма, Р. Парка, Е. Богардуса та Л. фон Візе³. Далі як принципову позицію він стверджує, що «...соціальний простір докорінно відрізняється від простору геометричного»⁴ Це твердження він ілюструє численними прикладами, які

² Там само. – С. 8.

³ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297.

⁴ Там само. – С. 297.

мусили довести, що суб'єкти можуть бути близькими у фізичному просторі і далекими в соціальному, а також навпаки. Після цього П. Сорокін пропонує своє визначення соціального простору, фактично переносячи на суспільну реальність реляційне визначення простору у філософії. Варто це визначення навести повністю: «... Соціальний простір є певний всесвіт, що складається з народонаселення землі. Там, де немає людських особистостей або ж мешкає лише одна людина, там немає соціального простору (або всесвіту), оскільки одна особистість не може мати в світі жодного стосунку до інших. Вона може міститися тільки в геометричному, але не в соціальному просторі. Відповідно визначити становище людини або якогось соціального явища в соціальному просторі означає визначити її (їх) відношення до інших людей та інших соціальних явищ, що приймаються за такі „точки відліку”»⁵.

Сам П. Сорокін відчував, що у визначеному таким чином соціальному просторі дуже складно знайти місце соціальних суб'єктів чи явищ. Тому він запропонував методологічне удосконалення, яке передбачало співвіднесення індивіда з соціальною групою. «Складові частини даного методу: 1) вказування стосунків людини до певних груп; 2) стосунки цих груп одна до одної в межах популяції; 3) стосунки даної популяції до інших популяцій, які входять до людства»⁶.

П. Сорокін знову повертається до порівняння геометричного та соціального просторів. Геометричний простір він обмежує лише евклідовим простором. Тому відмінність, яку він констатує, полягає в тому, що геометричний простір має три виміри, а соціальний простір є багатовимірним. Більш того «вісі диференціації населення по кожній із цих груп специфічні, *sui generis*, і не збігаються одна з одною»⁷. Правда, для цілей досліджень він пропонував спростити картину і брати до уваги вертикальну та горизонтальну координати соціального простору. Тобто, незважаючи на визнання багатовимірності, в практиці соціологічних досліджень П. Сорокін пропонував користуватися декартовою системою координат. Це йому дозволило при дослідженні соціальної мобільності описати рухи по вертикалі (висхідні та низхідні) і рухи по горизонталі.

Раніше в соціології теж використовували просторові метафори. Достатньо пригадати термін «суспільно-економічна формація» в марксистській, який відсилав до геологічних формацій у вигляді шарів ґрунту.

⁵ Там само. – С. 298.

⁶ Там само. – С. 299.

⁷ Там само. – С. 300.

Це дало підставу **Наталії Коваліско** (р. н. 1973) написати: «У соціології простір з самого початку уявляється як такий, що розкреслений вертикальними лініями (стратифікаційними шкалами) і такими лініями, що уособлюють та конституують диференціацію і під гострими чи тупими кутами з вертикальними пересікаються»⁸. Така думка не підтверджується жодними фактами. Соціологія, за деякими винятками (Г. Зім-мель), до П. Сорокіна проблемою простору цікавилася мало. Просторові метафори – це далеко ще не соціологічні уявлення, а тим більше не теорія. До того ж, усі ці метафори запозичувалися або з повсякденної мови, або з інших наук. Варто звернути увагу на посилання П. Сорокіна на Р. Парка та Е. Богардуса. В Чиказькій школі увага до просторових аспектів суспільного життя виникає в ході емпіричних досліджень. Скажімо, Роберт Парк, вивчаючи місто, звертає увагу на зв'язок просторових характеристик соціальної поведінки з соціальними змінами⁹. Але у нього мова йшла про фізичний міський простір. Правда на фізичний простір здійснюється проекції і суто соціальних явищ. Р. Парк вивчав сприйняття культурних норм і цінностей американського суспільства іммігрантами. Ці дослідження проводилися і в Чикаго, і на тихоокеанському узбережжі США. В останньому випадку дослідниця увага була зорієнтована на іммігрантів з азійських країн, перш за все на японців. В методологію дослідження було закладено цикл пристосування: конкуренція – конфлікт – акомодация – асиміляція¹⁰. Це давало підстави припустити, що різні етнічні групи перебувають у різних соціальних позиціях одна до одної, між ними існують дистанції, які можна кількісно виміряти. Уявлення про соціальну дистанцію – просторове, але це інший простір – суто соціальний. Під впливом ідей Р. Парка Е. Богардус розробив шкалу соціальної дистанції¹¹. Це все показує довгий і досить складний шлях соціології до усвідомлення проблеми соціального простору. Якби з самого початку в соціологічній науці була така ясна і прозора геометрична інтуїція, то стратифікаційні дослідження ми б побачили вже у О. Конта та Г. Спенсера.

⁸ Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2008. – С. 33.

⁹ Баньковская С. П. Роберт Парк // Современная американская социология / Под ред. В. И. Добренкова. – М. : Издательство МГУ, 1994. – С. 9.

¹⁰ Там само. – С. 10 – 11.

¹¹ Панина Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. —2003. — № 4. — С. 21–43.

Слід сказати, що соціальний простір П. Сорокіна схожий на простір фізики Нового часу. Мало того, розуміння ним соціального простору перегукується з розумінням простору в теорії відносності А. Ейнштейна. Саме в теорії відносності стверджувалося, що простір і час у різних системах різні. Час та простір біологічних систем відрізняється від часу та простору фізичних систем. Відповідно до таких тенденцій розвитку науки П. Сорокін вводить уявлення про специфічний соціальний простір. Віддаючи належне інтуїції вченого, варто зробити і деякі зауваження. По-перше, П. Сорокін занадто прямолінійно протиставив соціальний простір фізичному простору. Ми вже з вами обговорювали цю проблематику і дійшли висновку, що простір суспільства складається як з власне суспільного простору, так і з соціально освоєного фізичного простору. Крім того, посередниками між ними виступають різноманітні просторові уявлення та ідеї, якими послуговуються члени суспільства. Якщо не враховувати зв'язку фізичного та соціального простору, то неможливо пояснити виникнення поселенських і регіональних спільнот у суспільстві. По-друге, захоплення П. Сорокіна відмінностями соціального та «геометричного» простору призвело до того, що він не побачив, яку роль відіграє фізичний простір у бутті соціального простору. Так, він писав: «Люди, що перебувають поблизу одне від одного в геометричному просторі (наприклад, король і його слуга, хазяїн і раб), в соціальному просторі відділені величезною дистанцією. І навпаки, люди, що були дуже далеко одне від одного в геометричному просторі (наприклад, два брати або єпископи, що сповідують одну релігію, або ж два генерали одного звання й з однієї армії, один з яких в Америці, а інший – в Китаї), можуть бути дуже близькими соціально. Людина може подолати тисячі миль геометричного простору, не змінивши свого становища в соціальному просторі, і, навпаки, залишаючись у тому ж геометричному просторі, вона може радикально змінити своє соціальне становище»¹². Але ж певні соціальні стосунки передбачають і певні фізичні дистанції між соціальними акторами. Наприклад, не може бути слугою короля людина, яка народилася за тисячі кілометрів від королівського двору і ніколи не контактувала з королем. Не можна бути генералом певної армії, якщо немає країни, якій ця армія належить. Країна передбачає певну фізичну територію. Складніше з церквою, до якої належать єпископи, що можуть жити на різних континентах. Церква – це дійсно екстериторіальна організація. Але соціальні практики, завдяки

¹² Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297.

яким вона існує, теж мусять здійснюватися в певних фізичних просторах. Наприклад, в певному місці розташована резиденція римського папи, в певних місцях розташовані монастирі і т. д. Отже, певний аспект фізичного простору є у будь-якого соціального простору. Можна говорити лише про різну міру його присутності. П. Сорокін це не враховував і тому його уявлення про соціальний простір з позицій сьогоднішнього дня варто визнати спрощеними. Мало того, його концепція соціального простору затримала формування в соціологічній концепції просторовості як загальної проблеми теоретичної соціології.

Варто звернути увагу ще на одну обставину. Початкова інтуїція П. Сорокіна зовсім не була схожою на вертикальні та горизонтальні лінії, що пересікаються під різними кутами. Вчений уявляв соціальний простір як багатовимірний. Це передбачає паралельне існування структур з різними метричними і топологічними характеристиками. В цілому ця інтуїцію варто вважати дуже слушною. Правда, видатному соціологу не вдалося впоратися з багатовимірністю. Він спростив модель до системи координат Р. Декарта.

Проте навіть таке застосування категорії соціального простору до проблеми соціальної структури суспільства дало значний приріст знання. Коли ми використовуємо декартову систему координат, то можемо всі соціальні групи і всі верстви суспільства розташувати у вертикальному та горизонтальному вимірах. Це дає нам можливість зафіксувати, що одні з них посідають більш високі місця, ніж інші. Отже, категорія соціального простору відкриває нове розуміння соціальної нерівності. Виявляється, що все суспільство можна розглядати як велику ієрархічно впорядковану систему нерівних соціальних груп. Таким чином, нерівність набуває структурного виміру. Для її наукового відображення використовуються терміни «соціальна страта» та «соціальна стратифікація».

Ці терміни потрапили в соціологію з геології, де стратифікацією називають розташування шарів ґрунту, які можна спостерігати на вертикальному зрізі. Їх етимологія латинська. Латинською мовою “strata” означає бруківку, вулицю, вкриту бруківкою. “Stratum” має значно більше значень – „ковдра”, „постіль”, „ложе”, „бруківка”, „настил”, „підлога”¹³. Вже в науковій мові багатозначне слово латинської мови набуло характеристик наукового терміну. За П. Сорокіним «соціальна

¹³ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Изд. 2-е. – М. : Русский язык, 1976. – С. 956 – 957.

стратифікація – це диференціація певної даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона має вираження в існуванні вищих і нижчих класів. Її основа і сутність – в нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності та обов’язку, наявності та відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів того або іншого співтовариства»¹⁴.

Хочу зробити ремарку стосовно вживання в наведеній цитаті поняття «клас». Зрозуміло, що воно вживається зовсім не в марксистському, і навіть не вебєріанському розумінні. Класом П. Сорокін називає суспільний шар. Він виділяється аналітично за певною ознакою. Цей шар не є реальною групою, а спільною позицією великої маси людей за певним показником. Сам показник відображає певну якість суспільної системи і не є в цьому сенсі суб’єктивним. Але подібних показників можна виділити силу-силенну. Порівнюючи класовий і стратифікаційний аналізи, Н. Коваліско слушно зауважує, що «...вибір одного з них як вихідного, первинного одразу ж визначає напрям аналізу. Говорячи «клас», дослідник вивчає сформовану й підтримувану дію найзагальніших чинників макроструктури суспільства, динаміка якої вирішальним чином залежить від співвідношення класів та їхніх відносин. Натомість розмова про страти націлює на вивчення градаційних стратифікаційних порядків, які задаватимуться якоюсь однією ознакою або ж їх сукупністю (дохід, рівень освіти, престиж професії, практики споживання тощо)»¹⁵. Відмінність марксистського класового і стратифікаційного аналізу П. Сорокіна є принциповою. Тому марксисти і вважали видатного соціолога своїм ідейним супротивником. При іншому розумінні класів цілком можливо розглядати класовий аналіз як варіант стратифікаційного аналізу. Прикладом може бути вже розглянута схема Дж. Голдторпа.

Сучасні уявлення про стратифікацію мало чим відрізняються від запропонованих П. Сорокіним. Е. Гіденс пише: «Стратифікацію можна визначити як *структуровані нерівності між різними угрупованнями людей*. Стратифікацію можна уявити як геологічне нашарування різних скельних порід земної поверхні. В такому разі кожне суспільство можна розглядати як ієрархію „прошарків” – з привілейованими нагорі й нездоленими внизу»¹⁶.

¹⁴ Сорокін П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 302.

¹⁵ Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2008. – С. 21.

¹⁶ Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – С. 290.

П. Сорокін у процесі дослідження повернувся до своєї початкової ідеї багатовимірності соціального простору. Завдяки цим вимірам існує не єдина соціальна стратифікація, а, як він висловлювався, три основні її іпостасі. «Конкретні іпостасі соціальної стратифікації численні. Але все їх розмаїття може бути зведене до трьох основних форм: економічна, політична та професійна стратифікація. Як правило, всі вони тісно переплетені»¹⁷. Варто відмітити, що, розмірковуючи таким чином, П. Сорокін продовжував справу М. Вебера. Німецький соціолог висловлювався проти того, щоб винятково економічні причини вбачати у всіх суспільних процесах. Він писав: «Зведення до одних економічних причин не можна вважати у будь-якому сенсі вичерпним у жодній зі сфер культури, в тому числі й у сфері „господарських“ процесів»¹⁸. Тому М. Вебер виділяв три головні критерії стратифікації: 1) *багатство* (рівень доходів, володіння майном); 2) *владу* (можливість для досягнення мети нав'язувати свою волю іншим людям); 3) *престиж* (оцінка суспільного статусу особи суспільною думкою). У П. Сорокіна критерії стратифікації дещо інші, але сам методологічний підхід, який передбачає багатомірність стратифікаційного поділу, зберігається.

У сучасній соціології наведена ідея П. Сорокіна набула різноманітних форм розвитку. Наприклад, у цьому ключі можна розглядати концепцію соціального поля у П. Бурдьє. Принципом побудови полів є різні види влади або капіталів. Простір як поле сил не може бути зведений до взаємодії індивідуальних агентів¹⁹.

Для кількісної характеристики стратифікації у її трьох формах П. Сорокін запропонував використовувати поняття висоти та профілю стратифікації. Він не дає їм чіткого визначення, а пропонує опис за аналогією: «Під цим розуміється висота та профіль соціальної стратифікації і, відповідно, висота та профіль всієї „соціальної будови“. Яка її висота? Яка відстань від основи до вершини „соціального конусу“? Круті чи пологі його схили? Всі ці питання належать до кількісного аналізу соціальної стратифікації, так би мовити, фасу архітектури соціальної будівлі»²⁰.

Ці твердження – евристичні здогадки. Але з подальшої розробки видно, що під висотою соціальної стратифікації П. Сорокін розумів соці-

¹⁷ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 303.

¹⁸ Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные произведения – Пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 368.

¹⁹ Бурдьє П. Социальное пространство и генезис «классов» // Бурдьє П. Социология политики / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – С. 53 – 97.

²⁰ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 307.

альну відстань від основи до вершини соціальної піраміди. Далі на їх основі виникли статистичні процедури вимірювання соціальної нерівності. Її можна виміряти за допомогою так званого децильного коефіцієнту, коли зіставляються прибутки 10% найбагатших громадян з прибутками 10% найбідніших громадян. У сучасних розвинутих країнах це співвідношення менше ніж 10:1, а в пострадянських країнах в 2000 р. сягало 30:1²¹. Отже, в розвинутих країнах Заходу висота стратифікації десь втричі менша, ніж в нашому суспільстві. Децильний коефіцієнт не єдиний спосіб кількісного вираження нерівності. Населення (країни, регіону, міста і т. д.) можна розділити не на 10, а на 5 страт. У такому разі порівняння верхньої і нижньої страт дасть квінтільний коефіцієнт. Квартільний коефіцієнт ми отримаємо, коли поділимо доходи 25% заможного населення на доходи 25% найменш заможних жителів.

Профіль стратифікації дає можливість графічно зобразити співвідношення між соціальними шарами. Так, форму піраміди чи конуса має суспільство, де значна більшість населення є бідними і лише невелика група людей має велику власність і з нею велику владу і великий престиж. Так було в традиційних суспільствах і в ранніх індустріальних суспільствах. У розвинутому індустріальному суспільстві значна частина населення належала до середнього класу. Профіль цього суспільства тяжіє до ромба. В сучасних умовах відбувається зменшення ваги середнього класу і збільшення нижчого і вищого класів. Отже, змінюється і профіль суспільної стратифікації. Вона набуває форму гантелі. Безумовно, все це – аналітично корисні образи. При аналізі соціальної стратифікації варто також виділяти кількість так би мовити „поверхів” стратифікації. Це означає необхідність з’ясування кількості соціальних верств, які перебувають в ієрархічному підпорядкуванні. В стратифікаційній теорії визначення кількості поверхів є аналітичною процедурою. Все залежить від критерію, який ми використовуємо, і яку мету перед собою ставимо. Висота, профіль та поверховість стратифікації після праці П. Сорокіна, яку ми розглядаємо, стали аналітичними знаряддями для вивчення суспільства.

Проте з позицій сьогodнішньої науки треба зробити певні зауваження. П. Сорокін був субстанціоналістом і вірив у те, що його категорії є не тільки аналітичними засобами, але й характеристиками самого соціального світу. Зараз соціологи дійшли висновку, що будь-яка страти-

²¹ Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 144.

фікація передбачає існування певної шкали вимірювання. По-перше, така шкала є у членів того чи іншого суспільства. В. Ільїн пише: «Люди спочатку конструюють шкалу, а потім застосовують її для оцінки статусних позицій у соціальному просторі. Наслідком є соціальна ієрархія»²². Це надто категоричне твердження, але воно базується на правильному уявленні про те, що категорії осмислення соціальної стратифікації задають людям певного суспільства спосіб дій і спосіб самопочування. Не погоджуючись з повним релятивізмом, все ж варто прислухатися до такого висновку В. Ільїна: „Абсолютизація індикаторів, породжених конкретно-історичною системою цінностей, – характерна риса світогляду епохи модерну, що тяжіє до однолінійного розуміння розвитку світу (те, що подобається мені, подобається і решті)”²³.

Страга, з одного боку, це певна колективна позиція в суспільному просторі, але, з іншого боку, це соціальний статус певних людей. Отже, дистанції існують не просто між абстрактними статусами, але й між живими людьми. Ці дистанції певним чином переживаються особистостями. Люди відчувають стосовно цих дистанцій і людей в інших страгах різні емоції.

Одна з продуктивних соціологічних теорій, яка пояснює відповідні емоції, була запропонована американським соціологом **Герхардом (Джерардом) Ленські** (*Gerhard Emmanuel Lenski*; р.н. 1924). Маю на увазі теорію статусної неузгодженості (*Status Inconsistency*). Її передумовою є те, що кожна людина має декілька статусів, які є місцями в страгах, виділених за різними ознаками. Сукупність статусів індивіда прийнято називати статусним або стратифікаційним профілем. Г. Ленські вів мову про статусну кристалізацію. Високий ступінь кристалізації соціального статусу має місце у випадку узгодженості статусів. Якщо ж існують суттєві відмінності в статусних позиціях індивіда ми маємо справу з низькою кристалізацією. Статусна неконсистентність (неузгодженість) впливає на формування установок та емоцій індивіда. Скажімо, індивід з низькими аскриптивними (приписаними) статусними характеристиками (етнічність, релігійна приналежність) та високими досягнутими статусами (освіта, рівень доходів) схильний сприймати себе через останні. Але члени суспільства з високими аскриптивними статусними характеристиками можуть його сприймати через низькі приписані статуси. Це буде породжувати агресивність або депресію. В

²² Ільїн В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 42.

²³ Там само. – С. 45.

пострадянських країнах виникла масова неузгодженість між статусними характеристиками за рівнем освіти і рівнем доходів, що теж впливає на установки і реальну поведінку людей, для яких це характерно²⁴.

Люди також створюють ідеї, які пояснюють устрій суспільства, їх власне місце у цьому устрої. Усвідомлення соціальної стратифікації та емоцій, які пов'язані з нею, існують не самі по собі. Вони є моментами соціальних практик, які люди здійснюють для того, щоб посісти певне місце в соціальній ієрархії, зберегти або змінити його. Ці практики в сучасній соціології прийнято називати ідентифікаційними практиками. Український соціолог **Сергій Олексійович Макеєв** (р. н. 1950) пише про названі практики: «Останні ми маємо право трактувати як постійно поновлювані індивідуальні та групові спроби розташувати себе в неоднорідному просторі, засвідчитися в стабільності приналежності до реальних і „уявних” спільнот, спроби відшукати переконливі докази відповідності „зовнішніх” та „інтерналізованих” структур, тобто соціальної структури та габітусу»²⁵. Власне, навіть вертикальні координати суспільного простору конструюються не без участі людських прагнень. В. Ільїн пише: «За тим, куди прагнуть люди у даному суспільстві, можна легко помітити розташування вершини соціальної ієрархії»²⁶. Отже, соціальна стратифікація дозволяє перейти від статичного до динамічного розгляду суспільства.

Повернуся до проблеми, яку ми вже обговорювали при вивченні попередньої теми. Маю на увазі принципи організації соціальних нерівностей. Ми їх виділили чотири: кастовий, рабовласницький, станований і класовий. У сучасній соціологічній літературі є більш конкретизовані підходи до цього питання. Вадим Радаєв вважає, що типи стратифікаційних систем – це типи детермінації і відтворення соціальних нерівностей. Будь-яке складне суспільство знає свою комбінацію різних стратифікаційних систем. На думку автора, зараз можна виділити дев'ять таких типів. Наведу таблицю з підручника В. Радаєва та О. Шкаратана «Соціальна стратифікація».

²⁴ Богомолова Т. Ю., Саблина С. Г. Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1997. – № 10 – 11. – С. 58 – 65.

²⁵ Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др. – К. : Институт социологии НАНУ, 1999. – С. 15.

²⁶ Ильин В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 86.

Таблиця 13.1.

Основні риси стратифікаційних систем²⁷

Тип системи	Основа диференціації	Спосіб детермінації відмінностей
Фізико-генетична	Стать, вік, фізичні дані	Фізичний примус, звичай
Кастова	Релігійний і етнічний поділ праці	Релігійний ритуал, етнічна замкненість
Станова	Обов'язки перед державою	Правове оформлення
Етакратична	Ранги у владній ієрархії	Військово-політичне панування
Соціально-професійна	Рід занять і кваліфікація	Освітні сертифікати
Класова	Розміри доходів і власності	Ринковий обмін
Культурно-символічна	Сакральне знання	Релігійне, наукове і ідеологічне маніпулювання
Культурно-нормативна	Норми поведінки, стилі життя	Моральне регулювання, наслідування

У цілому спробу розширити уявлення про типи стратифікації можна лише вітати. Можливо наведені в таблиці типи належать не лише до різних типів суспільств, але і створені на основі різних критеріїв. Проте вони можуть бути евристично корисними. Наприклад, перший тип стратифікації можна віднести до первісного суспільства, але також і до злочинного угруповання, і до компанії підлітків. Культурно-символічна стратифікація чітко відповідає теократичним суспільствам, але також і сучасним релігійним організаціям, і науковим школам. Останній тип стратифікації визначився останніми десятиріччями в суспільствах масового споживання.

2. Поняття соціальної мобільності. Основні характеристики соціальної мобільності

Оскільки П. Сорокін здійснив на суспільний простір проекцію декартової системи координат, то він дійшов висновку, що суспільні актори та суспільні суб'єкти можуть передаватися в їх межах. Цей рух він назвав *соціальною мобільністю*. «Під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності),

²⁷ Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация. Учебное пособие. – М. : Наука, 1995. – С. 49.

тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу»²⁸.

Вже сама геометрія соціального простору задає конфігурацію можливих випадків соціальної мобільності. П. Сорокін виділив передусім два основних типи соціальної мобільності – *горизонтальну і вертикальну*. Він писав: «Під горизонтальною соціальною мобільністю, або переміщенням, мається на увазі перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні»²⁹. Як приклади в праці П. Сорокіна наводяться перехід з одного громадянства в інше, перехід з однієї релігійної групи в іншу, перехід з однієї сім'ї в іншу внаслідок розлучення та повторного шлюбу. Другий тип мобільності вчений характеризував так: «Під вертикальною соціальною мобільністю мають на увазі ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального пласта в інший. Залежно від напрямку переміщення існують два типи вертикальної мобільності: *висхідна та низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск*»³⁰. Таким чином, у разі вертикальної мобільності якісно змінюється соціальний статус індивіда, групи чи соціального об'єкта. Ця якісна зміна перш за все відображається у зміні характеру доступу до суспільних ресурсів, суспільних благ. У випадку висхідної мобільності доступ до ресурсів розширяється і полегшується. Людина чи група володіє більшими обсягами різних видів капіталів, має більший обсяг влади над іншими людьми і користується більшою повагою в суспільстві, володіє більшим престижем. У випадку низхідної мобільності все відбувається навпаки, доступ до соціальних ресурсів зменшується, а деякі ресурси взагалі стають недоступними. Скажімо, в професійній реалізації прикладами висхідної мобільності можуть слугувати переходи на вищі щаблі професійної ієрархії, перехід від виконавських функцій до керівних. Але це може стосуватися не тільки соціальних суб'єктів, але й соціальних об'єктів. Скажімо, теорія комунізму в нашій країні в минулому столітті здійснила синусоїдальний рух. На початку ХХ ст. вона переміщується в центр суспільної боротьби, до неї схиляються найвидатніші інтелектуали. Сама ця теорія стає передумовою висхідної мобільності індивідів. Але в другій половині ХХ ст. починається поступове розчарування в ній. Наприкінці століття панує вже

²⁸ Сорокін П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 373.

²⁹ Там само. – С. 373.

³⁰ Там само. – С. 374.

майже цілковита зневіра в цій теорії. Після краху соціалізму вона переходить на периферію суспільного життя. Так відбувалося не тільки з цією суспільною теорією. Те ж саме можна сказати і про теорії в природничих науках. Доброю ілюстрацією може служити поширення теорії Ч. Дарвіна.

Вертикальна соціальна мобільність з точки зору П. Сорокіна існує в двох основних формах. Він писав: «Висхідна течія існує в двох формах: *проникнення* індивіда з нижнього пласта в існуючий більш високий пласт; або *створення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш високий пласт на рівень з уже існуючими групами цього пласта*. Відповідна і низхідна течія також має дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому початкової групи, до якої він раніше належав; інша форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, у зниженні її рангу на тлі інших груп або у руйнуванні її соціальної єдності»³¹.

Сучасна соціологія до цього часу погоджується з виділеними типами соціальної мобільності. Але після П. Сорокіна до них додали також нові. Так, давно вже вивчається міжпоколінна/міжгенераційна мобільність. У межах цього напрямку вивчається вплив соціального становища батьків на соціальну мобільність їхніх дітей і т. д. О. Шкаратан вважає, що етапною роботою цього напрямку є спільна праця Е. Джексона і Г. Крокетта (*E. F. Jackson and H. J. Crockett. Occupational Mobility in the United States: A. Point Estimate and Trend Comparison // American Sociological Review. – 1964 –Vol. 29. – N. 1. P.p. 5–15*).

Сучасна соціологія звернула увагу також на невідомий П. Сорокіну вид соціальної мобільності. Це – переміщення самих статусних позицій. В. Ільїн пише: «Переміщення самих статусних позицій, що є елементами соціальної структури (у Сорокіна йдеться лише про переміщення об'єктів між статусними позиціями). В процесі розвитку суспільства трансформується і його соціальна структура. Такий тип соціальної мобільності домінує в епохи соціальних революцій та глибоких реформ»³².

Овсій Шкаратан взагалі пише, що «...концепція соціальної мобільності перебільшує значення того специфічного соціального процесу, який відображено в самій цій назві, виходить, що індивідуальні переміщення людей є універсальним засобом перетворення в соціальній структурі

³¹ Там само. – С. 374.

³² Ільїн В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 87.

суспільства»³³. По-перше, соціальні переміщення індивідів не змінюють самого характеру стратифікації в суспільстві. По-друге, не варто навіть індивідуальну мобільність пояснювати лише з перспективи індивіда, що здійснює переміщення в соціальному просторі. Цей вид мобільності існує в двох формах: 1) добровільна мобільність у межах наявної ієрархії; 2) мобільність, що диктується структурними змінами (як у випадку індустріалізації)³⁴. Тому автор зауважує, що мобільність можна зрозуміти лише в межах більш широкого процесу соціального відтворення³⁵.

Українські соціологи в 1990-ті роки описали також суспільний приєднання до професійної мобільності. Він виник в умовах деградації попередньої професійної структури суспільства, яка була пов'язана з загальним зниженням рівня розвитку нашого суспільства. Ці умови підштовхували велику кількість професіоналів до переходу на більш низькі щаблі професійної драбини. Професійні статуси людей почали двоїтися і троїтися внаслідок того, що люди не хотіли залишати престижну діяльність, але поряд з цим займалися менш престижною роботою, яка давала заробіток. За даними Інституту соціології НАНУ в другій половині 1990-х рр. близько 35% населення виконували дві або й три професійні ролі³⁶.

П. Сорокін запропонував для вивчення вертикальної мобільності використовувати такі показники як інтенсивність (швидкість) та всезагальність. На його думку, вони дають уявлення про кількісний бік вертикальної соціальної мобільності. З тексту праці вченого видно, що ці показники не однорідні за основою їх виділення. Інтенсивність або швидкість мобільності стосується суто індивідуальної вертикальної мобільності: «Під *інтенсивністю* мається на увазі вертикальна соціальна дистанція або кількість шарів – економічних, професійних або політичних, що проходить індивід в його висхідному чи низхідному русі за певний період часу»³⁷. Наступний показник є сумативним, узагальнюючим, а отже, характеризує не успіхи певного соціального суб'єкта, а стан суспільства. «Під *всезагальністю* вертикальної мо-

³³ Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация. Учебное пособие. – М. : Наука, 1995. – С. 162.

³⁴ Там само. – С. 148.

³⁵ Там само. – С. 162.

³⁶ Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др. – К. : Институт социологии НАНУ, 1999. – С. 28.

³⁷ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 376.

більності мається на увазі число індивідів, які змінили своє соціальне становище за певний проміжок часу. Абсолютне число таких індивідів дає *абсолютну всезагальність* вертикальної мобільності в структурі даного населення країни; пропорція таких індивідів до всього населення дає *відносну всезагальність* вертикальної мобільності»³⁸.

П. Сорокін намагався на основі цих різнорідних показників сконструювати синтетичний показник вертикальної мобільності: сукупний показник вертикальної соціальної мобільності в певній сфері суспільства. Наприклад, такий синтетичний показник повинен був відобразити в економічній сфері, скільки індивідів здійснили за певний час вертикальну мобільність, а також виділити в межах цієї сукупності групи з різною інтенсивністю мобільності. Але насправді це поєднання не давало синтетичного показника, адже не виникало нової якості і не відбувався приріст знань про соціальну мобільність. Тому цей „синтетичний показник” не отримав у П. Сорокіна серйозної розробки.

П. Сорокін в своїй роботі пов’язав соціальну стратифікацію та соціальну мобільність, але він не показав, що тут є причиною, а що наслідком. Можна міркувати так: стратифікація створює передумови для постійної боротьби між людьми, групами та ідеями, а ця боротьба є причиною неспокою і змін у суспільстві. Як я вже говорив, П. Сорокін був субстанціоналістом: він вірив, що реально існуючі індивіди є нерівними, вони створюють групи, в яких закріплюється ця нерівність у вигляді ієрархії. Групи в свою чергу взаємодіють і утворюють суспільну ієрархію, яка впорядковує соціальні нерівності. Тому, на думку П. Сорокіна, немає соціальних груп і суспільств, де не було б соціальної стратифікації.

Стратифікація в суспільстві зазнає змін, але це лише циклічні коливання її висоти і профілю. Він вважав, що «...валідною є лише теорія неспрямованого коливання і циклів, що незалежні від періодичності або випадковості самих коливань»³⁹. Вчений виділив причини, які сприяють вирівнюванню профілю соціальної стратифікації. Серед них він називав як природні, так і соціальні: «Землетруси, повені, пожежі, війни, захоплення майна, реформи, перерозподільні закони, прогресивні податки, скасування боргів, експропріація прибутків – такі іпостасі вирівнювальної сили. Вона проявляє себе у відсіканні верхніх шарів піраміди»⁴⁰. Коли дія цих факторів припиняється, то стратифікація поновлюється.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. – С. 322.

⁴⁰ Там само. – С. 327.

На думку П. Сорокіна, в різних сферах суспільства стратифікації підкорюються різним закономірностям. Наприклад, на політичну стратифікацію найбільше впливають два фактори – розміри політичної організації та однорідність або різнорідність населення. З них виводяться три закономірності:

- при збільшенні розмірів політичної організації зростає її стратифікація і навпаки;
- зростання різнорідності населення веде до зростання стратифікації і навпаки;
- при збігові названих факторів стратифікація зростає і навпаки⁴¹.

Після праць П. Сорокіна деякі соціологи намагалися запропонувати свої варіанти поясненнє виникнення соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Наприклад, американські соціологи К. Девіс та У. Мур запропонували функціоналістське пояснення стратифікації. На їхню думку, стратифікація необхідна для нормального існування суспільства, а отже існує в будь-якому з них. Їх твердження можна викласти в чотирьох пунктах: 1) в суспільстві існує диференціація функцій: є надзвичайно важливі, а є малозначущі функції; 2) люди різняться своїми здібностями та рівнями підготовки, а отже відбувається селекція осіб для виконання різних функцій; 3) механізм селекції передбачає, що важливим функціям віддається перевага, вони зазнають позитивних санкцій, що мотивує індивідів до боротьби за зайняття відповідних соціальних позицій; 4) конкуренція веде до утворення інститутів добору, щоб перемагали найбільш достойні особи. Добрані особи зазнають позитивних та негативних санкцій залежно від того, як вони виконують свої функції⁴². Дехто вважає, що ці положення американських соціологів вже поза дискусіями⁴³. Я так не думаю. На перший погляд пояснення переконливе, але насправді воно дискредитує функціоналізм як соціологічну парадигму. Річ у тому, що воно є опортуністичним стосовно існуючого стану речей. Якщо успіх – це результат кращого виконання суспільних функцій, то як пояснити, що на самому верху соціальної ієрархії часом опиняються люди егоїстичні, обмежені, навіть відверті злочинці?

Зараз більшість соціологів не прагнуть пояснити походження соціальної стратифікації. Вони наслідують приклад М. Вебера, який вважав,

⁴¹ Там само. – С. 346.

⁴² За: Девіс К. Функціоналістское обоснование стратификации // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ, 1999. – С. 107 – 117.

⁴³ Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2008. – С. 18.

що це даність, яку треба вивчати. Це атрибутивна характеристика соціального світу. Ті, хто намагається все ж пояснити походження соціальної стратифікації, вказують на нерівність між людьми у фізичному і психічному планах. Це – джерело інших видів нерівностей. Але далі нерівності конструюються вже соціальним чином у межах соціальних інститутів.

Стововно співвідношення стратифікації та мобільності більшість сучасних соціологів намагаються застосовувати підхід, що суміщає структуралістську та конструктивістську парадигми. Е. Гіденс пише про „дуальність структури”, що означає не тільки залежність поведінки людей від структури, але й залежність структури від поведінки людей. В. Ільїн розвиває структуралістсько-конструктивістський підхід, який передбачає «...не створення нової картини ієрархії, а зміщення акценту дослідження з опису її рис і механізму функціонування на процес її формування та відтворення. Ключове питання в цій парадигмі: як люди створюють і відтворюють соціальну ієрархію. Технологія соціальної нерівності стає ключовою темою»⁴⁴.

3. Канали вертикальної циркуляції та процедури соціального тестування і відбору

П. Сорокін узагальнив свої уявлення про принципи соціальної мобільності в п'яти твердженнях. **Перше з них:** *навряд чи коли-небудь існували суспільства, соціальні шари яких були б абсолютно закритими, а отже, в яких була б відсутня вертикальна мобільність у трьох своїх іпостасях – економічній, політичній і професійній.* Найбільше до нерухомого суспільства підійшла кастова система Давньої Індії. Але і там, на думку вченого, існувала вертикальна мобільність, хоча спорадична і дуже слабка. Абсолютно ж нерухоме суспільство – це міф. **Друге твердження:** *ніколи не існувало суспільств, в яких вертикальна мобільність була б абсолютно вільною. Всі суспільства стратифіковані, отже, в них функціонує „система сит”, через яку просіюються індивіди. Одні з них підіймаються вгору, інші – опускаються вниз.* Найлегше соціальна мобільність здійснюється в умовах демократії. **Третє твердження:** *інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства, тобто в просторі.* **Четверте твердження:** *інтенсивність*

⁴⁴ Ільїн В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 19.

та всезагальність вертикальної соціальної мобільності – економічної, політичної та професійної – коливається в рамках одного суспільства в різні періоди його історії. В період революцій та інших соціальних потрясінь інтенсивність мобільності є вищою, ніж в періоди соціального спокою. В періоди занепаду того чи іншого суспільства соціальна вертикальна мобільність менш інтенсивна, ніж в попередні періоди історії. **П'яте твердження:** у вертикальній мобільності в трьох її формах немає постійного напрямку. Історія не демонструє ні посилення, ні зменшення її інтенсивності та всезагальності. Це правильно як для історії окремих країн, так і для історії всього людства⁴⁵. Це твердження відображає циклізм П. Сорокіна. Мабуть, з цим твердженням важко погодитися. Принаймні нинішній період розвитку людства суперечить наведеному теоретичному міркуванню.

Сам П. Сорокін стверджував, що в демократичних суспільствах мобільність є вищою, ніж в суспільствах недемократичних. У ХХ ст. відбувалися процеси демократизації загальнопланетарного характеру. Нехай вони були хвилеподібними, але кожна нова хвиля була сильнішою за попередню. Отже, це дає підстави стверджувати, що в сучасному світі інтенсивність вертикальної мобільності вища, ніж на попередніх етапах людської історії. Але це зовсім не означає, що суспільство позбавляється стратифікації. Тому з П. Сорокіним можна погодитися в тому, що мобільність зовсім не знищує самого факту стратифікації. Просто мобільність робить її інакшою.

Сказане стосується і змін страт і змін самих принципів переміщення між стратами. Перехід до інформаційного суспільства змушує людей все частіше змінювати професійні статуси. Зараз вже неможливо планувати своє життя, сподіваючись, що раз отримана професійна підготовка дозволить працювати за цим фахом все життя. Ще більш плінними стають організації, в яких працює людина. Часто робочі колективи створюються тільки для виконання конкретного проекту. Тому людині постійно доводиться шукати способів включитися в соціальну ієрархію, інакше вона може потрапити в ситуацію **соціальної ексклюзії**. Ексклюзія означає виняток. Тобто обриваються зв'язки, які включали особистість у соціальну структуру. Людина начебто опиняється за межами структурованого суспільства. Ця сучасна ситуація значно відрізняється від попередніх. Про це ми ще будемо говорити в лекції, присвяченій модерну і глобалізації.

⁴⁵ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 377 – 392.

Сформульовані П. Сорокіним принципи зачіпають механізми вертикальної соціальної мобільності. Він про них згадував, коли писав про систему сит, що відсіюють індивідів. На цьому треба зупинитися більш докладно. Соціолог дійшов висновку: «**Функції соціальної циркуляції виконують різноманітні інститути**»⁴⁶. Найважливішими каналами циркуляції вчений вважав армію, церкву, школу, політичні, економічні та професійні організації.

З тим, що саме соціальні інститути є каналами соціальної циркуляції (або суспільними ліфтами), погоджуються і сучасні соціологи. Адже саме соціальні інститути пронизують суспільства знизу догори. Вони і створюють умови для просування у вертикальному напрямку. Таких умов не створюють касты, стани чи класи, будучи за природою досить замкнутими частковими утвореннями. В. Ільїн пише: «Соціальні інститути – це механізми формування соціальних ієрархій. У цьому полягає одна з головних їх функцій»⁴⁷. Правда, цей автор пропонує досить ризикований поділ соціальних інститутів на інститути-суб'єкти та інститути-механізми. Мені це здається сумнівним. Надто категоричний має вигляд і його твердження про те, що головною функцією соціальних інститутів є творення ієрархій. Інститути дійсно беруть у цьому участь, але вони створюють можливість для взаємодії людей, які належать до різних страт. Саме інститути створюють єдність суспільного простору. Криза інституціональної системи суспільства саме тому загрожує розривом соціальної тканини, розпадом соціального простору.

Інститути – це не тільки канали вертикальної циркуляції/соціальні ліфти. В них також вмонтовані механізми тестування, відбору і розподілу індивідів. П. Сорокін дійшов висновку, що різні соціальні інститути наділені різними тестовими системами. Так, сім'я та школа тестують загальні людські якості, а професійні організації – професійні якості. В сучасних суспільствах особливо велику роль відіграє школа. Вона є первинним тестуючим, селективним та розподільним знаряддям суспільства. Саме тут індивіди вперше потрапляють до суспільних сит і розподіляються в різні групи (по класах залежно від складеного іспиту, за категоріями відмінників, трієчників та ін.). Багато в чому саме школа задає наступну життєву траєкторію особистості.

У сучасних суспільствах після школи величезну роль відіграють професійні фільтри. Ними виступають професійні навчальні заклади, іспи-

⁴⁶ Там само. – С. 393.

⁴⁷ Ільїн В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 77.

ти, різні комісії, відділи кадрів, професійні співтовариства. Вони тестують перш за все професійні знання та вміння і майже не звертають увагу на моральні якості людей. П. Сорокін вважав, що через це в сучасних суспільствах панує цинічна еліта⁴⁸.

П. Сорокін звертає увагу, що в кожному суспільстві існує оптимальне співвідношення між верхами та низами. Його і повинні підтримувати фільтри в соціальних інститутах. Якщо відбуваються збої, то можуть виникати ситуації двох типів. Або виробляється надто багато представників елітних груп, або їх виробляється недостатньо для нормального функціонування суспільства. У першому випадку надлишок еліти перетворюється на революціонерів. У другому випадку місця еліти посідають невідповідні індивіди, що теж дезорганізує суспільство⁴⁹.

П. Сорокін вважав, що різні канали соціальної циркуляції дають різні шанси особистостям. Це пов'язано з тим, що суспільні ліфти рухаються з різною швидкістю. Наприклад, інститут шлюбу може миттєво підняти індивіда з низів до самого верху. А ось інститут науки дає надію тільки на дуже повільний підйом.

Цікаві мутації відбулися на пострадянському просторі. Овсій Шкаратан стосовно сучасної Росії зробив висновок, що там виникла дуалістична стратифікація: станова (домінуюча) та соціально-професійна. Перша є продуктом владно-власницьких відносин, а друга складається на ринку праці⁵⁰. В першій немає спільних для всіх правил, у другій вони існують, хоча постійно і спотворюються впливом першої форми стратифікації. Офіційно саме соціально-професійна стратифікація визнається легітимною. Але домінує якраз стратифікація, заснована на єдності влади і власності. Це веде до виникнення неконсистентної (неузгодженої) стратифікаційної системи в суспільстві. Вона характерна не меншою мірою і для України. Наслідком цього є виникнення масового відчуття несправедливості існуючого суспільного ладу (О. Шкаратан назвав його за типом стратифікації неоетакратизмом⁵¹), який не надає легальних механізмів для соціальної мобільності. Це є живильним ґрунтом різноманітних протестних рухів на пострадянському просторі.

⁴⁸ Сорокін П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 405 – 421.

⁴⁹ Там само. – С. 417 – 418.

⁵⁰ Шкаратан О. И. Социология неравенства. Теория и реальность. – М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 257 – 273.

⁵¹ Там само. – С. 353 – 362.

Питання для самоконтролю

- 1. Що таке соціальна страта в розумінні П. Сорокіна?*
- 2. Як співвідносяться між собою соціальна страта і соціальна група?*
- 3. Чи можна вважати стратою клас у марксистському його розумінні?*
- 4. Чи узгоджуються стратифікаційний принцип поділу суспільства і поділ його на класи Дж. Голдторпом?*
- 5. Які типи стратифікації виділяв М. Вебер?*
- 6. Які типи стратифікації виділяв П. Сорокін?*
- 7. Що таке критерії стратифікації?*
- 8. Що таке висота соціальної стратифікації? Як її можна виміряти?*
- 9. Що таке профіль соціальної стратифікації? Чи можна цей концепт застосувати як дослідницький інструмент?*
- 10. Які існують типи стратифікаційних систем?*
- 11. Що таке статусна консистентність і неконсистентність? Яку пояснювальну силу має цей концепт?*
- 12. Що таке соціальна мобільність у розумінні П. Сорокіна?*
- 13. Чим відрізняється вертикальна і горизонтальна соціальна мобільність?*
- 14. Які існують види вертикальної мобільності?*
- 15. Чи обмежується мобільність лише мобільністю індивідів? Які ще є її різновиди?*
- 16. Що таке інтенсивність соціальної мобільності? Як її можна виміряти?*
- 17. Що таке всезагальність соціальної мобільності і як її можна виміряти?*
- 18. Чи може індивідуальна соціальна мобільність змінити соціальну систему суспільства?*
- 19. Як К. Девіс та У. Мур пояснювали походження соціальної стратифікації? Як Ви ставитеся до їх аргументів?*
- 20. Яке відношення до соціальної мобільності мають соціальні інститути? Які існують механізми соціального відбору і соціального тестування в процесі соціальної мобільності?*
- 21. Чим характеризується соціальна мобільність у сучасній Україні?*

Рекомендована література

Підручники

1. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – С. 290 – 337.
2. Ильин В. И. Социальное неравенство. – М. : Институт социологии РАН, 2000. – С. 25 – 95.
3. Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация. Учебное пособие. – М. : Наука, 1995. – 237 с.
4. Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 136 – 144.

Праці класиків соціології для обов'язкового вивчення

1. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социс. – 1994. – № 5. – С. 147 – 156.
2. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297 – 424.

Тексти для обов'язкового вивчення

1. Шкаратан О. И. Сущность и функции социальной стратификации. Лекция из курса «Социальная структура и социальная стратификация» // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2011/03/03/1211563705/Shkaratan_N3_fin.indd-2.pdf
2. Шкаратан О. И. Социология неравенства. Теория и реальность. – М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 8 – 43.

Додаткова література

1. Анурин В. Ф. Проблема эмпирического измерения социальной стратификации и социальной мобильности // Социс. – 1993. – № 4. – С. 87 – 96.
2. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы / Сокращенный пер. с англ. – М. : Прогресс, 1972. – С. 235 – 247.
3. Бурдьё П. Социальное пространство и генезис «классов» // Бурдьё П. Социология политики / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – С. 53 – 97.
4. Галямов Р. Р. Стратификационная теория П. А. Сорокина и концептуальная модель этносоциальной стратификации // Журнал со-

циологии и социальной антропологии. – 2004. – Том VII. – № 2. – С. 90 – 98.

5. Дэвис К. Функционалистское обоснование стратификации // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ, 1999. – С. 107 – 117.

6. Ильин В. И. Социальная стратификация. – Сыктывкар : Изд-во Сыктывкарского университета, 1991. – 221 с.

7. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2008. – 240 с.

8. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западных социологов. – Харьков : Изд. ХНУ, 2000. – 316 с.

9. Оберемко О. Популярность социально-структурной идентификации: ресурс или компенсация // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 94 – 112.

10. Панина Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. — С. 21–43.

11. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др. – К. : Институт социологии НАНУ, 1999. – С. 8 – 47.

12. Шкаратан О. И., Ястребов Г. А. Российское неозакратическое общество и его стратификация // Социс. – 2008. – № 11. – С. 40 – 50.

13. Шкаратан О. И. Социальная мобильность в контексте равенства шансов // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 5 – 24.

14. Social Stratification: Class, Race, and Gender Perspective / Ed. Grusky David B. – Boulder: West view Press, 2001. – 741 p.

ТЕМА 14. Організації

Поняття організації. Організації та організацієподібні утворення. Типологія організацій. Спільне в структурі організацій. Соціальна формалізація як закономірність формування організацій. Організаційна динаміка та організаційні патології. Бюрократія. М. Вебер про патримоніальну і раціональну бюрократії. Організації і мережні структури в сучасному світі

«...Ми повинні вивчати організації, якщо хочемо зрозуміти наше суспільство і те, що відбувається навколо нас» (Ричард Холл)¹.

1. Поняття організації. Організації та організацієподібні утворення

Встигло перетворитися на банальність твердження про те, що неможливо вивчати сучасні суспільства, не вивчаючи організації. Відомий американський дослідник **Ричард Холл** (*Richard H. Hall*) пише: «...Організації є головним компонентом сучасного суспільства. Вони оточують нас. Ми народжуємося серед них і зазвичай серед них помираємо. Їх неможливо уникнути. Вони такі ж неминучі, як смерть і податки»². Подібні сентенції ми помічаємо і в працях інших соціологів, теоретиків і практиків менеджменту. Але вивчення організацій має також іншу перспективу. На відміну від спільнот, організації є класом штучних людських груп. Отже, на прикладі їх створення, розвитку та взаємодії з іншими людськими групами ми можемо вивчати діалектику примордіальних та свідомих конструюючих сил в соціальному процесі.

Варто зауважити, що незважаючи на великі теоретичні перспективи, які відкриває вивчення організацій, зараз тут переважають дослідження прикладного рівня. Домінування такого спрямування досліджень роздроблює сам предмет вивчення. Центр уваги переміщується від однієї актуальної проблеми до іншої. Український соціолог **Лариса Михайлівна Хижняк** (р. н. 1959) цілком слушно пише: «Більшість досліджень організацій має прикладний характер, стосується окремих проблем функціонування та розвитку організацій і практично кожний,

¹ Холл Р. Х. Организации: структуры, процессы, результаты. – СПб. : Питер, 2001. – С. 58.

² Холл Р. Х. Организации: структуры, процессы, результаты. – СПб. : Питер, 2001. – С. 22.

хто вивчає упорядковані процеси, об'єкти, структури, системи так чи інакше намагається дати своє визначення поняття «організація». Деякі фахівці взагалі застерігають від спроб всеохопного визначення останнього з урахуванням усіх його різнохарактерних значень, бо це призведе, на їх думку, до того, що воно стане еклектичним і непрацездатним»³. Спробуємо відійти від подібних орієнтацій і для початку з'ясувати, що в сучасній соціології розуміють під організацією.

Сам термін «організація» походить від грецького слова «*ὄργανον*» – органон», що означає «знаряддя». Це слово було запозичене латинською мовою у формі «*organum*», і теж означало знаряддя, інструмент, але водночас і музичний інструмент⁴. Як бачимо, етимологія терміну вказує на штучність походження і на цільовий характер призначення організацій.

У сучасному науковому вжитку термін «організація», на думку відомого соціолога, одного з піонерів вивчення організацій у колишньому Радянському Союзі **Аркадія Ілліча Пригожина** (р. н. 1940), має три значення. **Перший смисл терміна найбільш широкий. Тут організації розглядаються як штучні об'єднання людей, що мають інституціональний характер і призначені для виконання більш чи менш чітко окреслених функцій. Організації виступають автономними соціальними об'єктами, відокремленими своєрідними кордонами від решти соціального світу.** При такому підході до організацій варто звернути увагу на їх визначення як штучних утворень інституціонального характеру. Отже, організації щонайтісніше пов'язані з інститутами. Можна навіть сказати, що кожна конкретна організація є конкретним втіленням певного соціального інституту. Наприклад, через університет існує інститут вищої освіти. Через суди існує інститут правосуддя і т. д. Безумовно, жодна з організацій не втілює інститут повністю. Так, вища освіта передбачає не тільки університети, але й відповідне міністерство, видавництва, які випускають підручники і т. п. Правосуддя передбачає не тільки суди, але й органи слідства, прокуратури та ін.

Це не означає, що інститути треба ототожнювати з сукупністю організацій певної спрямованості. Ми вже про це говорили. Така думка може обумовлюватися уявленням про те, що соціальні інститути можуть існувати тільки через соціальні організації. Але, незважаючи на їх

³ Хижняк Л. М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін. – Харків : Основа, 1999. – С. 8.

⁴ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Изд.2-е. – М. : Русский язык, 1976. – С. 711.

тісний зв'язок, немає підстав їх і ототожнювати. Інститути є більш фундаментальними структурами суспільства. Організації створюються в їх межах, але інститути можуть існувати і без організацій. Наприклад, в сучасних суспільствах є інститут сусідства, який є сукупністю норм взаємного територіального співіснування. Він спирається на певні організації (перш за все, правові), але не передбачає спеціальних організацій для свого існування. Це означає, що створення організацій залежить від наявних суспільних потреб. Орієнтація організації на певні суспільні потреби створює те, що сучасний польський соціолог **Марчин Бельський** (*Bielski Marcin*) назвав «генотиповими функціями»⁵. Наприклад, генотиповою функцією хлібозаводу буде виробництво хліба, булочок і печива. Тим самим ця виробнича організація задовольняє стабільну суспільну потребу. Генотиповою функцією університету буде підготовка фахівців вищої кваліфікації і т. д.

Друге значення терміна фіксує увагу на діяльній природі життя організацій. Тут **організацією називають спеціалізовану діяльність людей по розподілу функцій, налагодженню стабільних зв'язків, координації спільних дій**. Тобто це – процес цілеспрямованих впливів організатора на контингент людей, що підлягає організації. В цьому сенсі слово «організація» є синонімом слова «управління».

Один з засновників соціології організацій поляк **Карл Адамецький** приділяв цьому аспекту існування організації особливе значення і писав, що «у всіх факторах і проблемах організації слід:

- 1) поставити перед собою чітку мету, корисний результат, який ми бажаємо досягти;
- 2) за допомогою наукових методів виявити всі причини, котрі впливають на витрачання сил, засобів, на величину корисного результату, до якого ми прагнемо, виявити закони залежності між усіма елементами, які при цьому взаємодіють;
- 3) спираючись на ці закони, скласти план дій і шляхи його виконання, якщо можливо, якомога правильніші;
- 4) приступаючи до здійснення плану, одночасно налагодити системний контроль за фактичним станом справ, порівнюючи його з попереднім планом»⁶.

⁵ Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S. 132.

⁶ Адамецький К. О науке организации. Избранные произведения / Пер. с польск. – М. : Экономика, 1970. – С. 167 – 168. Український переклад за: Хижняк Л. М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін. – Харків : Основа, 1999. – С. 30.

Третє значення терміна стосується впорядкованості того чи іншого соціального об'єкта, способу об'єднання його частин в ціле. **Цей смисл збігається зі смислом терміна «структура».** Так, можна говорити про те, як організований суспільний клас, як організована держава та ін. Отже, третій смисл є занадто широким і не характеризує власне феномен соціальних організацій⁷.

Перші два смисли взаємно доповнюють один одного. Провідним є перший з них, який вказує на головні ознаки організації як соціального утворення. Другий смисл є доповнюючим і вказує на те, що організації як свій атрибут передбачають управління. Без такої специфічної діяльності вони не можуть ані скластися, ані існувати.

Три сенси в понятті організації виділяв і відомий польський дослідник **Ян Зеленецький**. Він їх назвав атрибутивним, предметним і функціональним. На його думку, в своєму атрибутивному розумінні організації постає як сукупність ознак конкретної системи (упорядкованість, підлаштування одна до одної частин, самоорганізованість, відрегульованість, здатність до функціонування). Предметний аспект розуміння організації передбачає погляд на неї як на відносно автономну групу людей, яка орієнтована на досягнення певної мети, що передбачає певну координацію дій між членами групи. З функціональної точки зору організація є ефективним використанням сукупної енергії, системою дій, яка упорядковує суспільну предметність⁸.

Визначальною ознакою організації є наявність мети її існування. А. Пригожин писав: «...Визначальною ознакою організації соціальної є мета. Організація соціальна виступає як цільова спільнота. Саме колективне ціледосягнення викликає необхідність ієрархії та управління»⁹. У зв'язку з цим треба зробити декілька зауважень. По-перше, організація не є спільнотою. Ми вже обговорювали з вами цю проблему і домовилися під спільнотою розуміти тільки ті людські групи, які склалися стихійно або природно-історичним шляхом. Організації – це особливий клас штучно створених груп, які існують тільки завдяки спеціальній діяльності для управління ними. По-друге, стосунок існування організації до мети є більш складним, ніж це може здатися з

⁷ Пригожин А. И. Организация социальная // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 74.

⁸ Зеленецкий Я. Организация трудовых коллективов. Введение в теорию организации и управления / Пер. польск. Ред. Г. Э. Слезингера. – М. : Прогресс, 1971. – С. 35 – 38.

⁹ Пригожин А. И. Организация социальная // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 74.

огляду на висловлювання А. Пригожина. Організація дійсно не може існувати без цілей, але її існування пов'язане не з однією метою, а з усім цільовим набором. Наприклад, всі організації повинні ставити перед собою мету задоволення якихось суспільних потреб (реалізацію генотипових функцій). Але поряд з зовнішніми цілями у будь-якої організації існують внутрішні цілі. Наприклад, організація прагне досягти згуртованості, врегулювати внутрішні конфлікти. Крім цього, організаціям доводиться пристосовуватися до змін довколишнього середовища, конкуруючи з іншими організаціями. І це далеко не все. Польський дослідник Марчин Бельський за різними критеріями виділив декілька груп цілей: опосередковані та безпосередні, кінцеві та проміжні, головні та побічні, конкуруючі та взаємодоповнюючі, загальносоціальні, групові поза організаціями, організацій, груп в межах організацій, окремих членів організацій¹⁰. Він переконливо показує, що організація може декілька разів за період свого існування змінювати навіть головні цілі.

Лариса Хижняк спробувала впорядкувати критерії для виділення цілей діяльності організації:

«за ієрархічним принципом: цілі, що виражають інтереси вищих організацій, або іншої організації, яка має нижчий статус;

за сферами реалізації: виробничі, інвестиційні, соціальні, технічні, економічні;

за терміном соціального часу: початкові, проміжні, кінцеві, близькі, далекі;

за суб'єктами здійснення: індивідуальні, колективні»¹¹.

Як бачимо, всі ці класифікації цілей побудовані як узагальнення здорового глузду. Покладання мети є визначальним у бутті організації. Воно завжди є результатом управлінського рішення. Виходячи з цього, усі цілі можна дихотомічно розділити за критеріями а) суб'єкти прийняття рішень і б) інтенції (спрямованості) рішень. Далі **на рівні суб'єктів** ми можемо розділити цілі, нав'язані організації ззовні і прийняті в самій організації. **Цілі, нав'язані ззовні**, можуть продукуватися суб'єктами, які стоять в ієрархічному відношенні вище за саму організацію. Це можуть бути органи влади держави, керівні органи корпорації, до якої входить як її частина дана організація. Суб'єкти зовнішнього визначення цілей можуть бути дружніми і ворожими до організації. Цікавим

¹⁰ Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S.100 – 105.

¹¹ Хижняк Л. М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін. – Харків : Основа, 1999. – С. 37.

випадком цілей, що нав'язуються організації ззовні, є цілі конкурентів. Конкуренти можуть приймати рішення, які загрожують самому існуванню даної організації. Оголошення конкурентної війни є випадком зовнішнього визначення цілей. Агресія невідворотно передбачає відсіч задля виживання. **Цілі, вироблені в самій організації**, можуть прийматися одноосібно керівником, домінуючою коаліцією чи усім колективом. За **інтенціональним критерієм** цілі організації можуть бути спрямованими або назовні, або на саму організацію, її внутрішнє життя. **Зовнішні цілі** можуть бути пов'язаними з її генотиповими функціями або з проблемами виживання організації у відповідному середовищі. Крім спільних зовнішніх цілей організації можуть виникати і партикулярні зовнішні цілі її окремих частин. Наприклад, керівництво може мати зовнішні цілі, які не збігаються з генотиповими функціями організації. Ми вже про це говорили, коли розглядали економічну інституціональну підсистему суспільства. В колективі організації теж можуть виникати партикулярні зовнішні цілі. Легко останні два випадки віднести до організаційних патологій. Це буде цілком слушно тоді, коли керівництво підприємства свідомо веде його до банкрутства, не ставлячи до відома трудовий колектив. Так само патологічним буде випадок, коли на підприємстві члени колективу почнуть виконувати приватні замовлення, не інформуючи про це керівництво. Але не варто будь-яку розбіжність у зовнішніх цілях підводити під поняття патології. Інколи керівництво організації може відчувати вичерпаність визначених зовнішніх цілей і починає переорієнтовувати організацію на інші генотипові функції. Частина колективу теж може виступити з ініціативою зміни зовнішніх цілей організації. Зовнішні цілі організації відрізняються по тому, на яку інституціональну підсистему суспільного життя вони зорієнтовані. Скажімо велика промислова корпорація зацікавлена в контролі над ринками сировини і ринками збуту заради максималізації прибутку. В економічній діяльності це вирішується успішною стратегією та тактикою конкурентної боротьби. Але для цього можуть застосовуватися і політичні важелі, що передбачає лобіювання своїх інтересів в органах влади. Крім того, успіх в конкурентній боротьбі залежить від виконання капіталом своїх соціальних функцій. Тому корпорація може виділяти кошти для благоустрою міста, де розташовані її потужності. Такі економічні утворення зацікавлені у створенні привабливого в очах населення іміджу. Це продукує низку культурних цілей, які вимагають символічних засобів свого досягнення. **Внутрішні цілі** відрізняються своєю спрямованістю на різні структурні елементи орга-

нізації. Вони можуть стосуватися організаційної структури, персонального складу, організаційної атмосфери, або апаратурного оснащення організації.

Усі названі типи цілей мають просторово-часові характеристики. Так, темпорально вони утворюють ланцюжки, в яких близькі цілі є передумовою досягнення середньострокових цілей, а ті в свою чергу – передумовою для досягнення віддалених цілей. Цілі мають також локуси своєї реалізації (певний сегмент ринку, певний населений пункт, певна група населення, певний структурний підрозділ в самій організації). Але просторово-часові характеристики стосуються того чи іншого виду цілей організацій, а не є самостійними видами цілей.

Будь-яка організація працює з цілим набором цілей. Вони змінюються. Одні досягаються, інші визначаються знову, від частини цілей організація може взагалі відмовитися.

Цикли життя організацій якраз і пов'язані з визначенням та перевизначенням різних груп цілей. Це відбувається в процесі складної взаємодії організації з соціальним оточенням і різних груп у межах організації. Рішення про закріплення тієї чи іншої мети приймає керівництво організації. У великих організаціях це рішення формується домінуючою коаліцією (термін англійського вченого **Джеймса Томпсона**¹²). Домінуючою коаліцією в організації є група людей, які реально впливають на вироблення рішень щодо її майбутнього. Ця група людей не обов'язково формується за посадовою ознакою. Велике значення в її формуванні мають неформальні фактори – довіра між її членами, наявність у них спільних інтересів.

Саме домінуюча коаліція визначає ті цільові ознаки організації, які М. Бельський визначає як **карту та місію організації**. **Картою** він називає систему цілей організації, які пов'язані з реалізацією її генотипових функцій, тобто спрямовані на задоволення суспільних потреб. Таким чином, **карта – це нормативний зразок діяльності організації з перспективи суспільних потреб**. **Місія – це реальна роль організації в суспільстві, система її предметних функцій**. Місія завжди виражає інтереси домінуючої в організації коаліції інтересів. Вона складається в результаті перетину цих інтересів та інтересів суспільства¹³.

¹² Див.: Thompson J. D. Organizations in action; social science bases of administrative theory. – New York: McGraw-Hill, 1967. – 192p.

¹³ Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S. 90.

Організація не може існувати, якщо вона не задовольняє якихось суспільних потреб, але у кожній організації формуються свої партикулярні інтереси. Вони і узгоджуються так чи інакше в місії. Вважаю за потрібне звернути на це увагу, адже в нашій науковій літературі не заведено розрізняти карту та місію організації. Як правило у нас використовують тільки поняття «місія», з яким ототожнюють вісі цільових та функціональних підвалин існування організації. Я вважаю, що є потреба в більш докладному аналізі цього складного комплексу. Можна сперечатися з приводу вдалості терміна «карта», але виділяти той аспект цільового комплексу, який ним позначив М. Бельський, необхідно.

Ще один момент потрібен для пояснення організацій – з'ясування сутності **організаційного ефекту**. Він є соціальним процесом виникнення кумулятивної енергії в результаті об'єднання зусиль людей. Інакше організаційний ефект можна визначити як ефект кооперації. Існує дві форми кооперації – проста й складна. Проста передбачає поєднання однакових зусиль людей. Наприклад, щоб підняти великий камінь потрібно, щоб люди розподілили свої зусилля та поєднали їх. Так виникає нова сила, якої не мав жодний з учасників цього трудового об'єднання. Складна кооперація передбачає поділ праці при одночасній її узгодженості під час вирішення спільних завдань. Такий організаційний ефект демонстрували вже мануфактури. На сучасних підприємствах він особливо помітний.

Третім моментом, що відрізняє організації від інших людських груп, є те, що **організації виступають суспільно-технічними системами**. Це пов'язано з тим, що будь-яка організація передбачає певну перетворювальну діяльність для досягнення своєї основної мети. Для цього у свою чергу потрібне обладнання, матеріали тощо. М. Бельський вслід за відомим польським соціологом Я. Зеленецьким¹⁴ називає всю сукупність матеріальних засобів діяльності організації «апаратурою»¹⁵. Він пропонує таке визначення: «Попередньо організацію можна визначити як відкриту суспільно-технічну систему, орієнтовану цільовим чином і таку, що має певну структуру (спосіб упорядкування)»¹⁶.

Організації як суспільний феномен не вічні. В первісному суспільстві організацій не було. Можна сказати, що організації, як і міста, є ознакою цивілізації, особливого способу людського соціального існування. Соціо-

¹⁴ Зеленецький Я. Организация трудовых коллективов. Введение в теорию организации и управления / Пер. с польск. – М. : Прогресс, 1971. – 311 с.

¹⁵ Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S. 74.

¹⁶ Там само. – С. 82.

логи дійшли висновку, що організації почали формуватися там і тоді, де і коли виникла проблема необхідності узгоджувати суспільні та індивідуальні інтереси. Перші держави були пов'язані з першими організаціями. Першим вченням про організації стала військова теорія, яка містила в собі і вчення про формування війська. Український соціолог Лариса Хижняк про сучасність пише, що «організаційний плюралізм певною мірою став породженням інституційних криз»¹⁷. З цим можна погодитися і надати цьому висновку більш загального характеру. Фактично саме виникнення організацій теж було викликане інституційною кризою в період розкладу первісного суспільства. Вже неможливо було покладатися на силу общини чи племені. Для здійснення великих іригаційних проєктів потрібно було узгоджувати зусилля великих мас людей, які самі по собі могли і не прагнути до цього узгодження. Адже в цей період виникає розділення приватних та спільних інтересів. Спільні інтереси втратили очевидність. До того ж їх почали реалізовувати групи людей, які відірвалися від загальної маси (вожді з дружиною, жерці та ін.). Становлення держави як суспільного інституту відбувалося як формування системи взаємопов'язаних організацій. Це – центральні та місцеві адміністративні установи, двір правителя, військові та поліцейські установи. З того часу змінилося багато типів організацій. Серед чинних нині найдавнішими є релігійні організації: буддистська община, православна та католицька церкви.

У зв'язку з тим, що організації існують вже понад 5 тисяч років, дещо дивним може видатися факт, що наукове вивчення організацій почалося близько 100 років тому. Переконливе пояснення цієї обставини було запропоновано одним з найвпливовіших теоретиків сучасного менеджменту **Пітером Друкером** (прізвище подаю в німецькому звучанні *Peter Ferdinand Drucker*; 1909 – 2005). Він вважав, що річ у тім, що в Новий час на Заході відбулася радикальна зміна в самій концепції знання. Вчений її характеризує так: «І на Заході, і на Сході знання завжди співвідносилося зі сферою *буття, існування*. І раптом, майже миттєво знання почали розглядати як сферу *дії*. Воно стало одним з видів ресурсів, однією зі споживчих послуг. У всі часи знання було приватним товаром. Тепер практично миттєво воно перетворилося в товар суспільний»¹⁸. Така трансформація суспільного ставлення до знання, на думку автора, при-

¹⁷ Хижняк Л. М. Организационный плюрализм как социальная проблема // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 9.

¹⁸ Друкер Питер. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 70.

звела до трьох революцій. Першою була революція індустріальна. Вона перетворила знання на технологію. Ця трансформація відображено в знаменитій французькій «Енциклопедії» (1751 – 1772), яка містила статті, присвячені майже всім ремеслам. П. Друкер писав: «Основна ідея «Енциклопедії» полягала в тому, що успішні результати матеріальної діяльності, від розробки знарядь праці і технологій до виробництва готових виробів, досягаються через систематизований аналіз і цілеспрямоване застосування знання»¹⁹. Наслідком промислової революції став класовий розкол суспільства, відчуження працівників від результатів своєї праці, несправедливість і боротьба проти неї. Узагальнюючим результатом цієї боротьби стала ідея комунізму. Відповіддю на ці конфлікти стала друга революція, яка торкалася застосування знання до самого процесу праці. Американський теоретик менеджменту датує її початок 1880-тими роками, а кульмінацію відносить до закінчення Другої світової війни²⁰. В ході цієї революції і виник науковий підхід до трудової діяльності та організацій.

Засновниками наукового підходу до вивчення організацій вважаються американець **Фредерік Уїнслоу Тейлор** (*Frederick Winslow Taylor*; 1856 – 1915), росіянин **Олександр Олександрович Богданов (Малиновський)** (1873 – 1928), француз **Анрі Файоль** (*Henri Fayol*, 1841 – 1925) і поляк **Карл Адамецький** (*Karol Adamiecki*; 1866 – 1933). Їх попередником був англійський вчений **Чарльз Бебідж** (*Charles Babbage*; 1791 – 1871), який 1832 р. опублікував працю “On the Economy of Machinery and Manufactures”. Саме він вперше звернув увагу на суперечність між розвитком техніки та формами організації праці. В наступні десятиріччя ця проблема стала центральною у розвитку соціології організації, яка складалася у тісній єдності з соціологією економіки.

Річ у тому, що саме економічні підприємства в період індустріальної революції в Європі та США стали найбільш масовими організаціями. До того ж ці організації існували в конкурентному середовищі і потребували постійного вдосконалення. Останнє було неможливим без наукового підходу. З особливою силою останнє продемонстрував Хоторнський експеримент, що був здійснений у США (м. Чикаго) 1924 – 1932 рр. під керівництвом **Елтона Мейо** (*George Elton Mayo*; 1880 – 1949). Не вдаючись у подробиці (докладніше вивчатимете в курсі соціології економіки), скажу, що саме цей експеримент показав наявність на підприємстві особливої організаційної структури (в тому числі і не-

¹⁹ Там само. – С. 80.

²⁰ Там само. – С. 70 – 71.

формальної) і «групового духу». Е. Мейо на основі цих відкриттів сформулював теорію «людських відносин» в економіці.

Пітер Друкер вважав, що серед засновників організаційної науки на особливу пошану заслуговує Фредерік Тейлор: «Небагато знайдеться людей, які здійснили б такий вплив на розвиток науки, як Тейлор, як і тих, чії ідеї стикалися б з таким впертим нерозумінням і старанним спотворенням»²¹. На думку автора, це спотворення відбувалося як з боку буржуазії, так і з боку діячів робітничого руху. Ф. Тейлор виходив з того, що інтереси робітників і роботодавців збігаються. І ті, й інші прагнуть до збільшення своїх прибутків. Цього можна досягти за рахунок поліпшення організації самого процесу праці. Наукові принципи організації праці дозволили значно підвищити продуктивність праці. Ще раз звернуся до праці П. Друкера і наведу з неї довгу цитату: «Застосування знання до організації праці забезпечило вибухове зростання її продуктивності. Протягом століть здатність робітників виробляти або пересувати вироби не збільшувалася. З появою верстатів обсяг виробництва зріс. Але продуктивність самих робітників залишалася не вищою, ніж у майстрів Давньої Греції, будівничих доріг Римської імперії або ткачів, які виробляли якісні вовняні тканини, що забезпечували добробут Флоренції в епоху відродження.

Проте Тейлор почав застосовувати знання до організації праці, і вже через кілька років продуктивність почала зростати щорічно на 3,5 – 4%, тобто подвоюватися приблизно за вісімнадцять років. Відтоді як Тейлор почав впроваджувати свої принципи, продуктивність праці в розвинутих країнах зростає разів у п'ятдесят. Це безпрецедентне зростання і стало основою для підвищення матеріального добробуту і підвищення якості життя населення передових країн»²².

Індустріальні перетворення зробили організації найбільш поширеним типом людських груп. Способи управління організаціями, вироблені для підприємств, почали застосовуватися до організацій в інших інституціональних підсистемах суспільства. Настала епоха конструювання організацій як засобів соціальних перетворень, або соціальної стабілізації. Це відобразилося у формуванні політичних партій різної спрямованості, перетвореннях в державних організаціях та ін.

Можна сказати, що підприємство стало культурним феноменом, визначаючи сам спосіб життя індустріального суспільства. Наведу чу-

²¹ Там само. – С. 87.

²² Там само. – С. 90.

дові слова американського футуролога **Елвіна Тоффлера** (*Alvin Toffler*; р. н. 1928): «Головним елементом індустріального суспільства була фабрика. Тут контролювалися сировина, робоча сила і організаційне мистецтво. Міста, де зосереджувалися численні підприємства, мали вигляд «суперфабрик». Але фабрика була і чимось більшим, ніж просто засобом виробництва. Вона визначала життя, давала гудок, за яким люди підіймалися і лягали спати, вона потребувала від працівників елементарної грамотності та обов'язковості. І перш за все фабрика слугувала моделлю для інших інститутів, тому контори, державні установи, лікарні та особливо школи почали скидатися на неї своїм зовнішнім виглядом і за організаційною структурою»²³.

Організації як такі є людським винаходом. Як винаходи з'являються все нові та нові типи організацій. Разом з тим це не повинно створювати уявлення, що між організаціями та іншими людськими групами лежить прірва. Як правило соціальні винаходи спираються на риси вже існуючих спільнот. Так було і з організаціями. Річ у тому, що існує велика кількість людських груп, які мають ті чи інші риси організацій. Йдеться про такі риси:

- розподіл функцій і порівняно стабільний розподіл учасників за ролями;
- ієрархія;
- відносна автономія від середовища;
- відносна стабільність складу та фіксоване членство;
- прийняття спільних рішень.

Такі риси мають не тільки організації, але й сім'я, наукова школа, неформальна група, навіть територіальна громада міста чи села. Але ці людські групи не є організаціями. По-перше, у них значно менший ступінь формалізації правил, що регулюють стосунки між членами. Цю регуляцію здійснюють цінності та норми, що стихійно склалися. По-друге, мета в цих групах не завжди визначена досить чітко. Так, сім'я не створюється суто для досягнення якоїсь однієї мети. Ще більшою мірою це стосується міста чи села. А. Пригожин називає такі групи організаційними утвореннями в суспільстві²⁴. Думаю, що їх можна називати також організацієподібними групами. Мабуть саме їх можна вважати тим ґрунтом, на якому вирости справжні організації.

²³ Тоффлер Олвін. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 452.

²⁴ Пригожин А. И. Организационные образования в обществе // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 69 – 70.

На завершення, наведемо перелік рис, характерних для організацій, запропонованих М. Бельським:

- організації є артефактами, тобто групами, створеними людьми ;
 - організації створюються для ціледосягнення і тому є цілеорієнтованими;
 - у склад організації входять люди та апаратура для досягнення цілей;
 - організації можуть корегувати і змінювати свої цілі;
 - організації мають власні кордони, які регулюють їх взаємодію з зовнішнім середовищем;
 - організації перебувають під впливом соціального середовища і в свою чергу впливають на нього;
 - у всіх організаціях існує ієрархія;
 - всі організації мають окрему управлінську систему;
 - організації прагнуть до стабільності і мають профіційні тенденції.
- Останнє означає, що організації протидіють своїй можливій загибелі і прагнуть до самозбереження;
- організації пов'язані з циклічними або відносно довготривалими діями по досягненню цілей;
 - для організації характерна самоорганізація, а отже здатність до підвищення власного рівня;
 - організації стабілізують поведінку своїх членів²⁵.

Пітер Друкер вважав, що зараз ми переживаємо третю революцію, пов'язану з застосуванням знань для виробництва нових знань. Він спеціально підкреслює, що йдеться не про знання в однині, а про знання в множині. Ця трансформація радикально змінює управління як вид діяльності: «Використання знання для віднаходження найбільш ефективних способів застосування наявної інформації з метою отримання необхідних результатів – це, по суті справи, і є управління. В наш час знання систематично і цілеспрямовано застосовується для того, щоб визначити, які *нові* знання потрібні, чи є отримання таких знань доцільним і що варто зробити, щоб забезпечити ефективність їх використання. Інакше кажучи, знання застосовується для систематичних нововведень і новаторства»²⁶. Отже, змінився й ідеал керівника. Якщо, приріром, в 1950-х рр. це була «людина, що відповідає за ефективність і

²⁵ Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S.82 – 83.

²⁶ Дракер Пітер. Посткапіталістическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 95.

результати роботи колективу», то зараз керівник – це в першу чергу «людина, що відповідає за застосування і ефективність знання»²⁷.

Зміни у використанні знання не привели до посткапіталістичного суспільства, де переважають постматеріалістичні орієнтації працівників. Все виявилось набагато складніше. Скоріше можна вести мову про плюралізацію світу організацій, де співіснують авторитарні і партнерські, зорієнтовані на збільшення суспільного блага і такі, що поводяться в суспільному середовищі паразитично. Щоб розібратися в цьому треба спробувати типологізувати наявні організації.

2. Типологія організацій. Спільне в структурі організацій. Соціальна формалізація як закономірність формування організацій

Організації дуже різноманітні. Вони можуть, приміром, різьчє від-різнятися кількістю членів. Це може бути і громадська організація, що об'єднує декілька чоловік, і велика транснаціональна корпорація, в якій працюють десятки, а то й сотні тисяч людей. Велика різноманітність світу організацій робить досить складною їх типологізацію. На цей час можна говорити тільки про підходи різних дослідників до створення організаційної типології.

М. Бельський пише, що найчастіше використовується найпростіша типологія, яка базується на виокремленні генотипових функцій. Згідно з нею всі організації розподіляються на такі класи:

- господарські (економічні);
- задовольняючі нематеріальні потреби людей;
- адміністративні та пов'язані з ними мілітарні й поліцейські;
- суспільні (партії, профспілки, НДО);
- релігійні²⁸.

Американський соціолог, пропагандист ідей комунітаризму **Амітай Етціоні** (*Amitai Etzioni*; р. н. 1929) за критерій типологізації організації взяв характер членства в них і отримав: а) примусові (тюрми, армію в умовах всезагальної військової повинності та ін.); б) утилітарні (перш за все, економічні), в діяльності яких люди беруть участь до тих пір, поки їм це вигідно; в) нормативні (церкви, політичні партії), участь у яких обумовлено ціннісними настановами учасників, їх переконаннями²⁹.

²⁷ Там само. – С. 97.

²⁸ Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – С. 96.

²⁹ Там само. –С. 97.

Д. Катц (*D. Katz*) та **Р. Кан** (*R. L. Kahn*) запропонували всі організації поділити на виробничі, обслуговуючі, адаптуючі та політичні³⁰. Такий поділ нагадує відому схему Т. Парсонса.

А. Пригожин запропонував як критерій типологізації організацій використовувати характер цілей, що приймають члени організації. На його думку, в світі організацій, по-перше, можна виділити організації трудові та суспільні. Про трудові організації він пише, що вони створюються більш широкими організаційними системами для вирішення конкретних завдань. Їх цілі тому задаються ззовні і приймаються учасниками організації лише у разі, якщо дозволяють вирішувати їхні особисті завдання. Наприклад, працівник заводу не ставить перед своїм заводом мету випустити таку-то кількість такої-то марки тепловозів. Він приймає цю мету і бере участь в її реалізації, якщо це дає йому можливість отримувати нормальну зарплату, яка стає засобом для гідного життя. Для працівників важливою метою також може бути самореалізація як фахівців. Отже, конструюючи, скажімо, тепловози, втілюючи ці конструкції в життя, вони відчують задоволення. Суспільні (союзні) організації начебто виробляють цілі у своєму внутрішньому житті. Такі цілі є узагальненням цілей їх членів³¹. Між цими типами автор передбачає ще якісь кооперативні організації, які поєднують риси вже розглянутих трудових і суспільних організацій. У цілому ця типологія має на собі відбиток соціалістичного суспільства. Там підприємства створювала держава, а суспільні організації начебто створювалися самі.

І. Рущенко пропонує спорідненість організацій визначати за сукупністю таких критеріїв: 1) залежно від порядку членства; 2) за характером діяльності; 3) за показниками автономності; 4) за розмірами; 5) за іншими характеристиками. Останнє вносить момент невизначеності, адже інших характеристик може бути як завгодно багато. За характером членства цей автор всі організації розділив на закриті, напівзакриті та відкриті. Членами останнього типу організацій можуть бути всі охочі, якщо вони поділяють цілі, норми та методи діяльності організації. Прикладом може бути церква. Переважна більшість організацій, на думку І. Рущенко, є напівзакритими. Вони приймають нових членів ззовні, але лише при відповідності їх певним критеріям. Повністю закриті організації діють нелегально або напівлегально. Вони не оприлюднюють умов свого член-

³⁰ Там само – С. 96.

³¹ Пригожин А. И. Организационные образования в обществе // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М.: Наука, 1990. – С. 69.

ства і підбирають членів самі. Характер діяльності організації залежить від її приналежності до певної інституційної підсистеми суспільства. Він може бути економічним, політичним, соціальним і культурним. З точки зору автономії організації можуть бути самостійними та підпорядкованими. І. Рущенко поділив всі організації за розмірами і масштабами діяльності на міжнародні, національні, регіональні та локальні³².

У наш час відбуваються помітні зміни в світі організацій. Одним з перших їх відчув японський підприємець **Кадзума Татеїчі** (1900–1991), який зрозумів, що майбутнє не за великими централізованими гігантськими фірмами, а за децентралізованими структурами, де прийняття оперативних рішень максимально наближене до певного регіону, в якому діє підрозділ фірми³³. До таких висновків дійшов і американський дослідник Елвін Тоффлер. 1972 року він підготував для компанії AT&T секретну доповідь, яка вийшла друком під назвою «Адаптивна корпорація» 1985 р. Американський аналітик дійшов висновку, що в період підготовки ним доповіді виникла невідповідність між переважаючим в США типом компанії і новою соціальною структурою. Американські компанії були великими централізованими структурами, що склалися за доби індустріалізму. Про суспільні тенденції Е. Тоффлер писав : «Соціум спрямований до фрагментації, а не до єдності, до розосередження влади, а не до її подальшої концентрації»³⁴. Для пояснення того, якими мусять бути нові організаційні форми він вдається до одного винаходу американського скульптора **Олександра Кальдера** (*Alexander Calder*; 1898–1976). Частину своїх скульптур він наділив важелями, які дозволяють глядачам за своїм бажанням змінювати розташування їх частин. Ці скульптури отримали назву мобілів³⁵. Нові організаційні структури теж мусять стати подібними мобілями. Е. Тоффлер писав про нові організаційні форми, які він називав суперіндустріальними, якщо порівняти з їх індустріальним попередниками: «Головний необхідний зсув найбільш наочно ілюструє відмінність між пірамідою Хеопса і скульптурою Кальдера «Мобайл». Класична бюрократія епохи індустріалізму має пірамі-

³² Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 314 – 315.

³³ Татеїси Кадзума. Вечный дух предпринимательства. – Киев : Укрзакордонсервис, 1992. – 178 с.

³⁴ Тоффлер Олвин. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 455.

³⁵ Роуэр А. Александр Кальдер. Воздушные скульптуры // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.tg-m.ru/img/mag/2009/4/060-071.pdf>

дальну структуру – маленька керівна групка нагорі і велика кількість постійно діючих функціональних відділів внизу. Суперіндустріальна форма корпорації, імовірноше за все, буде складатися з невеликих напівпостійних «конструкцій», що доповнюються численними невеликими тимчасовими «модулями». Як і деталі кальдеровської скульптури, вони будуть рухатися, реагуючи на переміни, що відбуваються»³⁶.

У подальшому Е. Тоффлер добросовісно фіксував форми організацій, що з'являлися в процесі адаптації американських корпорацій до американської реальності. Не претендуючи на вичерпність, він описав в сучасному світі організацій їх типи:

- **пульсуєча організація.** Це тип організації, яка регулярно то збільшує свій штат, то зменшує його до мінімуму. Прикладами подібних організацій можуть служити різноманітні центри опитування населення. Під час проведення опитувань вони набирають інтерв'юєрів, а після їх закінчення звільняють їх. Це ж стосується організацій з сезонним характером діяльності. Будинки відпочинку на літній сезон наймають працівників, яких після його закінчення звільняють;

- **дволика організація.** Залежно від обставин вона змінює не розмір, а тип управління. Скажімо, у військах спеціального призначення в мирний час діє строга субординація, а під час виконання військових завдань вводиться режим децентралізації виконання функцій з максимальною демократизацією міжіндивідуальних стосунків;

- **організація шахівниці.** Тут як на шахових клітинах чергуються між собою представники влади і опозиції, або прогресисти і консерватори;

- **комісарська організація.** Її назву і саму ідею Е. Тоффлер запозичив з практики Червоної Армії, коли у військових підрозділах поряд з командиром діяв комісар. В розгалужених бізнес-структурах вищий менеджмент інколи відправляє в низові структури своїх представників, не довіряючи їх управлінням.

- **феодална організація.** Такий тип організації передбачає внутрішній поділ, коли в структурних елементах виникає домінування одного з керівників. Наприклад, в університеті існує поділ на факультети і кафедри. Декан Е. Тоффлером характеризується як барон, з яким в особистих стосунках функціональної залежності перебувають завідувачі кафедр. Самі завідувачі кафедр виконують ролі баронів щодо викладачів. Подібні організаційні форми існують також в армії й на флоті;

³⁶ Тоффлер Олвин. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 459.

· **організація-скулс.** Така організаційна форма створюється для реалізації пошукових, дослідницьких завдань у межах якоїсь більшої організаційної структури. Перед членами такої команди ставляться нечітко сформульовані цілі і їм дозволяється діяти в доволі вільному режимі. Їх завданням є створення інноваційних продуктів, розробка нових напрямків діяльності фірми. Ім'я ссавця, що виділяє неприємний різкий запах для відлякування ворогів, Е. Тоффлер, мабуть, дав цим організаційним утворенням як символ їх антибюрократичної спрямованості;

· **команди, що самозароджуються.** Інша назва цієї організаційної форми – «інформаційне гроно». Такі організації виникають як ініціатива спеціалістів з певної проблеми, які знаходять один одного через Інтернет³⁷.

Зрозуміло, що типологія організацій Е. Тоффлера – це не строга наукова класифікація. Вона базується на різних засновках (ставлення керівництва до персоналу, формування особистісного складу організації, завдання, що вирішує організація). Частина з названих організацій є автономними утвореннями інституціонального порядку, а частина – структурними утвореннями великих організацій. Але, незважаючи на ці недоліки, американському автору вдалося помітити народження нових організаційних форм і дотепно охарактеризувати кожен з них.

Спільним для всіх типів організацій є структура. Власне, саме особливості структури і роблять певні штучно створені людські групи організаціями. Найбільш розвинуту теорію структури організацій запропонував польський вчений Марчін Бельський, про якого ми вже неодноразово згадували. На його думку, будь-яка організація є відкритою системою, а, отже, у неї є вхід і вихід. **Центральне місце в цій системі посідає підсистема управління.** Саме вона робить організацію організацією. Ця підсистема визначає та модифікує цілі, формує стратегію організації, окреслює її внутрішню структуру, здійснює постійний процес управління. Завдяки цьому вона об'єднує решту підсистем організації. Далі треба виділити **підсистему структури.** Її покликання в тому, щоб створити ефективне поєднання апаратури та персоналу організацій. Наступна підсистема може бути названа **соціально-психологічною.** Вона існує як сукупність людських груп у межах організації, що перебувають у взаємних інтеракціях. У цій підсистемі важливу роль відігра-

³⁷ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 233 – 242.

ють індивідуальні риси учасників організації. До неї застосовують таку характеристику як «організаційний клімат». **Підсистема цілей та цінностей** створює умови для згуртованості організації, для організаційної ідентичності. Вона перебуває під впливом соціокультурного оточення і через неї організація може впливати на культуру країни. Тут формуються мотиви організаційної поведінки, набувають легітимності позитивні та негативні санкції. **Технічна підсистема** складається з техніки й технологій, які використовує організація³⁸.

Оскільки організації є результатами свідомого соціального конструювання, то для їх формування і розвитку характерні закономірності, яких ми не спостерігаємо при виникненні інших людських груп. По-перше, будь-яка організація є результатом **процесу соціальної формалізації**. А. Пригожин цей процес визначив як «...цілеспрямоване формування стандартних, безособових зразків поведінки в правових, організаційних і соціокультурних формах.<...> У соціальних організаціях формалізація соціальна охоплює ті зв'язки, статуси та норми, що контролюються»³⁹. Завдяки соціальній формалізації виникає певна незалежність існування організації від конкретних людей. Організації можуть значно переживати своїх засновників. Люди можуть змінюватися, але організація залишається. Соціальна формалізація існує в двох видах: **проективному**, коли зразки поведінки конструюються, та **рефлексивному**, коли зразки поведінки містяться в існуючому досвіді й обробляються⁴⁰.

Результатом соціальної формалізації є створення **формальної організаційної структури**. Їй притаманні раціональність (цілеспрямованість, свідомість), безособовість та навмисна однозначність⁴¹. У сучасних організаціях формальні принципи письмово фіксуються.

Наявність формальної структури є обов'язковою для існування організації. Але будь-яка нова організація зазнає процесів групової динаміки. Їх результатом є, по-перше, формування **позаформальних організаційних структур**. Їх не варто плутати з неформальними групами. Позаформальні структури виникають у межах організацій і спря-

³⁸ Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S.86 – 89.

³⁹ Пригожин А. И. Формализация социальная // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 189.

⁴⁰ Там само. – С. 190.

⁴¹ Пригожин А. И. Организация формальная // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 78.

мовані на досягнення їхньої мети. Вони виникають для подолання жорсткості формальних організаційних структур. Як правило, позаформальні структури як тінь супроводжують формальні структури в організаціях, компенсуючи недоліки останніх. А. Пригожин виділяє риси позаформальних організаційних структур: 1) спонтанність виникнення; 2) існування та функціонування поряд, паралельно з формальними структурами; 3) службовий, «діловий» зміст⁴².

Крім цього, в організаціях у процесі групової динаміки формуються соціально-психологічні групи. Їх утворюють члени організацій на основі симпатій і спільних інтересів, або навіть кохання. Ці групи не варто плутати з позаформальними організаціями. У соціально-психологічних груп немає ділового змісту. Вони можуть як сприяти розвитку організацій, створюючи сприятливий внутрішній клімат, так і створювати навіть загрозу для існування організацій.

З формальними, позаформальними і неформальними соціально-психологічними структурами пов'язана проблема лідерства в організаціях. З одного боку, формальна структура передбачає ієрархію посад і лідерську позицію керівника. Але у позаформальних структурах можуть виникати зовсім інші відносини лідерства. Тут лідером може стати найбільш талановитий і здібний член колективу. Безумовно, може бути й інакше. Неформальні структури сприяють поєднанню проблеми лідерства з симпатіями та антипатіями людей, що входять в організації. Їх амплітуда дуже широка. Отже, проблему лідерства потрібно розглядати в широкому контексті організаційного клімату.

3. Організація і суспільство. Організаційна динаміка та організаційні патології

Організації як цільові групи є інструментами для вирішення різноманітних суспільних завдань. Серед цілей організацій можуть бути поставлені і такі, які передбачають здійснення суспільних змін тим чи іншим шляхом (реформістські чи революційні програми політичних партій). Інші організації можуть ставити як свою мету стабілізацію суспільства, стримування змін. Але в цілому вихід на перший план у суспільному житті організацій в епоху Модерну значно прискорило темп суспільних змін. Стало можливим ставитися до них як до проекту, успішність

⁴² Пригожин А. И. Организация внеформальная // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 71.

якого залежить від адекватності технологій і засобів діяльності. Тільки в такому соціальному світі могла виникнути ідея наукового управління суспільством.

Проте організації Нового часу мали й непередбачувані наслідки. Нагадаю, що будь-яка організація повинна поєднувати зусилля людей, чий інтереси в іншому можуть радикально розходитись. Головна організація індустріального суспільства – промислове підприємство (фабрика) – повинна була поєднувати зусилля людей, які належали до верств, що займали полярні позиції в ієрархічному порядку нерівності. Мало того, на початковому етапі саме промислове підприємство стало тим місцем, де вироблялася не лише продукція, але й нова суспільна структура. Воно втягувало в себе колишніх селян і перетворювало їх на промислових робітників. Соціальним наслідком діяльності промислових підприємств в період концентрації виробництва стало виникнення класів капіталістів і пролетаріату. Без участі промислового підприємства як соціального місця економічної взаємодії соціальних акторів з полярними економічними позиціями виникнення класів пояснити неможливо. Як не дивно, але ця обставина залишилася поза увагою як марксистів, так і М. Вебера. Безумовно, вони знають про те, що підприємство перетворюється на головну форму організації економічної діяльності зі становленням капіталізму. Але ніхто з них не аналізував його як соціальне місце, де відбувалося виробництво і відтворення класів індустріального суспільства.

Ф. Тейлор дещо лукавив, коли говорив про спільність інтересів робочих і роботодавців. Прагнення і тих і інших до збільшення статків не ліквідує конфліктних стосунків у межах підприємства. Ця конфліктність обумовлена самими відносинами купівлі – продажу робочої сили. Продавець і покупець на ринку – це різні соціальні позиції і різні ролі. Їхні інтереси невідворотно конфліктно стикаються. Щоб суспільство існувало необхідна форма руху цієї суперечності. Ф. Тейлор показав шлях такого руху. Робітник повинен був втягнутий у партнерські стосунки з капіталістом, що відкривало перед ним перспективу постійного поліпшення особистого добробуту. Ідея спрацювала. В країнах центру світової капіталістичної системи робітники набули дрібнобуржуазних рис. Антагонізм було витіснено назовні, він набув характеру відносин між центром та периферією цієї системи. Це відобразилося в маоїстських ідеях боротьби світового міста з світовим селом, в проектах на кшталт акції Че Гевари в Болівії.

Криза індустріалізму, що почала розгортатися в країнах світового

центру в останній третині ХХ ст., привела до нової зміни в світі організації. Виникла реальність, для визначення якої американський соціолог іспанського походження **Мануель Кастельс** (*Manuel Castells*; р.н. 1942) запропонував термін «суспільство мережних структур». Технологічні передумови для таких перетворень виникли з появою телекомунікаційної техніки і Інтернету, які зробили можливим миттєвий контакт людей, що фізично перебувають у різних місцях на нашій планеті. Ці технологічні новації виявилися особливо корисними для великих транснаціональних корпорацій, які й раніше провадили бізнес у світовому масштабі. Вони перетворили свої структури в мережива, що поєднують вузли, в ролі яких почали діяти їхні власні філії. Тепер зв'язок між вузлами став практично миттєвим. Фізичний простір для них втратив своє колишнє значення. Такі мережива облуптали всю Земну кулю. Але ці структури непрозорі одна для одної і для навколишнього соціального світу. Мануель Кастельс пише: «Згідно з законом мережних структур, відстань (або інтенсивність і частота взаємодій) між двома точками (або соціальними становищами) коротша, коли обидві вони виступають як вузли в тій чи іншій мережній структурі, ніж коли вони не належать до однієї й тієї ж мережі»⁴³.

Тут доцільними будуть деякі зауваження. По-перше, мережні структури існували й раніше. Їх принципова можливість створюється організаціями. Будь-який державний апарат передбачає поділ на центральну владу і владу на місцях. Через мережу державних організацій стає можливо контролювати фізичну населену територію. Ще на зорі капіталізму різні імпортно-експортні компанії теж створювали свої мережі. Це різні за якістю мережі. Державні були поліфункціональними, а економічні – монофункціональними. Державні мережі жорстко прив'язувалися до території країни, а економічні – мали більше просторових ступенів свободи. Але ця відмінність ще на індустріальній стадії не була значною через відносну важкість перенесення виробничих фондів з одного фізичного місця на інше. По-друге, нову суспільну якість створили не окремі мережі, а їх поєднання. Нові організаційні форми породили новий різновид капіталізму. М. Кастельс пише: «Його відрізняють дві головні ознаки: він має всесвітній характер і значною мірою будується навколо мережі фінансових потоків. Капітал працює в глобальному масштабі і в

⁴³ Кастельс Мануель. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 495.

реальному часі, причому він реалізується, інвестується і накопичується перш за все у сфері обігу, тобто як фінансовий капітал»⁴⁴.

Глобалізація як широкий суспільний процес своєю основою має становлення сукупності мережних структур перш за все в економічній царині. Про це мова піде у нас при розгляді останньої теми курсу. Зараз же зауважимо, що без участі організацій вона була б неможливою. З іншого боку, вона викликала до життя велику сукупність міжнародних організацій, які покликані контролювати стихійні глобалізаційні процеси⁴⁵.

Зараз всесвітні мережні структури створюють середовище для існування усіх без винятку організацій. Така зміна в організаційному житті призвела до значних змін в соціальній структурі. Капітал набув глобальних характеристик, а праця залишилася прив'язаною до певної території. Мануель Кастельс пише: «Ця глобальна мережа капіталістичних мереж одночасно об'єднує і ставить під свій контроль конкретні центри нагромадження капіталу, визначаючи структуру поведінки капіталістів на основі їх підкорення самій собі. Окремі капіталісти дотримуються своїх конкуруючих або, навпаки, таких, що доповнюють одна одну, стратегій, рухаючись за контурами і ланцюгами цієї глобальної мережі, виявляються, тим самим, в кінцевому підсумку залежними від позалюдської логіки довільно обробленої інформації, що підкоряється комп'ютерам. Це капіталізм в його найбільш чистому вираженні, що живе лише для грошей і заради грошей і виробляє товари заради виробництва інших товарів»⁴⁶. Як наслідок виникає домінування структур над діяльністю.

Я не можу погодитися з твердженням М. Кастельса про те, що в глобальному світі немає глобального капіталістичного класу. Навпаки, на основі всесвітніх ринкових мереж склалася особлива група транснаціональної буржуазії. Але транснаціонального пролетаріату немає. Далі ж все дуже слушно: «Капітал за самою своєю суттю має глобальний характер, а праця, як правило, – локальний»⁴⁷.

Як бачимо зміни типу організацій і зміни суспільних структур в модерних суспільствах взаємно обумовлені. Сучасні організації є процесуальними утвореннями. Вони створюються, переживають період ста-

⁴⁴ Там само. – С. 497.

⁴⁵ Див.: Скопин А. Ю. Международные организации. Учебное пособие. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – 492 с.

⁴⁶ Кастельс Мануель. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 500.

⁴⁷ Там само. – С. 501.

новлення, розквіту, а потім припиняють своє існування. Ми вже говорили, що немає жодної організації, яка б пройшла через усю історію хоча б однієї цивілізації. Це попри те, що організаціям притаманна антифіналістська тенденція. В ході розвитку організації змінюється конфігурація її внутрішньої структури, що і фіксується терміном «організаційна динаміка». Такі теоретики менеджменту як К. Левін, С. Н. Герман, І. Ансофф, Е. Ст. Бір, Дж. Келлі, Дж. П. Коттер, Дж. Д. Дак та ін. розробили конкуруючі та доповнюючі одна одну концепції організаційної динаміки⁴⁸. Зараз ця проблематика виходить за межі нашого обговорення. Ви до неї повернетесь при вивченні курсу соціології організацій. Зосередимося на тих аспектах організаційної динаміки, які мають загально-теоретичне значення.

Організаційна динаміка може мати як позитивні, так і негативні наслідки для організації. Останні випадки привертають до себе особливу увагу дослідників, адже їх вивчення має велике практичне значення. Ця тематика концентрується навколо проблематики, яка отримала назву **організаційних патологій**. Так називають результати розвитку організації, які викликають небажані зміни в них. Зрозуміло, що сама назва базується на організмичній метафорі і припущенні, що організації можуть хворіти. Але в сучасній соціології немає єдиного підходу до цих явищ. У вітчизняній соціології популярністю користується підхід, запропонований А. Пригожиным. Він називає організаційними патологіями «...сталі порушення оптимального функціонування організацій, дисфункції організацій»⁴⁹. Цей автор наводить і конкретні приклади організаційних патологій. Наприклад, до них належить випадок панування структури над функціями, перетворення засобів на мету. Як правило, така патологія набуває вигляду суперечності між менеджментом і діяльністю рядових працівників організації.

Л. Хижняк розділила всі практики в організаціях на первинні та вторинні. «В організаціях існують різного роду практики – первинні та вторинні. В первинні практики залучені працівники, які розділені на локальні групи та одночасно об'єднані спільною виробничою діяльністю, ресурсами, цінностями, ритуалами і т. д. Вторинну соціальну практику складає менеджмент, який здійснює контроль за первинною соціальною практи-

⁴⁸ Див.: Куликов П. М. Теоретические подходы к управлению организационными управлениями предприятия // Бизнесинформ. – 2010. – № 3 (2). – С. 97 – 101. (Электронная версия. Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Bi/2010_3_2/97-101.pdf).

⁴⁹ Пригожин А. И. Патология организационная // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальная структура и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 83.

кою. Поєднанню цих практик сприяє синхронність дій учасників у часі, їх ціннісне ставлення до часових витрат як таких, що визначають ефективність, доцільність існування організації»⁵⁰. Отже, неузгодженість між первинними та вторинними практиками веде до організаційної патології. Організація втрачає можливість контролювати час своєї життєдіяльності. Тим самим стає сумнівною доцільність її існування. Мабуть, така загроза особливо актуальна для так званих «постмодерністських організацій». Їх персонал не має ні спільного простору, ні синхронності дій, а узгодження результатів відбувається через телекомунікаційні мережі⁵¹. Існування за принципом мереж набуває особливої актуальності в умовах глобалізації, до чого ми повернемося у відповідній лекції.

Організаційні патології знижують ефективність організацій. Поняття ефективності поєднує цілесюгнення та економічність, адже важливо не просто за будь-яку ціну досягти мети, але досягти її за якомога меншу ціну. Крім того, ефективність також поєднують зі «здоров'ям», тобто з її власним гармонійним розвитком у процесі цілесюгнення⁵². Організаційна патологія руйнує цю гармонію.

С. В. Комаров та С. І. Кордон спробували дати повний перелік випадків, які ведуть до організаційної патології:

- суперечність між структурою та функціями організації; організація може бути створеною для одних функцій, а реалізує інші;
- суперечність між частинами та цілим;
- суперечність між стабільністю, до якої прагне організація, та постійними змінами, які вона повинна здійснювати, щоб адаптуватися до мінливого середовища;
- надзвичайна спеціалізація частин, яка ускладнює їх взаємодію між собою та з цілим⁵³.

На думку цих дослідників, більшість організаційних патологій виникають як результати збою у процесі адаптації організацій до змін довілля. Патології можна класифікувати залежно від того, які підсистеми організації вони найбільше зачіпають⁵⁴. Залежно від діагностики соці-

⁵⁰ Хижняк Л. М. Время в организационной динамике: теоретико-методологические проблемы // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. Т. 1.– Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. – С. 162.

⁵¹ Там само. – С. 161.

⁵² Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S.109 – 118.

⁵³ Комаров С. В., Кордон С. И. Организационная патология с точки зрения социолога, менеджера и консультанта по управлению // Социс. – 2000. – № 1. – С. 45.

⁵⁴ Там само. – С. 48.

ологи повинні розробляти технології подолання організаційних патологій. Взагалі варто погодитися з цими соціологами в тому, що не варто драматизувати становище організаційної патології. Не всі з них є суспільно небезпечні. Деякі є проявом нормального організаційного циклу і сприяють переходу організації на більш високий рівень.

Оскільки організації багато в чому визначають сучасне суспільне середовище, то організаційні патології можуть впливати і на атмосферу в суспільстві загалом. Наприклад, проблема бюрократії може розглядатися і як проблема патології управлінських організацій, як це робив **Сіріл Н. Паркінсон** (*Cyril Northcote Parkinson*; 1909 – 1993). Безумовно, це більш складна проблема і ми до неї повернемося пізніше, як і до інших проблем, які ви вивчатимете в курсі «Соціологія організацій».

На останок в більш широкому контексті звернемося до проблеми бюрократії. Термін цей походить з Франції і виник як поєднання французького слова *bureau* і грецького *κράτος* у формі *bureaucrate*, *bureaucratie*. Його можна перекласти як влада контори (служби, посади). Термін у науковий вжиток ввів французький економіст **Вінсент де Гурне** (*Vincent de Gournay*; 1712 – 1759).

Поява бюрократії – це один з суспільних ефектів розвитку державних організацій. В їх межах формується ціла верства людей, які професійно займаються виконанням державних функцій. Чиновники, будучи залежними в своєму становищі від держави, роблять її відносно автономною щодо економічно пануючого суспільного класу чи стану. Разом з тим, вони перебирають на себе значну кількість влади, яка за правовими нормами належить суверену (в різні епохи ним міг визнаватися або монарх, або народ). Ця суспільна верства обертає виконання державних функцій на свою користь, ніби приватизуючи державні посади. До того ж, вона виробляє особливу манеру ведення справ, яка передбачає формалізм, багаторазові узгодження. На цьому базується погляд на бюрократію як на соціального паразита⁵⁵.

Альтернативну точку зору на цей суспільний феномен запропонував Макс Вебер. На його думку, в історії існувало два типи бюрократії. Першу він назвав **патримоніальною** (спадковою, родовою). Для неї притаманний особистий характер відносин між чиновництвом і верховним правителем. Така бюрократична модель існувала в Давньому Єгипті, в Римі, Візантії. На особливу увагу заслуговує Давній Китай, де бюро-

⁵⁵ Тарасов А. Бюрократия как социальный паразит // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://saint-juste.narod.ru/bur-sm.htm>

кратія будувалася на конфуціанстських принципах і була відносно відкритою для поповнення талановитими представниками з низів суспільства. В Західній Європі цей тип бюрократії розвинувся в період абсолютизму. Класичний випадок – Франція XVII – XVIII ст. Розвинутий апарат патримоніальної бюрократії склався в Російській імперії. Патримоніальна бюрократія не знає чіткого поділу сфер діяльності. В її середовищі не може скластися норма безсторонності при виконанні державних функцій. Але вона забезпечує відносну автономність держави як апарату насильства. Він може бути застосованим і до представників правлячої суспільної верстви. Разом з тим, розростання патримоніальної бюрократії могло приводити до виснаження країни і її краху⁵⁶.

Новий тип **раціональної бюрократії** складається в епоху капіталізму. Вона є інструментом для здійснення легального панування. В цій моделі безособовий порядок задається раціональним правом і є обов'язковим для усіх без винятку. Управлінці в державному апараті проходять спеціальну підготовку. В їх середовищі діє норма безстороннього виконання службових обов'язків⁵⁷. Ця модель бюрократії є одним з важелів, що підштовхує суспільство до все більшої раціональності, але позбавляє його життя сенсу.

Об'єктивний неупереджений погляд на проблему безперечно є заслугою М. Вебера. Але подальший суспільний розвиток показав, що бюрократія зовсім не поводить за його уявленнями. В умовах побудови соціалістичного суспільства в СРСР вона поступово стала фактично керівною верствою суспільства. В країнах центру світової капіталістичної системи вона теж посіла одні з провідних позицій. Все це демонструє, що організації зовсім не є лише інструментом, яким користується суспільство за своїм уподобанням. У межах організаційної системи склалася ціла суспільна верства, яка досить суперечливо впливає на суспільне життя.

Питання для самоконтролю

- 1. Що є визначальним для існування організації?*
- 2. Порівняйте між собою поняття «соціальна група», «організація» та «спільнота».*

⁵⁶ Див.: Стариков Е. Н. Общество-казарма: от фараонов до наших дней. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1996. – 420 с.

⁵⁷ Масловский М. В. Теория бюрократии Макса Вебера и современная политическая социология (монография) // Электронный ресурс. Режим доступа: ravroz.ru/dov/maslovskiiweber.doc

3. В яких трьох головних сенсах вживається термін «організація»?
4. Як співвідносяться між собою організація і інститут?
5. Чи можна вважати, що соціальний інститут є сукупністю організацій?
6. Коли виникли перші організації? Чому?
7. Чому організації почали відігравати провідну роль у суспільному житті зі становленням модерну?
8. Чому соціологічне вчення про організації виникло лише наприкінці XIX ст.?
9. Яке значення вчення Ф. Тейлора для соціологічного вивчення організацій?
10. Як тейлоризм вплинув на розвиток суспільства?
11. Яка головна лінія перетворень притаманна для світу організацій у наш час?
12. Як змінюються організації в епоху глобалізації?
13. Яку реальність М. Кастельс назвав «суспільством мережних структур»?
14. Які існують підходи до типології організацій?
15. Проаналізуйте переваги і недоліки класифікації сучасних організацій Е. Тоффлером.
16. Що таке організаційна динаміка?
17. Що в науці про організації називають організаційною патологією?
18. Які існують види організаційних патологій?
19. Чи можна бюрократію вважати організаційною патологією, яка поширилася на все суспільство?
20. Які типи бюрократії виокремив і проаналізував М. Вебер? Порівняйте їх між собою.

Рекомендована література

Підручники

1. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – С. 341 – 361.
2. Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 310 – 334.
3. Социология. Основы общей теории. Учебник / Отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – 2-е изд. – М. : Норма, 2008. – С. 453 – 480.
4. Соціологія і психологія. Навчальний посібник / За ред. Ю. Ф. Пачковського. – К. : Каравела, 2009. – С. 438 – 491.

Праці класиків соціології для обов'язкового вивчення

1. Богданов О. О. Тектологія // Наука управлять: з історії менеджменту. Хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 201 – 234.
2. Дракер Питер. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 67 – 100.
3. Кастельс Мануэль. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 492 – 505.
4. Керженцев П. М. Принципы організації // Наука управлять: з історії менеджменту. Хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 265 – 292.
5. Тейлор Ф. У. Наукова організація праці // Наука управлять: з історії менеджменту. Хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 5 – 40.
6. Тоффлер Олвин. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под. ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 448 – 462.
7. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 233 – 242.

Тексти для обов'язкового вивчення

1. Брайович А. С. Типы организаций и их структура // Социс. – 1998. – № 12. – С. 123 – 126.
2. Добраев В. Л. Теоретические и институциональные проблемы организационной науки // Социс. – 2005. – № 4. – С. 43 – 53.
3. Ефимчук И. В. Социальная организация – прошлое без будущего // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 144 – 153.
4. Комаров С. В., Кордон С. И. Организационная патология с точки зрения социолога, менеджера и консультанта по управлению // Социс. – 2000. – № 1. – С. 44 – 50.

Додаткова література

1. Адамецки К. О науке организации. Избранные произведения / Пер. с польск. – М. : Экономика, 1970. – 190 с.
2. Гвишиани Д. М. Организация и управление. – М. : Наука, 1972. – 239 с.
3. Куликов П. М. Теоретические подходы к управлению организационными управлениями предприятия // Бизнесинформ. – 2010. – № 3 (2). – С. 97 – 101. (Электронная версия. Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Bi/2010_3_2/2/97-101.pdf).

4. Паркинсон С. Н. Законы Паркинсона. – М. : Прогресс, 1989. – 448 с.
5. Пригожин А. И. Социология организаций. – М. : Наука, 1980. – 250 с.
6. Пригожин А. И. Организация: Системы и люди. – М. : Политиздат, 1983. – 176 с.
7. Скопин А. Ю. Международные организации. Учебное пособие. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – 492 с.
8. Хижняк Л. М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін. – Харків : Основа, 1999. – 270 с.
9. Хижняк Л. М. Организационный плюрализм как социальная проблема // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 9 – 12.
10. Хижняк Л. М. Время в организационной динамике: теоретико-методологические проблемы // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. Т. 1.– Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. – С. 160 – 164.
11. Холл Р. Х. Организации: структуры, процессы, результаты. – СПб. : Питер, 2001. – 512 с.
12. Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – 306 s.
13. Thompson J. D. Organizations in action; social science bases of administrative theory. – New York: McGraw-Hill, 1967.- 192p.

ТЕМА 15. Девіація та злочинність

Норма та патологія в суспільному житті. Е. Дюркгайм про нормальність соціального явища. Поняття девіації. Різновиди девіантної поведінки. Девіація та делінквентність. А. Кетле про злочинність та її закони. Чи можливе соціологічне пояснення злочинної поведінки? Роль відхилень від нормативного порядку в житті суспільства

«У суспільстві одночасно зі стандартом існує творчість, яка порушує існуючу програму, а потім сама стає новим стандартом» (Володимир Лобас)¹.

«Загадка злочинності так і не була розгадана. Втім, це не применшує достоїнства тих праць кримінологів, де настійливо відшуковуються фактори злочинності» (Ігор Рущенко)².

1. Норма та патологія в суспільному житті. Поняття девіації

Ми вже розглядали роль організмичної метафори в становленні шереґи важливих соціологічних понять. Достатньо пригадати, що без цієї метафори важко було б дійти до відкриття суспільних інститутів. Погляд на суспільство як на певний організм робить можливим і поширення на нього понять, що характеризують стани живих істот. Такими фундаментальними станами є, перш за все, здоров'я та хвороба, норма та патологія. Одним з перших до суспільства їх, мабуть, застосував ще Платон. У своєму славетному діалозі «Держава» він пояснює суспільні категорії «справедливість» і «несправедливість» за допомогою інтуїтивно зрозумілих понять здоров'я й хвороби. Далі він прямо пише про

¹ Лобас В. Х. Українська і зарубіжна культура. – К. : МАУП, 2000. – С. 29.

² Рущенко І. П. Предисловіе // Кримінологія. Тексти XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматія для студентів юридич. и социологич. спецтей вузов в 4 т. / Составление и предисловіе д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рущенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / Под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковский национальный университет внутренних дел, 2009. – С. 23.

те, що здоров'я суспільства пов'язане з природними стосунками між державою та підданими, хворобою ж буде протиприродне панування та підкорення³. Платон вірив у те, що за своєю природою кожна людина призначена для певного виду виробничої чи суспільної діяльності. Отже, суспільство буде здоровим, коли кожен буде займатися своєю справою.

Платон належить до вічних супутників людства, отже і його ідеї ніколи не зникали з суспільствознавства. Справжнього соціологічного значення їм надав Еміль Дюркгайм. Можна навіть сказати, що для французького вченого ця проблематика стала однією з центральних у його творчості. В основоположній для нашої науки праці «Метод соціології» він запропонував певні узагальнення своїх досліджень в цій царині. Глава 3 тут називається «Правила, що стосуються розрізнення нормального та патологічного». В ній він формулює підхід, який передбачає об'єктивний підхід до визначення критерію здоров'я та хвороби в соціумі. Це пов'язано з тим, що теоретики до того часу переважно використовували ідеологічний підхід, який передував науковому дослідженню. Наука потрапляла у підлеглість до ціннісного знання. Сам Е. Дюркгайм прагнув іншого: «Розв'язання завдання, що поставлене нами, дозволяє нам відстояти права розуму, не впадаючи в ідеологію. Справді, для суспільства, як і для індивідів, здоров'я добре і бажано, хвороба ж, навпаки, погана, і її слід уникати. Якщо, отже, ми віднайдемо об'єктивний критерій, внутрішньо притаманний самим фактам і такий, що дозволяє нам науково відрізнити здоров'я від хвороби в різних категоріях соціальних явищ, то наука буде спроможна прояснити практику, залишаючись у той же час вірною своєму методу»⁴. Отже, на думку Е. Дюркгайма, здоров'я та хвороба є реальними станами суспільного організму, або його підсистем. Ці стани не виникають у результаті накидання на суспільство ідеальних конструкцій його перебудови, що виникла в голові теоретика-утопіста. Реальні стани здоров'я та хвороби повинна відкривати наука. Тим самим вона повинна полегшувати розвиток суспільної практики.

Далі французький соціолог розглядає пастки, які очікують вченого при дослідженні суспільного здоров'я або суспільної хвороби. Наприклад, він доводить, що не можна їх ототожнювати з радістю та страж-

³ Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений в 4-х томах. – Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 219 – 220.

⁴ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. А.Б.Гофмана. – М. : Наука, 1990. – С. 449.

данням. Певні страждання є нормальними, а певні види радості можуть бути проявом хвороби. Не можна їх ототожнювати з користю та шкодою, адже деякі хвороби можуть бути корисними⁵. До цієї теми він повертається ще раз: «Поняття корисного ширше від поняття нормального; воно належить до останнього як рід до виду»⁶. Далі він пропонує статистичне розуміння відмінностей між нормальним та патологічним (здоров'ям та хворобою). «Ми будемо називати нормальними факти, що мають найбільш поширені форми; інші ж назвемо хворобливими або патологічними. Якщо домовитися називати середнім типом ту абстрактну істоту, яку ми отримуємо, поєднавши в одне ціле, в щось на зразок абстрактної індивідуальності, якості, що найбільш часто трапляються в межах виду і взяті в їх найбільш поширених формах, то можна сказати, що нормальний тип збігається з типом середнім і що всіляке відхилення від цього еталону здоров'я є хворобливе явище»⁷. Е. Дюркгайм спеціально підкреслював, що норму та патологію неможливо визначити абстрактно, для всіх часів і народів. «Треба відмовитися від досить поширеної ще звички судити про інститут, звичай, моральне правило так, начебто вони були поганими або хорошими самі по собі і завдяки самим собі для всіх соціальних типів без різниці»⁸. Вимога конкретного розгляду передбачає також врахування стадії розвитку соціального об'єкта: «...Соціальний факт можна назвати нормальним для певного соціального виду тільки відносно певної фази його розвитку»⁹.

Е. Дюркгайм сформулював правила для визначення нормальності того чи іншого соціального факту. Їх три: «...1). *Соціальний факт є нормальним для певного соціального типу, що розглядається в певній фазі його розвитку, коли він має місце в більшості суспільств, що належать до цього типу, які розглядаються у відповідній фазі їх еволюції.* 2). *Можна перевірити результати застосування попереднього методу, показавши, що поширеність явища залежить від загальних умов колективного життя соціального типу, що розглядається.* <...> 3). *Ця перевірка є необхідною, якщо факт належить до соціального виду, який ще не завершив процесу свого повного розвитку*»¹⁰. На завершення розгляду цієї проблеми він ще раз підкреслює: «Для

⁵ Там само. – С. 452.

⁶ Там само. – С. 461.

⁷ Там само. – С. 455.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 456.

¹⁰ Там само. – С. 461 – 462.

того, щоб соціологія була дійсно наукою про речі, потрібно, щоб всезагальний характер явищ був прийнятий за критерій їх нормальності»¹¹.

Зараз іноді наведені ідеї Е. Дюркгайма сприймають як абсолютно оригінальні. Між тим, вони були підготовлені статистичним методом дослідження суспільних явищ. Цей метод отримав своє наукове обґрунтування в законі великих чисел. У бельгійського вченого **Ламберта Адольфа Жака Кетле** (*Lambert-Adolph-Jacques Quetelet*; 1796 – 1874), який поряд з О. Контом, мусить бути визнаним одним з засновників соціології, статистичні закономірності тлумачуються як характеристики діяльності середньої людини. «Відносячи все це до середньої людини, варто розглядати її начебто такою, що переходить послідовно, в різні хвилини року, через усі відтінки, які приймає на себе група осіб, представником якої вона служить»¹². Адольф Кетле середні величини вважав за закон, стосовно якого коливається реальна поведінка людей. Вона постійно від нього відхиляється, але все ж до нього тяжіє як до свого центру. «...*Стосовно моральних якостей, а однаковою мірою і фізичних, людина піддається більшим або меншим ухилинням від середнього стану, і коливання її навколо цієї середньої величини здійснюються згідно з загальним законом, що управляє всіма коливаннями, яким підкорюється черга явищ, що перебувають під впливом випадкових причин*»¹³.

У бельгійського вченого було уявлення і про суспільні патології. Говорячи про моральні хвороби, він виділяв їх різновиди. При цьому організмичні орієнтири штовхали його досить далеко по шляху зближення соціології і медицини. Наприклад, він пропонував соціальний карантин стосовно сімей, які, на його думку, є вогнищем девіацій. «Моральні хвороби – ті ж, що й фізичні: між ними є заразні, є епідемічні, є спадкові. Порок передається в деяких сімействах як золотуха і сухоти. Більшість злочинів, що спричиняють скорботу країні, випливають з деяких сімейств, над якими варто було б встановити особливий нагляд і усамітнити їх, подібно до того як усамітнюють хворих, у яких

¹¹ Там само. – С. 470.

¹² Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие // Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматия для студентов юридич. и социологич. спец-тей вузов в 4 т. / Составление и предисловие д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рушенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / Под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковський національний університет внутрішніх дел, 2009. – С. 42.

¹³ Там само.

припускають зародок зарази»¹⁴. Не варто зверхньо відкидати все у цих досить наївних за формою міркуваннях. І зараз цілком актуальною є епідеміологічна модель поширення окремих девіацій. До цього повернемося дещо пізніше.

У сучасних соціальних науках уявлення про норму та патологію, хворобу та здоров'я суспільства залишаються як теоретичні та прикладні орієнтири. Далеко не всі вони збігаються з дюркгаймівськими. Значного поширення, особливо завдяки блискучим працям **Еріха Фромма** (*Erich Seligmann Fromm*; 1900 – 1980), набула психоаналітична версія соціальної патології. Вона базується на теоретичному засновку, що вимоги людської природи можуть ввійти у конфлікт з вимогами суспільства. Це може зробити хворим суспільство в цілому¹⁵. Таке уявлення базується на гуманістичному нормативізмі, тобто на уявленнях про людську природу.

Норма та патологія характеризують стани соціуму, його підсистем, або спільнот. Але суспільний стан обумовлюється характером суспільних практик. Отже, щоб глибше зрозуміти цю проблему, її треба перевести у діяльнісний вимір розгляду. Для цього у світовій соціології використовують термін «девіантна поведінка». Він має свої витоки в латинській мові, де слово “*deviatio*” мало одне значення – «відхилення»¹⁶. Е. Гіденс пропонує таке його тлумачення: «Девіантна поведінка може бути визначена як нонконформістська щодо певної системи норм, які прийняті значною кількістю людей у спільноті або в суспільстві»¹⁷. Таким чином, девіантна поведінка визначається тільки у відношенні до певної нормативної системи. Це означає, що прийняте в одних суспільствах може бути девіантною поведінкою в інших. Наприклад, гомосексуалізм в Давній Греції вважався нормальним типом стосунків, в середні віки та в Новий час в Європі він розглядався як збочення, а Радянському Союзу – навіть як кримінальний злочин. У сучасній Західній Європі він знову потрапляє до розряду нормальних явищ. Храмова проституція в давній Індії (як і в деяких інших країнах Сходу) була нормальним явищем. В Європі більшу частину історії такий тип поведінки вважався девіантним. Зараз в деяких країнах Західної Європи він легалізований. Це ж саме спостерігається стосовно вживання наркотиків та ін.

¹⁴ Там само. – С. 47.

¹⁵ Фром Э. Здоровое общество / Пер. с англ. Т. Банкетовоу. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 26.

¹⁶ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Изд.2-е. – М. : Русский язык, 1976. – С. 320.

¹⁷ Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – С. 211.

Девіантна поведінка передбачає порушення норм, які є загально-визнаними. Але реально чинні норми є чимось середнім, найбільш поширеним. Тому порушувати норми можна дуже по-різному. І аморальна людина, і святий порушують середні норми, відхиляючись від звичних, найбільш поширених форм соціальної поведінки. Це свідчить про дуже широкий зміст терміна «девіантна поведінка». Цей зміст ціннісно нейтральний і не вказує на напрямок девіацій. Розрізнення вноситься за допомогою уточнень. Так з загального масиву девіацій виокремлюються так звані «позитивні девіації», які образно називають **феноменом Коперника**. Інколи ще додають, що під позитивними девіаціями розуміють поведінку людей, які випереджають свою епоху¹⁸. Рационально це можна зрозуміти так, що позитивні девіації прокладають шляхи для майбутнього нормативного порядку в суспільстві і зорієнтовані на суспільну користь. Усі соціальні винаходи спочатку виникають як девіації, а потім перетворюються на норму.

Правда, всю різноманітність реальної девіантної поведінки в суспільстві неможливо дихотомічно розділити на позитивну та негативну девіації. І. П. Рущенко пропонує розділити людські дії на «світлі», «сірі» й «темні». Світлими він називає дії, які підтримуються суспільною системою нормативного контролю. Темні дії нею переслідуються, а сірі – містяться в зоні, до якої нормативний контроль є нечутливим¹⁹. Якщо прийняти таку типологію людських дій, то «позитивна девіація» опиниться саме серед світлих дій, як їх екстремальний різновид. Інші ж девіантні дії поділяться на «сірі» та «темні». Темними варто визнати всі ті девіації, які руйнують суспільство та людину. Сірі девіації, будучи відхиленнями від нормативного порядку, не містять загрози ні для кого. Скажімо, незвична манера одягатися є девіацією, але безпосередньо від неї ні користі, ні шкоди суспільству.

Отже, девіантна поведінка, як і самі девіанти (так називають людей, що практикують девіантну поведінку), дуже різні. До цього також треба додати і те, що жодна людина не є абсолютним конформістом або абсолютним девіантом. Е. Гіденс цілком слушно пише: «Ніхто не порушує всіх правил, так само як ніхто не дотримується всіх правил»²⁰. Отже, в кожному з нас суміщаються і конформіст, і девіант. Це тим більш стає зрозуміло, якщо взяти до відома ту обставину, що в суспільстві діє неоглядна кількість норм та правил. Вони можуть бути формально за-

¹⁸ Рущенко І. П. Соціологія злочинності // Спеціальні та галузеві соціології / За ред. В. Є.Пилипенка. – К. : Каравела, 2003. – С. 221.

¹⁹ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2001. – С. 195.

²⁰ Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – С. 210.

кріпленими і неформальними, вони можуть стосуватися всього суспільства, або тільки якоїсь людської групи. Частина правил ми засвоюємо свідомо, а частину – лише як типізації повсякденного життя. В останньому випадку ці правила навіть не усвідомлюються.

У зв'язку з цим цікавою у соціологічному сенсі є фігура чужинця, іноземця. Він перебуває в ситуації вимушеної і дозволеної девіації, адже жоден іноземець не може знати і відчувати всіх правил і норм нового для себе суспільства. Тому чужинців тривалий час сприймали вороже. І зараз в самих формах слів зберігся відгомін такого ставлення. Так, українське слово «чужинець» підкреслює саме якість неспорідненості, відчуження, відторгненості. Те ж саме притаманно і англійському слову “Foreign” – іноземець, чужий, незнайомий, сторонній, чужорідний²¹. Г. Зіммель вважав, що такий комплекс – це наслідок архаїчних часів: «Відомо, що – через причини, які неодноразово обговорювалися, – взаємовідносини примітивних груп майже завжди ворожі. Мабуть, найбільш радикальний приклад – індіанці, у яких кожне плем'я вважалося таким, що перебуває в стані війни з будь-яким іншим, якщо з ним не було укладено чіткої мирної угоди»²². Нової актуальності ця вічна тема набула в період деколонізації. Колишні колонії помстилися своїм метрополіям зростаючими потоками мігрантів. Європа знову відчула потужного Іншого в світі ісламу. Видатний французький соціолог **Мішель Фуко** (*Michel Foucault; 1926 – 1984*), якого по праву вважають одним з найбільших інтелектуалів ХХ ст., чутливо сприйняв ці настрої і створив на основі цього певну суспільну метафізику Іншого. Але він пішов значно далі від проблеми ксенофобії. При формуванні нормативного порядку суспільства Модерну Інший виконує дуже важливу функцію. Цей Інший є і чужим і, одночасно, необхідним для згуртування нашої групи і концентрації нашого способу мислення. Новий нормативний порядок передбачав використання норм (бажано таких, що спираються на науку) як репресивних інструментів. Ті люди, які цим нормам не відповідали, мусили бути ізольованими. Це стосувалося злочинців, безумців,²³ взагалі хвороби і смерті²⁴. Так стверджувалася нова модель

²¹ Англо-український словник / За ред. Ю. О. Жлуктенка. 3-є видання. – К. : Радянська школа, 1991. – С. 170.

²² Зіммель Г. Человек как враг // Зіммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М. : Юристь, 1996. – С. 504.

²³ Фуко М. История безумия в классическую эпоху / Пер. с фр. И. К. Стаф. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА, 2010. – 698.

²⁴ Фуко М. Рождение клиники / Пер. с фр. А. Ш. Тхостов. – М. : Смысл, 1998. – 310 с.

політичної влади, яка ґрунтувалася не на священному праві, а на раціональних засновках. Зараз проблема Чужого ще більше актуалізувалася. Глобалізований світ прошитий просторами міграційних потоків. Люди різних культур стикаються між собою постійно, але атомізація сучасного суспільства не дає можливості для плідного діалогу. Функціональність взаємодій сприяє збереженню і поглибленню стереотипів. Лідери провідних європейських країн відверто заговорили про крах моделі мультикультуралізму. Ідея Чужого все більше стає схожою на міф, навколо якого формується нова європейська ідентичність²⁵.

Носієм девіації може бути не тільки індивід, але й група. Перш за все це стосується груп, що прагнуть до нонконформізму. Прикладами можуть бути богема, злочинці, безпритульні та ін. Особливу роль відіграють групи науковців. Ми вже з вами говорили про те, що наука має в складі свого етосу норму організованого скептицизму. Тому наукові колективи за визначенням повинні бути нонконформістськими. До цього повернемося трохи далі.

Такі групи свої установки на девіацію закріплюють за допомогою формування девіантної субкультури. Виникає коло взаємопідсилення. Хочу звернути спеціально увагу на це явище. Тут ми маємо справу з соціальним механізмом, що закріплює девіантну подію в житті індивіда, яка могла бути цілком випадковою. Вперше здійснену девіантну дію прийнято називати **первинною девіацією**. **Вторинна девіація** закріплює за індивідом девіантну поведінку. Це може статися завдяки його входженню у відповідну соціальну групу. Вторинна соціалізація також може відбутися завдяки визначенню людини як девіанта уповноваженими суспільством експертами. Це можуть бути шкільні вчителі, поліцейські чиновники, судді та ін. У західній соціології склалася теорія стигматизації або навішування ярликів²⁶. Латинською мовою “stigma” означає клеймо, а також безчестя, ганьба²⁷. В Давньому Римі так називали знаки, які випалювали на тілі карних злочинців. В християнській релігії цей термін набув особливого смислового насичення у зв’язку з тим, що Христа перед розп’яттям катували і на його тілі теж були стигмати. З того часу у деяких віруючих стигмати почали з’являтися в результаті психічного напруження. В соціологічному сенсі **стигматиза-**

²⁵ Вальденфельс Б. Топографія Чужого. Студії до феноменології Чужого / Пер. з нім. В. І. Кебуладзе. – К.: ППС, 2004. – 206 с.

²⁶ Див.: Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – С. 217 – 220.

²⁷ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Изд.2-е. – М.: Русский язык, 1976. – С. 954.

ція – це наклеювання на людину певних негативних ярликів, які визначають ставлення до неї решти людей у суспільстві. Такі ярлики можуть бути наклеєні і суспільною думкою в результаті повсякденної типізації. Наприклад, людина займається розумовою працею і погано бачить. Оточення людини може типізувати її нездатність вчасно помічати і вітатися з зустрічними як зарозумілість. Але значно більшої ваги набувають висновки спеціальних експертів. Наприклад, їх визначення школяра як малолітнього правопорушника може вплинути на весь хід його соціалізації. Недовіра, що провокується таким визначенням, веде до ексклюзії такої дитини. Її контакти починають зміщуватися в бік кола тих, хто теж визначений як малолітні правопорушники. Так відбувається вторинна девіація, яка полягає в прийнятті індивідом ярлика і сприйнятті себе як девіанта²⁸. Варто пам'ятати, що ця теорія описує саме механізм вторинної девіації, а не її причини як такі.

Зараз як спеціальна соціологічна дисципліна розвивається соціологія девіантної поведінки. Її розвиток пов'язаний з тим, що вже в індустріальному суспільстві без урахування девіацій стало неможливо управляти суспільними процесами. Ще більшого значення девіації набули з переходом до постіндустріального суспільства. Це зворотний бік посилення значення творчості в діяльності людей. Творчість є певною девіацією, адже вона пов'язана з порушенням старих способів діяльності. Але модерні суспільства зіткнулися з парадоксом. Установка на творчість як на головний ресурс суспільного розвитку провокує поширення також інших форм девіацій²⁹.

Зараз соціологи пропонують певні класифікації для девіантної поведінки, що полегшує вжиткове використання результатів досліджень у цій царині. Наприклад, І. П. Рущенко пише: «Девіантні вчинки можуть бути двох типів: 1) *екстравертні*, тобто орієнтовані на зовнішню сферу, які безпосередньо зачіпають інтереси інших людей, соціальних груп, організацій; 2) *інтровертні* – спрямовані на самого суб'єкта девіантної дії (наприклад, наркоманія, суїцид). Головними видами девіації є: 1) *злочинність* в усіх її формах та проявах; 2) *аморальна поведінка*;

²⁸ Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью / Пер. с англ. М. С. Добряковой // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=145155>

²⁹ Кононов І. Ф. Модерн як загальне тло девіантної поведінки // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали науково-практичної конференції. (Харків, 6 квітня 2011 р.). – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 15 – 20.

3) алкоголізм, наркоманія; 4) сексуальні відхилення; 5) проституція; 6) самогубство (суїцид)»³⁰.

Недостатня визначеність, а отже, недостатня чутливість терміну «девіація» підштовхує соціологів до пошуку більш адекватних термінів. В українській соціології найбільшого резонансу набула пропозиція **Євгена Івановича Головахи та Наталії Вікторівни Паніної** як типи соціальних відхилень виділити психопатологію, соціопатію та власне девіантну поведінку. Психопатологія – це індивідуальне чи групове порушення здатності до адаптації стосовно соціальних норм (прикладом можуть бути індивідуальні психічні захворювання і таке масове явище як паніка). Соціопатією українські соціологи запропонували назвати стан соціального безумства, яке проявляється в масовій дезорієнтації в умовах ціннісно-нормативного хаосу. На їхню думку, приклади цього давало українське суспільство після 1991 р., коли, наприклад, люди добровільно несли гроші до фінансових пірамід, хоча з історії добре відомо, що це ніщо інше, як шахрайство. Девіантною поведінкою вони запропонували називати лише свідоме порушення соціальних норм³¹. Цю спробу треба визнати цікавою і цінною для розвитку соціології. Але залишається складність, пов'язана з тим, що поняттям «девіація» визначають фактично протилежні види поведінки. Святість і злодійство, боягузтво і хоробрість – речі все ж різні, навіть якщо вони і виходять за межі середньої норми.

На цей час немає єдиної загально визнаної теорії, яка б пояснювала виникнення девіацій. Важливу роль у їх розробці відіграла запропонована Е.Дюркгаймом теорія **аномії**. Через його важливість на цьому терміні треба зупинитися докладніше. З грецької мови він перекладається як «беззаконня». Цим поняттям французький вчений позначав стан суспільства, в якому руйнується ціннісно-нормативна сфера. Люди втрачають координати дії. Але для нормального життя людина потребує нормативних обмежень. Він писав: «При відсутності зовнішніх перепон бажання не знають для себе жодних обмежень і тому далеко виходять за межі даних їм засобів і, безумовно, ніколи не мають спокою. Невгамована жага перетворюється у суцільні тортури»³². В такому стані в суспільстві збільшується кількість самовбивств, збочень і т. ін.

³⁰ Русченко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 450.

³¹ Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К. : Абрис, 1994. – С. 42.

³² Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. – М. : Мысль, 1994. – С. 230.

Відштовхуючись від теорії аномії Е. Дюркгайма, американський соціолог Роберт Мертон запропонував структурне пояснення девіантної поведінки. Така поведінка може виникати в результаті напруження між визнаними в культурі цілями та засобами для їх досягнення. Вчений писав: «Наша головна гіпотеза як раз в тому і полягає, що поведінка, яка відхиляється, з соціологічної точки зору може бути розглянута як симптом неузгодженості між приписаними культурою прагненнями та соціально структурованими засобами їх реалізації»³³. На думку Р. Мертона, ситуація структурної напруги породжує п'ять типів пристосувальної поведінки: конформність, інновація, ритуалізм, ретритизм і бунт³⁴. **Конформність** передбачає орієнтацію на загальновизнані цілі та законні засоби їх досягнення. Цей тип поведінки є передумовою стабільності суспільства. **Інновація** передбачає визнання цілей і прагнення до них за будь-яку ціну. Люди такого типу не зупиняються ні перед чим. **Ритуалізм** – це форма поведінки, коли відмовляються від надто високої планки цілей і соціальної мобільності. Люди, які зробили такий вибір, живуть за принципом «не висовуватися». **Ретритизм** передбачає відмову як від цілей, так і від засобів, втечу від суспільства в особисте життя. **Бунт** – це перевизначення цілей та засобів і перебудову на цьому ґрунті всього суспільства³⁵.

У свою чергу теорія Р. Мертона стала відповідною точкою для інших соціологів, які розробляли теорію девіантної поведінки. Наприклад, Т. Парсонс вважав, що для теорії соціальної дії вимір конформність – девіантність є центральним³⁶. У суспільстві, як у дуже складній системі, середовище діяльності людей схильне до флуктуацій. Ці флуктуації викликають зміни в поведінці акторів, які не завжди відповідають очікуванням оточення. Це викликає напругу, що потребує узгодження. Певні передумови для девіацій також закладаються в період соціалізації, яка характеризується варіативністю. В сучасних суспільствах соціалізація навіть неможлива без певних девіацій з боку підростаючих поколінь. Значна свобода, яка надається дітям і молоді зараз, провокує їх до випробування кордонів різних суспільних норм³⁷. Так норми набу-

³³ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Реферативный перевод и вступительная статья В. Костинской. – К. : Абрис, 1996. – С. 84.

³⁴ Там само. – С. 90.

³⁵ Там само. – С. 90 – 105.

³⁶ Парсонс Т. О социальных системах / Пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2002. – С. 360.

³⁷ Хобта С. В. Девіація як випробування кордонів норми // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 7 квітня 2012 р.) – Х. : ХНУВС, 2012. – С. 23 – 27.

вають індивідуальної осмисленості й індивідуального значення. Інколи цей шлях стає трагічним і в результаті вторинної девіації людина потрапляє до однієї з визначених експертами груп девіантів. Тому можна сказати, що девіації є платою за велику складність сучасних суспільств і за життєву важливість для них творчості.

2. Девіація та делінквентність. Чи можливе соціологічне пояснення злочинної поведінки?

Ми вже говорили, що однією з форм девіації є злочинна поведінка. В соціології, щоб уникнути оціночних суджень в процесі дослідження, користуються нейтральним терміном **делінквентна поведінка**. Це теж латинське слово “delinquentia³⁸”, що перекладається як провина. В спеціальній літературі також вживається термін «делікт» (латиною “delictum” – провина, правопорушення³⁹). Ним позначають окремі акти правопорушення.

Найбільш поширене уявлення про природу злочину можна передати так. **Злочин – це девіантна поведінка, яка порушує закон і підлягає державному покаранню**. Так злочин визначається в узагальнюючому довідковому виданні: винне суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним кодексом під загрозою покарання⁴⁰. Хоча це найбільш розповсюджене уявлення про злочин, але це не означає, що воно є неправильним. Дійсно, те чи інше діяння може розглядатися як злочинне лише тоді, якщо воно заборонене законом. Діяння, які застосовуються суспільною думкою, але не забороняються законом, під це визначення не підпадають.

Проте у зв'язку з таким розумінням злочину виникають певні парадокси. Скажімо, на запитання: що первинне злочин чи право? – неупереджена людина дасть відповідь, що злочин. Право є захисною реакцією суспільства на злочинність. Але з наведеного вище визначення злочинної поведінки впливає зовсім інше: злочин не може існувати без права. Таким чином, держава та право створюють злочинність і злочинців. Такий висновок і робили анархісти, а також, у певних аспектах комуністи.

³⁸ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Изд.2-е. – М. : Русский язык, 1976. – С. 303.

³⁹ Там само. – С. 302.

⁴⁰ Энциклопедический юридический словарь / Под общ. ред. В. Е. Крутских. 2-е изд. – М. : ИНФРА – М., 1999. – С. 256.

Щоб уникнути вказаного парадоксу видатні соціологи прагнули визначити злочини безвідносно до права. Так, Е. Дюркгайм пов'язував злочин з дією, що порушує фундаментальні колективні почуття. Це – «...дія, що ображає певні колективні почуття, які наділені особливою енергією та визначеністю»⁴¹. Засновник української школи в соціології злочинності **Ігор Петрович Рущенко** (нар. 1953 р.) дав найбільш стереоскопічний опис явища злочину. По-перше, злочинна поведінка – це певний тип адаптаційної поведінки, «...дзеркальне відображення „нормальних” шляхів адаптації за аналогічною шкалою ускладнення адаптаційного акту»⁴². Дзеркальність цієї адаптації полягає в тому, що «світла» адаптаційна діяльність пов'язана з включенням у продуктивні відносини соціального обміну, який в основі є еквівалентним. Злочинна адаптація передбачає включення в стосунки нееквівалентного обміну з окремими людьми та суспільством загалом. Це – адаптація паразита до хазяїна. Центральним положенням в концепції І. П. Рущенко є встановлення відносин між злочином та інституційною системою суспільства. Тут він спирається на відоме положення Е. Гіденса про «структурацію», яке передбачає, що структура відтворюється через дії суб'єктів і є передумовою цих дій. В епоху Модерну структури відтворюються людьми більш-менш свідомо згідно з усвідомленими правилами. З цієї точки зору злочин розглядається як руйнування, деструкція процесу структурації⁴³. Тим самим злочин є порушенням у процесі відтворення суспільства. Ці порушення стосуються життєво важливих інститутів суспільства. І. П. Рущенко пише: «Кожне суспільство конкретного історичного відрізка часу має свій інституційний фундамент, відповідно до якого розгортаються та актуалізуються інститути контролю, кримінальне право, правоохоронні органи»⁴⁴. Отже, **злочин – це свідоме дія, що суперечить вимогам фундаментальних інститутів суспільства в певний історично визначений відрізок часу**. Український вчений вказує на різні варіанти відносин між злочином і фундаментальними інститутами: ігнорування фундаментальних інститутів, їх дезорганізація, ігнорування нових інститутів або викривлене використання їх вимог, практика тра-

⁴¹ Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. – М. : Мысль, 1994. – С. 464.

⁴² Рущенко І. П. Соціологія злочинності. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2001. – С. 152.

⁴³ Там само. – С. 166.

⁴⁴ Там само. – С. 174.

диційних форм поведінки в умовах їх заборони, використання інституту як «дійної корови», захоплення інституту мафією, створення інститутів професійної злочинності⁴⁵. Як вчинок «злочин тримається на трьох китах: обмані, насиллі та душевній черствості щодо інших»⁴⁶. Виділяються також і кримінальні стосунки. «До них належать: (1) стосунки за типом „хижка – жертва“, (2) відносини кримінального симбіозу, (3) кримінально-довірчі стосунки»⁴⁷.

Соціологи відрізняють злочин і злочинність. Якщо злочин – це конкретна дія певного суб'єкта, то злочинністю є вся система злочинних дій у суспільстві за певний період. І. П. Рущенко пише: «Злочинність, як і народжуваність або смертність, є стохастичним процесом, тобто соціальний факт складається з випадкових і незапланованих подій, але підкорюється закону великих чисел і перетворюється у підсумку на стабільне явище, яке вже не залежить від волі, бажань або настроїв окремих людей»⁴⁸.

Факт існування злочинності відкрив бельгійський соціолог Адольф Кете, якого ми вже згадували. Застосувавши статистичний аналіз до злочинності, він побачив, що рівень злочинності незначно коливається з року в рік. «У всьому, що стосується злочинів, числа повторюються з такою постійністю, що цього неможливо не помітити. І навіть в таких злочинах, які, здається, менш за все підлягають передбачливості людини, якими є вбивства, адже вони здійснюються внаслідок суперечок, що народжуються без наміру і за обставин, очевидно, випадкових. Але досвід показує, що не лише вбивства щорічно скоюються майже в одному і тому ж числі, але і знаряддя, якими вони здійснюються, використовуються в одних і тих же пропорціях»⁴⁹. І. П. Рущенко вважає, що тим самим бельгійський вчений дав формулювання загального закону злочинності: «Сутність закону в тому, що для кожного конкретно-

⁴⁵ Там само. – С. 171 – 184.

⁴⁶ Там само. – С. 196.

⁴⁷ Рущенко І. П. Соціологія злочинності // Спеціальні та галузеві соціології / За ред. В. Є. Пилипенка. – К. : Каравела, 2003. – С. 231.

⁴⁸ Так само. – С. 234.

⁴⁹ Кетле А. Действия человека подлежат ли законам? // Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматия для студентов юрид. и социологич. спец-тей вузов в 4 т. / Составление и предисловие д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рущенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / Под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковский национальный университет внутренних дел, 2009. – С. 29.

го соціуму – чи то суспільство в цілому чи регіон країни – існує свій більш або менш постійний рівень злочинності»⁵⁰.

А. Кетле та його послідовники за допомогою статистичного аналізу відкрили і певні структурні закономірності злочинності. Так, для неї є характерними гендерні диспропорції: 80% злочинів здійснюють чоловіки і лише 20% – жінки. В Україні ці пропорції дещо інші: відповідно – 87,5% та 12,5%⁵¹.

На цьому варто зупинитися докладніше. Погляд на злочинність як на стохастичний (ймовірнісний) процес робить його схожим на природні процеси, позбавлені свідомості. Між тим кожному зрозуміло, що злочин передбачає *суб'єкта*, що *скоїв* його. У саме визначення злочину входить *намір*. Є ще одна обставина, яку треба взяти до уваги. В житті кожної людини є багато рутинних операцій, які виконуються щоденно. Стосовно таких дій без значного спротиву свідомості можна застосувати статистичний підхід. Але ж злочин не є повсякденною дією для більшості людей. Це подія, що виходить за межі звичайного перебігу життя пересічної людини.

А. Кетле розумів цю проблему і намагався її розв'язати. По-перше, він запропонував розуміння злочинності як прямої функції суспільної цілісності, що базується на методології соціологічного реалізму: «Суспільство містить в собі зародки усіх злочинів, які мають бути скоєні, тому що в ньому містяться умови, що сприяють їх розвитку. Воно, так би мовити, готує злочини, а злочинець – тільки знаряддя»⁵². Таке формулювання є надто загальним і фактично знімає відповідальність зі злочинця. Його легко використати для революційних міркувань про необхідність перебудови всієї інституційної системи суспільства, але важко застосувати для вирішення практичних завдань з метою коригуван-

⁵⁰ Рущенко И. П. Предисловие // Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматия для студентов юридич. и социологич. спец-тей вузов в 4 т. / составление и предисловие д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рущенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковский национальный университет внутренних дел, 2009. – С. 8.

⁵¹ Рущенко И. П. Соціологія злочинності // Спеціальні та галузеві соціології / За ред. В. С. Пилипенка. – К. : Каравела, 2003. – С. 238.

⁵² Кетле А. Действия человека подлежат ли законам? // Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматия для студентов юридич. и социологич. спец-тей вузов в 4 т. / Составление и предисловие д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рущенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / Под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковский национальный университет внутренних дел, 2009. – С. 30.

ня рівня девіацій. Це не означає, що у висловлюванні Кетле зовсім немає сенсу. Він у тому, що девіації і такий їх різновид як делінквентність є суспільним явищем.

Подальший розвиток відповідних досліджень відбувався через пошук суспільних механізмів, які підштовхують людей до девіацій. І сам А. Кетле, по-друге, запропонував розуміння механізму, за допомогою якого суспільство визначає дії людей. Людина завжди занурена у суспільну тканину повсякденного життя. Ми звикаємо до цього і не відчуваємо тиску суспільних структур. Наші дії є детермінованими, а ми їх сприймаємо як вільні. Бельгійський вчений аргументував свою точку зору: «Щоб дізнатися, наскільки наша вільна воля утиснута в суспільній системі, розглянемо наші найдрібніші вчинки поза тими обов'язками, які накладає на нас наше становище, а також і тих умов, яких ми повинні дотримуватися у зносинах з зовнішнім світом. Наш одяг, наша хода, промови, наші задоволення, час їжі і самого обіду, сну – все встановлено іншими особами, а не самими нами. Після цього не дивно, що сліди такого рабства залишаються на фактах, які збирає статистика і які розглядаються нею в цілому! Якщо людина одружується, вона керується існуючими пристойностями і встановленими звичаями, уникаючи будь-якого осуду; а оскільки ці обов'язки спільні для усіх, то факти, що впливають з них, мають той же спільний характер. Тут вже регулятором є не вільна воля окремої особи, а воля цілого народу, до якого належить особа»⁵³. Якщо взяти до уваги подальші розробки феноменологічної соціології (наявність різних життєвих світів у повсякденності, що по-різному структурують мережі взаємодій між індивідами), то підхід А. Кетле може набути цілком сучасного вигляду і покласти початок новому напрямку в дослідженні злочинності.

Ідеї бельгійського вченого вельми суттєво вплинули на європейську кримінологію. Багато вчених на різному матеріалі переконувалися в правильності його статистичних законів. Але в другій половині XIX ст. з'явилися сумніви в тому, що закон відносної незмінності рівня злочинності в певному суспільстві діє. Тривогу забили німецькі кримінологи, коли після об'єднання Німеччини почали помічати поступове, але

⁵³ Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие // Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматия для студентов юридич. и социологич. спец-тей вузов в 4 т. / Составление и предисловие д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рущенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / Под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковський національний університет внутрішніх дел, 2009. – С. 37.

невпинне зростання рівня злочинності. Впливовий криміналіст **Франц фон Ліст** (*Franz von Liszt*; 1851 – 1919) вважав, що наука зіткнулася з патологічним явищем у розвитку самої злочинності. Одну з своїх публічних лекцій він так і назвав «Злочин як соціально патологічне явище». Патологічні риси злочинності в Німеччині він вбачав у такому: 1) зростала кількість злочинів взагалі і особливо кількість злочинів як проти держави, релігії та суспільного порядку, так і проти особи; 2) збільшувалася кількість рецидивів; 3) значно зросла і продовжувала збільшуватися злочинність серед дітей і молоді⁵⁴.

Австро-німецький вчений був впевнений, що на зафіксовані патологічні тенденції можна впливати за допомогою правильної соціальної політики. Особливу увагу при цьому потрібно було зорієнтувати на поліпшення становища пролетаріату. Тут він був продовжувачем ідей А. Кетле, про якого спеціально згадував в своїй лекції. Але зафіксована ним тенденція, яку він намагався пояснити звичкою до війни значних мас людей, деморалізацією, що виникла в результаті вигнання багатьох старих династій, зміною в суспільстві ціннісних орієнтирів та ін., свідчила про щось більш глибоке. Рівень злочинності не залежить прямо і безпосередньо лише від матеріального становища більшості населення в країні. Точніше, за умов гострого дефіциту матеріальних благ такий зв'язок фіксується, але підвищення матеріального добробуту зовсім не веде до пропорційного зменшення рівня злочинності. Інколи зростання злочинності позитивно корелюється зі зростанням матеріального добробуту суспільства. Це здебільшого обумовлюється різкими диспропорціями у його розподілі між суспільними верствами. Дається взнаки і структурна напруженість, про яку говорив Р. Мертон. В цілому ж, коли в суспільстві починає фіксуватися тенденція до постійного збільшення кількості насильницьких злочинів при незмінності, або навіть при зростанні матеріального добробуту більшості населення, то це дуже тривожний симптом. Шлях Німеччини до фашистської диктатури почався, мабуть, саме в той час, кримінальні тенденції якого аналізував фон Ліст. Мої слова не варто сприймати спрощено. Я не хочу сказати, що саме в 1880-ті роки вже невідворотною стала диктатура А. Гітлера. Але розхи-

⁵⁴ Лист фон Ф. Преступление как социально патологическое явление// Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматия для студентов юридич. и социологич. спец-тей вузов в 4 т. / Составление и предисловие д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рущенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / Под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковский национальный университет внутренних дел, 2009. – С. 249.

тування суспільних зв'язків в кінцевому підсумку неминуче привело б до якоїсь диктатури. Менш імовірною, але можливою, була перспектива комуністичної диктатури в Німеччині.

І. П. Рущенко показав, що до кримінальних дій цілком можна застосувати загальну класифікацію соціальних дій, яку запропонував М. Вебер. Але найбільш детальну класифікацію злочинних дій дозволяє отримати кібернетичний підхід, запропонований Т. Парсонсом. До уваги тут приймаються організм поведінки, система особистості, соціальна система та система культури. **Перший рівень злочинності** дає дисгармонія між підсистемою організму та підсистемою особистості. Тут ми розташовуємо сексуальних маніяків, серійних вбивць з некрофільськими нахилами. Вони здійснюють злочини, тому що неспроможні контролювати свої інстинкти. **Другий рівень** злочинності виникає в рамках взаємодії особистості і соціальної системи. Це найбільш масові злочини, перш за все проти майна. **Третій рівень** злочинної поведінки пов'язаний зі стосунками на рівні соціальної системи. Злочинці цього рівня хочуть панувати над суспільством економічно та політично, експлуатувати суспільство в цілому. **Четвертий рівень** злочинності пов'язаний зі стосунками соціальної системи та вищої реальності (ціннісної основи суспільства). Тут злочини здійснюються як ціннісно-доцільна діяльність, спрямована на руйнування ціннісної системи суспільства. Такі злочини здійснюють фанатики-терористи як світської так і релігійної спрямованості⁵⁵.

Проте такі дії чинять і деякі представники мистецтва, що прагнуть вплинути на політику. Так, 17 листопада 1918 р. в Берлінському кафедральному соборі письменник і художник Йоханнес Баадер під час меси звернувся до священника зі своїм варіантом проповіді: «Стій! Як ти думаєш, хто такий Христос? Тобі наплювати!». Це викликало скандал, навіть нетривале ув'язнення його ініціатора. 9 квітня 1950 р. подібний перформанс вчинили четверо молодих митців у Соборі Паризької Богоматері. Подібну акцію 21 лютого 2012 р. здійснили і учасниці групи «Pussy Riot», які в Храмі Христа Спасителя в Москві в епатажній формі закликали Богородицю прогнати Путіна⁵⁶. Я далекий від того, щоб захоплюватися такими вчинками. В них вищі цінності використовуються як інструмент для вирішення якихось цілком світських завдань. Це по-

⁵⁵ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2001. – С. 204 – 220.

⁵⁶ Десятерик Д. Pussy Riot делают нас свободными // День. – 2012, 21 августа. – С. 11.

роджує величезне збурення в суспільстві, на яке і розраховують ініціатори відповідних дій. Але подібні злочини є симптомом морального розкладу основних інститутів відповідного суспільства. Мистецько-терористичні акти і повинні його зробити наочним для усіх і кожного. Скажімо, в умовах, коли церква фактично перетворюється на придаток до політичної машини, яка просякнута корупцією, а релігійна діяльність перетворюється на різновид бізнесу, саме ті, хто мусив би в суспільстві турбуватися про ціннісні основи, провокують відповідні злочини. Боротьба з ними влади ще більше розкриває рівень морального падіння елітних груп суспільства.

Серед злочинів, які виникають на перетині першого і другого рівнів, особливу загрозу для сучасних суспільств становить наркотизм. Харківські вчені з Національного університету внутрішніх справ вживають термін «наркотизм» як синонім масової адиктивної поведінки. Олексій Сердюк пише: «На нашу думку, ознаками наркотизму як соціального явища є: 1) адиктивна поведінка, що набула масових форм, 2) виникнення особливих соціальних груп споживачів адитивних речовин, 3) поширення адиктивної субкультури, 4) виникнення специфічних соціальних відносин, 5) трансформація соціальної структури під впливом наркотизму»⁵⁷. Поняття «наркотик» є давньогрецьким за походженням (*ναρκωτικός* – що приводить до зціпеніння). Вважається, що його ввів у медичний лексикон Гіппократ. Спочатку цим поняттям позначали опіати та опіоїди, які викликали ступор чи нечутливість до болю. Обсяг цього поняття в історії постійно зростає, що збіднювало відповідно його зміст. Зараз цим словом часто називають нелегальні психоактивні речовини. Отже у визначенні тієї чи іншої речовини як наркотику наявні соціальна, медична і юридична сторона. Враховуючи нечіткість терміну і можливу безплідність термінологічних дискусій я буду вживати термін «наркотизм» і в широкому сенсі, як це роблять харківські соціологи, і у більш вузькому сенсі, відносячи його лише до певного класу адитивних речовин. Останнє необхідно, з огляду на різну ступінь культурної включеності тих чи інших адитивних речовин.

Усі сучасні суспільства визнають наркотизм серйозною соціальною і медичною проблемою. На рівні ООН 1961 р. була прийнята Єдина конвенція про наркотичні засоби, 1971 р. – Конвенція про психотропні речовини. Діє Міжнародний комітет контролю над наркотиками ООН.

⁵⁷ Профілактика поширення наркозалежності серед молоді. Навчально-методичний посібник / За редакцією В. В. Бурлаки. – К. : ГЕРБ, 2008. – С. 31.

Але наркотизм розповсюджується сьогоднішнім світом за моделлю епідемії. Її неможливо подолати суто репресивними методами.

Скажімо, в Радянському Союзі проти наркотизму була зорієнтована вся репресивна потуга держави, але він в латентному вигляді зберігався⁵⁸. Хаотична демократизація суспільного життя під час перебудови, а потім обставини ринкової трансформації спровокували наркоепідемію. Василь Соболев і Олексій Сердюк наводили дані, що в Україні 1968 р. на обліку перебувало 2506 наркоманів, а в 1997 р. – вже 54555 хворих на цю недугу⁵⁹. Вчені писали: «... Темпи наркоепідемії різко збільшилися в 1991 році, тобто тоді, коли в країні почався практичний перехід до нових форм господарювання та суспільного устрою, який відбувався в умовах загальної економічної, політико-правової та моральної кризи. Криза, як відомо, викликала різке зниження життєвого рівня значних мас населення, девальвацію і сприяла руйнуванню попередньої системи цінностей та інші несприятливі процеси в суспільстві»⁶⁰.

Зараз в Україні ситуація з наркотизмом відносно стабілізувалася. Але його вогнища наявні навіть в шкільному середовищі. Будь-яке різке погіршення ситуації в країні може знову підштовхнути до спалаху цієї страшної соціальної епідемії⁶¹.

Злочинність – надзвичайно складне для розуміння явище. Через це склалося багато теорій злочинності, які часто суперечать одна одній. Розмах теорій можна уявити, якщо зіставити між собою крайнощі. Однією з найдавніших теорій злочинності є теорія італійського тюремного лікаря **Чезаре Ломброзо** (1836 – 1909). Зараз її відносять до біологізаторських концепцій. Сам Ломброзо розглядав її як позитивістську, тому що вважав що вона базується на фактах. Останні він отримав, вивчивши зовнішність великої кількості карних злочинців, що сиділи в тюрмах. Всі вони мали схожість з доісторичними первісними людьми: низький лоб, великі щелепи, маленькі хижі очі. Ч. Ломброзо дійшов висновку, що злочинність пов'язана з атавізмами. Люди, які наділені відповідними атавістичними рисами, є *Homo delinquente* (людина злочинна). Але Ч. Ломброзо мав справу зі злочинцями переважно першо-

⁵⁸ Габіани А. А. Кто такие наркоманы? // Социс. – 1992. – № 2. – С. 78 – 83.

⁵⁹ Соболев В. А., Сердюк А. А. Наркомания как объект социологического анализа // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.psychiatry.ua/paper051.htm>

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Кононов І. Ф. Наркотизм серед школярів старших класів у м. Луганську: форми та поширеність // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2012. – Січень. – № 2 (237). – С. 75 – 96.

го рівня злочинності. Зовсім інший вигляд можуть мати політики чи революціонери, що практикують злочинну поведінку. З теорії Ломброзо випливали досить небезпечні висновки: злочинність є медичною проблемою. Злочинців доцільно піддавати лоботомії або кастрації.

Протилежну концепцію створив марксизм. Згідно з нею злочинність є історичним явищем. Вона виникла в класовому суспільстві. Коли не буде приватної власності і держави, не буде й злочинності.

Більшість соціологічних концепцій не такі радикальні. По-перше, переважна більшість соціологів визнає, що злочинність існувала й існує у всіх суспільствах. Нереалістично ставити питання про її ліквідацію. **Габріель Тард** (*Gabriel Tarde*; 1843 – 1904) доводив, що злочин є актом пристосування, а злочинність формується внаслідок наслідування вдалого зразка. Ця і споріднені теорії отримали назву трансмісійних, тобто вони базуються на соціальному наслідуванні. Найбільш відому теорію цього типу створив американський соціолог **Едвін Сазерленд** (*Edwin Hardin Sutherland*; 1883 – 1950). Вона отримала назву диференційної асоціації. Поширення злочинності розглядається як культурна трансмісія та інтеракція. Доповнив цю концепцію **Торстен Селлін** (*Johan Thorsten Sellin*; 1896 – 1994). Згідно з його уявленнями суспільство розколоте на ворожі соціальні кола, в кожному з яких діють свої власні норми. При зіткненні представників різних кіл і виникають злочини⁶². У всіх теоріях схоплюється лише одна сторона злочинності. Отже, майбутнім соціологам залишається багато роботи.

3. Роль відхилень від нормативного порядку в житті суспільства

Чому злочинність, незважаючи на величезні зусилля, в кожному суспільстві витворює світ, паралельний соціальному світу більшості? Чому з ним майже нічого неможливо вдіяти?

Звернуся до деяких міркувань Еміля Дюркгайма. Він сміливо писав про функціональність злочинності у соціумі. Наведу його висловлювання. Ось він робить висновок з положення про нормальність певного рівня злочинності в суспільстві. «Ми доходимо висновку, очевидно, досить парадоксального. Не варто обманювати себе: відносити злочин до числа явищ нормальної соціології – означає не тільки визнати його явищем неминучим, хоча і прикрим, яке викликається невип-

⁶² Рущенко І. П. Соціологія злочинності // Спеціальні та галузеві соціології / За ред. В. С. Пилипенка. – К. : Каравела, 2003. – С. 238 – 241.

равною зіпсованістю людей; це означає одночасно стверджувати, що воно є фактором суспільного здоров'я, складова частина будь-якого здорового суспільства»⁶³. В чому ж класик соціології вбачав соціальну користь злочинності? На його думку, злочин зачіпає важливі почуття великої маси людей і тим самим активізує їх, зберігаючи таким чином дієздатність головних суспільних інститутів. Але злочинність впливає на суспільство й інакше. Вона демонструє рухливість суспільних норм і сприяє вивільненню індивіда від тиску суспільства. «Все добре в міру і за певних умов; треба, щоб авторитет моральної свідомості не був надмірним, інакше ніхто не насмілиться підняти на нього руку і він дуже легко застигне в незмінній формі. Для його розвитку необхідно, щоб оригінальність індивідів могла пробитися назовні»⁶⁴.

Е. Дюркгайм зовсім не думав, що зі злочинністю не треба боротися. Але не треба ставити за мету її викоринити зовсім. Французький автор не зупинявся перед досить контраверсійними висновками стосовно рівня злочинності: «...Не лише не треба радіти, коли вона опускається нижче за звичайний рівень, але можна бути впевненим, що цей позірний прогрес пов'язаний з яким-небудь соціальним розладом»⁶⁵. Прикладом у нього служить зменшення випадків завданих тілесних ушкоджень під час голоду.

Слід віддати належне інтелектуальній сміливості Е. Дюркгайма, але варто відмітити і досить велику абстрактність його конструкції. В ній злочин безпосередньо діє на суспільну свідомість і викликає постійну активізацію суспільних інститутів і пробуджує волю окремих індивідів. У реальному житті сучасних суспільств це відбувається через велику кількість посередницьких ланок.

Продовженням і поглибленням ідей Е. Дюркгайма можна вважати ідеї про пунітивне правосуддя Джорджа Г. Міда. При цьому американський автор зовсім не поділяв методологічних підходів французького метра.

Стаття Дж. Міда «Психологія пунітивного правосуддя» (*The Psychology of Punitive Justice*) вийшла 1918 р. В ній автор зосереджує дослідницьку увагу на лише одній галузі юстиції – каральній. Англійською «*Punitive*» і є «каральна». Він вважає, що саме вона дозволяє зрозуміти щось дуже суттєве в суспільстві.

⁶³ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. А. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1990. – С. 464.

⁶⁴ Там само. – С. 467.

⁶⁵ Там само. – С. 468.

Методологічно він виходить з того, що людина діє під впливом великої кількості інстинктів. Серед них є й інстинкт ворожості. Він постійно загрожує суспільному життю, підштовхуючи до війни усіх з усіма. Для того, щоб життя якоїсь групи могло продовжуватися в далекій перспективі, вона мусить мати зовнішнього ворога. Ним може бути інша група, але можуть бути й індивіди, що живуть в даній групі, але стають в ній ізгоями. Найбільш підходящими на цю роль є особи, які свідомо чинили замах на якісь важливі для групи цінності. Отже, злочинці в процесі суспільної еволюції перетворюються на елемент, необхідний для єдності групи.

Ідею єдності групи американський автор аналізує досить докладно. Він вважає, що для цього необхідні закони і суди. Закони уособлюють цінності, притаманні соціальній єдності, а суди виступають її представниками. «Загроза атаки на ці цінності ставить нас в захисну позицію, і, оскільки цей захист значною мірою довіряється дії законів даної країни, ми набуваємо поваги до законів, пропорційно до тих благ, які вони захищають»⁶⁶.

Дж. Мід писав, що інститути каральної юстиції зовсім не призначені для виправлення злочинців чи правопорушників. Їх призначення – забезпечити домінування групи на особою. Тому навіть повага до закону більшості населення не сприяє знищенню злочинності. «Спроби використати ці соціальні установки та процедури для усунення причин злочинів, визначаючи характер і важкість покарання злочинця в інтересах суспільства або ж для навернення злочинця в законслухняного громадянина, цілковито провалилася. Адже, хоча інститути, що викликають у нас повагу, є конкретними інститутами з певною функцією, вони відповідальні за абсолютно абстрактну і неадекватну оцінку суспільства і його благ. Ці юридичні і політичні інститути, організація яких визначається наявністю ворога або у крайньому випадку аутсайдера, дають таке формулювання соціальних благ, яке засноване на захисті, а не на функції»⁶⁷.

Дж. Мід кілька разів повертається до своєї основної ідеї: «Здається, що без злочинця внутрішня зв'язність суспільства зникне і універсальні блага суспільства роздробляться на частини, що взаємно відштовхуються. <...> Таким чином, кримінальне правосуддя може виявитися

⁶⁶ Мид Дж. Психология пунитивного правосудия // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 244.

⁶⁷ Там само. – С. 247.

суттєвим фактором збереження суспільства, навіть якщо врахувати безсилля злочинця проти суспільства і незграбну безпорадність кримінального закону в стримуванні і припиненні злочинів»⁶⁸.

Американський вчений сподівався, що в майбутньому єдність суспільства можливо буде забезпечувати творчою працею. «Сила початкового не втрачена, але його метою тепер є не знищення якоїсь особи, а така соціальна реконструкція, при якій можуть виявити своє повне і нічим не порушене вираження більш глибокі види соціальної діяльності»⁶⁹. Ними можуть виступати боротьба проти хвороб, стихійних лих, за збільшення суспільного добробуту, за соціальну справедливість.

Таким чином, у Дж. Міда проблема карального правосуддя переростає в проблему можливості суспільного порядку, яку свого часу поставив Томас Гоббс. Американський дослідник доводить, що збереження нормативного інституціонального порядку в суспільстві поки що можливе лише при наявності ворога. Він може бути або внутрішнім, або зовнішнім. Внутрішній ворог у вигляді злочинця особливо важливий. Зовнішній ворог викликає почуття абстрактної єдності спільноти, а внутрішній ворог дозволяє диференціювати інститути, які захищаються від нього.

Незважаючи на оптимістичний погляд на перспективу суспільної солідарності, в цілому концепція Дж. Міда досить сувора стосовно можливості людського співіснування. Для подолання своїх ворожих інстинктів люди потребують спільного ворога.

Взагалі концепція девіантної поведінки і такого її різновиду як делінквентна поведінка в сучасній соціології має негативний ухил. Краще в ній розроблені негативні девіації і злочини як їх крайній випадок. Але модерне суспільство потребує позитивних девіацій, творчості, відкриття нових шляхів розвитку. На цей час розробленої теорії позитивних девіацій немає. Проте сучасність збагатила уявлення про можливі шляхи розвитку злочинності, коли вона охоплює не лише своє звичайне місце, але й правосуддя. Коли поліція катує невинних людей, а суди приймають рішення, обумовлені величиною хабара, то таке переродження каральної юстиції веде до розпаду соціальної тканини. Це є підтвердженням правоти Дж. Міда і ставить під сумнів надто загальні міркування Е. Дюркгайма. Сам по собі рівень злочинності не може характеризувати здоров'я суспільного організму. Прийнятний рівень зло-

⁶⁸ Там само. – С. 249.

⁶⁹ Там само. – С. 259.

чинності встановлюється в постійній боротьбі з нею уповноважених суспільних інститутів, які мусять представляти суспільний інтерес, а не свій власний.

Питання для самоконтролю

1. В якому сенсі до суспільства можна застосовувати терміни «норма» і «патологія»?
2. Як Е. Дюркгайм пропонував визначати нормальне і патологічне в суспільних явищах?
3. Як ідея суспільної норми як випадку, що найчастіше трапляється, пов'язана зі статистичним методом дослідження?
4. Чи використовуються поняття нормального і патологічного стану суспільства в сучасній соціології? Наведіть приклади.
5. Що таке девіація?
6. Чи можна сказати, що всі люди – девіанти, і водночас жоден з людей не є абсолютним девіантом? Аргументуйте свою думку?
7. Що таке позитивна девіація?
8. Яку девіацію називають негативною?
9. Які види девіацій виділив І. Руценко і в чому новизна його підходу?
10. У чому спільність і в чому відмінність між термінами «делінквентна поведінка» і «делікт»?
11. Чи можна сказати, що без права немає злочину?
12. Як А. Кетле визначив злочинність?
13. Чим злочинність відрізняється від злочину?
14. Які закони злочинності сформулював А. Кетле? Чи можна сказати, що вони діють і в сучасному суспільстві?
15. Чи можна вважати, що злочинність однозначно залежить від важкості матеріального становища більшості населення?
16. Які виділяються основні види злочинів?
17. У чому небезпека поширення вживання наркотиків в сучасному суспільстві?
18. Чим відрізняються поняття «наркоманія» і «наркотизм»?
19. Чому Е. Дюркгайм вважав, що певний рівень злочинності може бути корисним для суспільного здоров'я?
20. Як можна застосувати ідеї Дж. Міда про каральне правосуддя для пояснення ситуації зі злочинністю в сучасній Україні?

Рекомендована література

Підручники

1. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – С. 210 – 253.
2. Рущенко І. П. Загальна соціологія. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 447 – 503.
3. Рущенко І. П. Соціологія злочинності // Спеціальні та галузеві соціології / За ред. В. Є. Пилипенка. – К. : Каравела, 2003. – С. 220 – 256.

Праці класиків соціології для обов'язкового вивчення

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. А. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1990. – С. 447 – 471.
2. Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие // Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности): хрестоматия для студентов юридич. и социологич. спец-тей вузов в 4 т. / Составление и предисловие д-ра социологич. наук, проф. И. П. Рущенко – Т. 1. Уголовно-статистические исследования / Под общ. ред. д-ра юридич. наук, проф. А. М. Бандурки. – Х. : Харьковский национальный университет внутренних дел, 2009. – С. 32 – 48.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Реферативный перевод и вступительная статья В. Костинской. – К. : Абрис, 1996. – С. 81 – 108.
4. Парсонс Т. О социальных системах / Пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2002. – С. 360 – 451.

Тексти для обов'язкового вивчення

1. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социс. – 1991. – № 4. – С. 72 – 78.
2. Кононов І. Ф. Наркотизм серед школярів старших класів у м. Луганську: форми та поширеність // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2012. – Січень. – № 2 (237). – С. 75 – 96.
3. Рущенко І. П. Соціологія злочинності. – Харків : Видавництво Національного університету внутрішніх справ, 2001. – С. 184 – 236.

Додаткова література

1. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии. – М. : Наука, 1987. – 208 с.
2. Антонян Ю. М. Убийства ради убийства. – М. : «Щит – М», 1998. – 233 с.

3. Антонян Ю. М., Ткаченко А. А., Шостакович Б. В. Криминальная сексология. – М. : Спарк, 1999. – 464 с.
4. Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. – М. : Щит-М, 2001. – 306 с.
5. Бачинин В. А. Философия права и преступления. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
6. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – М. : Юридическая литература, 1990. – 304 с.
7. Жоль К.К. Философия и социология права. Учебное пособие. – К. : Юринком Интер, 2000. – 480 с.
8. Катанзаро Р. Мафия // Социс. – 1989. – № 3. – С. 99 – 104.
9. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования : Учебное пособие. – М. : Форум – ИНФРА – М, 1998. – 216 с.
10. Ли Д. А. Преступность как социальное явление. – М. : Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1997. – 176 с.
11. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. Соболева В. А. и Рущенко И. П. – Харьков : Торсинг, 2000. – 432 с.
12. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді. Навчально-методичний посібник / Під редакцією В. В. Бурлаки. – К. : ГЕРБ, 2008. – 224 с.
13. Рущенко І. П., Сердюк О. О, Віцько О. В. Динаміка поширення молодіжного наркотизму в Харківському регіоні: 15 років спостережень // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Вип. 17. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 476 – 481.
14. Соболев В. А., Сердюк А. А. Наркомания как объект социологического анализа // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.psychiatry.ua/paper051.htm>
15. Тайбаков А. А. Профессиональный преступник: Опыт социологического исследования // Социс. – 1993. – № 8. – С. 84 – 87.
16. Фокс В. Введение в криминологию / Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1980. – 312 с.

ТЕМА 16. Соціальні конфлікти

Поняття конфлікту в соціології. Соціологія конфлікту та конфліктологія. К. Маркс як засновник конфліктологічної парадигми в соціології. Еволюція марксистських поглядів на конфлікт. Льюїс Козер: функціональність соціального конфлікту. Конфлікт, суспільна суперечність, напруженість та криза. Андрій Здравомислов про інваріантну схему конфлікту. Конфлікти та гармонія у суспільстві. Андрій Демічев як теоретик соціальної гармонії. Класифікація конфліктів. Чи існує в сучасному світі конфлікт цивілізацій? Сильні і слабкі сторони теорії Самюеля Гантінгтона у світлі двадцятирічного досвіду

*«Служачи стимулом створення і зміни норм, конфлікт дозволяє відносинам пристосовуватися до умов, що змінилися»
(Льюїс Козер)¹.*

*«...До того як ви кинетесь на приступ, накресліть мапу конфлікту»
(Корнеліус Х., Фейр Ш.)².*

1. Поняття конфлікту в соціології. Конфлікт, суспільна суперечність, напруженість та криза

Конфлікт з давніх-давен вважають невід'ємною характеристикою людини і людського способу життя. Давні греки визнавали людину істотою, яка перебуває в постійному змаганні з собі подібними (agōnes). Для зменшення змагальності в грецьких демократичних полісах був навіть спеціальний інститут ostrakizmu, коли народні збори своїм рішенням виганяли з міста на певний термін того чи іншого видатного індивіда, що міг своїм впливом збурювати громадян³. У Давньому Китаї один з засновників легізму і творець мабуть першої в світі моделі тоталітарної держави Шан Ян вважав: «Природа людей [така]: при вимірю-

¹ Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой. – М. : Идея – Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 156.

² Корнелиус Х, Фэйр Ш. Картография конфликта // Хрестоматия по конфликтологии. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Konflikt/index.php

³ Аристотель. Политика // Аристотель. Соч. в 4-х т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – С. 472 – 473.

ванні кожен норовить захопити собі частину довшу; при зважуванні кожен норовить захопити собі частину важчу; при визначенні обсягу кожен норовить захопити собі частину якомога більшу»⁴. Це одна з причин того, що «люди за своєю суттю прагнуть порядку, однак дії їх породжують безпорядок»⁵.

Аристотель з конфліктними рисами суспільного життя пов'язував можливі перевороти в державах. Заворушення, заколоти, повстання – не раптова випадковість. Їх можливість криється в самому суспільному житті, а тому треба вивчати «...які руйнівні начала містять в собі кожний з видів державного устрою; які з цих видів у який переважно переходять; які засоби самозбереження має кожен вид державного устрою загалом і, врешті-решт, що слугує переважно для збереження кожного виду»⁶.

Як бачимо, з самого початку соціального теоретизування конфлікту пов'язувалися з сутнісними рисами людини та суспільства. Але в історії суспільної думки вони аналізувалися переважно у зв'язку з політичними проблемами. В політичній науці, юриспруденції, історії було накопичено багатий емпіричний матеріал про різноманітні конфлікти в історії людства. Лише з виникненням соціології стало можливим підвести теоретичну базу під цю різноманітність. З кінця XIX ст. існує окрема галузь соціологічного знання – соціологія конфлікту, яка була обґрунтована німецьким соціологом **Георгом Зіммелем** (*Georg Simmel*, 1858 – 1918). Власне, він запропонував для цієї галузі соціологічного знання і назву.

Аналіз конфлікту як явища суспільного життя дозволяє соціологу посісти особливу дослідницьку позицію. Вона створює перспективу бачення соціального світу, в якій поєднується макро- та мікро соціологічні підходи, соціальна система та особистість, структурний і діяльнісний аналіз. З цієї точки зору досить дивним видається той факт, що в підручниках Е. Гіденса та І. П. Руценка немає спеціальних розділів, присвячених конфліктам. Немає відповідного розділу і в колективному підручнику «Спеціальні та галузеві соціології», що вийшов за редакцією В. Є. Пилипенка (К. : Каравела, 2003). Можливо, відсутність в авторитетних підручниках з соціології розділу про конфлікти пов'язана з бурхливим розвитком з другої половини XX ст. конфліктології. Але останнє має вигляд дивного

⁴ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Пер. с кит., вступительная статья, комментарии и послесловие Л. С. Переломова. – Изд. 2-е. – М. : Ладомир, 1993. – С. 172.

⁵ Там само. – С. 164.

⁶ Аристотель. Политика // Аристотель. Соч. в 4-х т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – С. 526.

відступу соціологів перед синтетичною прикладною дисципліною (поєднує досягнення соціології, психології, юридичних та інших наук залежно від потреби), основу якої якраз і становить соціологія конфлікту. Саме вона створює теоретичні передумови для практичних розробок і для практичної діяльності по врегулюванню різноманітних конфліктів. Але наразі ситуація виглядає саме так. Теоретичні проблеми вивчення соціальних конфліктів опинилися в тіні прикладних конфліктологічних розробок. Підставою для цього стало збільшення і урізноманітнення конфліктів у житті сучасного суспільства. Робиться висновок: «Це породжує проблему ефективного управління конфліктом у всіх царинах його виявлення. Багато з авторів вважають, що або ХХІ сторіччя стане сторіччям конфліктології (як науки про конфлікти), або воно буде останнім в історії цивілізації»⁷. Але якщо наука про конфлікти буде розвиватися лише в прикладній площині, то вона скоро втратить глибину і креативність. Щоб регулювати конфлікти, треба розуміти їх природу.

Варто підкреслити, що незважаючи на те, що існує соціологія конфлікту як спеціальна соціологічна теорія, проблема конфлікту повинна розглядатися в курсі теоретичної соціології. Річ у тім, що без розгляду проблеми конфліктів не можна створити достовірного уявлення про суспільство і про людину як соціальну істоту. Як вже говорилося, будь-яке суспільство просякнуте конфліктами, а людина є конфліктуючою істотою. Конфлікти для суспільства та людини є не прикритими випадками, а перманентним станом.

У теоретичній соціології навіть існує окрема парадигма аналізу суспільства, яка так і називається – **конфліктологічна парадигма**. Її визнаним засновником є Карл Маркс, який розглядав суспільство під кутом зору класового конфлікту, про що ми вже говорили. Правда, сам засновник марксизму вів мову про класову боротьбу, кінцевою метою якої було есхатологічне визволення людства. Тому його навряд чи можна розглядати саме теоретиком соціальних конфліктів у сучасному сенсі слова. Це відобразилося навіть на словнику послідовників К. Маркса. Саме слово «конфлікт» в ньому займало периферійну позицію. Наприклад, в авторитетному «Філософському енциклопедичному словнику», на який мені вже доводилося неодноразово посилатися, навіть за часів перебудови не з'явилося відповідної статті. В підручни-

⁷ Леонов Н. И. Онтологическая сущность конфликтов // Хрестоматия по конфликтологии. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Psihol/Konflikt/index.php>

ках з матеріалістичної діалектики викладався закон єдності і боротьби суперечностей, говорилося про те, що розв'язання суперечностей відбувається через свідому діяльність людей, через різні види боротьби, але при цьому саме поняття конфлікту випадало з лексики авторів⁸. Коли ж це поняття вживається, то найчастіше на рівні здорового глузду, а не як науковий термін. Наприклад, в одному дослідженні читаємо: «Конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами загострює всі суспільні суперечності і закономірно приводить до класової боротьби, в якій пригноблений клас повинен позбавити експлуататорів політичної влади і активно здійснити необхідні революційні перетворення»⁹. Як бачимо, тут конфліктом називається структурне відношення, до якого варто застосувати термін «суперечність». Про конфлікт було б доречно говорити у випадку класової боротьби. Але тоді вона втратила б свої есхатологічні характеристики. Отже, марксизм звернув увагу на центральну роль конфліктів в суспільному житті, але значною мірою міфологізував один з видів соціальних конфліктів.

Ідеї К. Маркса зараз використовують не лише марксиста та неомарксиста, але й представники феміністичного напрямку в соціології. Останні суспільство зображають як реальність, що набула певного оформлення саме в результаті конфліктних взаємодій суспільних акторів, де провідну роль відіграє гендерний аспект¹⁰. Сучасний англійський соціолог **Рендал Коллінз** (*Randall Collins*, р.н. 1941) віддає належне засновникам конфліктологічної парадигми: «...Сучасна теорія конфлікту виникла як спроба створити неідеологічну версію марксизму з наголосом на багатомірності, яку можна назвати „лівим веберіанством”»¹¹.

Власне сучасна теорія конфлікту значною мірою базується на невеликій літературно блискучій праці американського соціолога німецького походження **Льюїса Альфреда Козера** (*Lewis Alfred Coser*, 1913 – 2003) «Функції соціального конфлікту» (*The Functions of Social Conflict – 1956 р.*). Книга була підготовлена на основі докторської дисертації, яку автор двома роками раніше захистив під керівництвом Роберта Мертона в Колумбійському університеті.

⁸ Див.: Суворов Л. Н. Материалистическая диалектика. – М. : Мысль, 1980. – 264 с.

⁹ Исторический материализм как социально-философская теория. Монография / Под ред. В. И. Разина. – М. : Высшая школа, 1982. – 233.

¹⁰ Див. : Томпсон Дж. Л., Пристли Дж. Социология / Пер.с англ. – М. : АСТ; Львов : Инициатива, 1998. – С. 84 – 104.

¹¹ Коллінз Р. Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 82.

Л. Козер писав про конфлікт як про визначальну характеристику суспільної взаємодії. Це – не просто клас взаємодій, а основоположне суспільне відношення, яке визначає усі інші характеристики соціуму. Вже цим козерівська теорія була спрямована проти системи Т. Парсонса і парсоніанства. Л. Козер вважав, що об'єктивно остання теорія сприяє збереженню status quo, а отже вигідна панівним суспільним групам. Це переконання він зберіг до кінця життя. Про це свідчать слова з передмови до російського видання праці: «Хоча за своїми переконаннями Парсонс був ліберальним демократом, його теоретичні побудови часто були привабливими для інтелектуалів з тоталітарним стилем мислення. Гадаю, його теорія достатньо серйозно вивчалася інтелектуалами – захисниками сталінської тоталітарної системи»¹².

В. В. Танчер зробив порівняльний аналіз основних методологічних положень конфліктологічної теорії Л. Козера і функціоналізму Т. Парсонса і показав їх принципову несумісність. Скажімо, з точки зору першого теоретика в основі соціального життя лежать інтереси, а з точки зору другого – норми і цінності. Один вважав, що соціальне життя породжує зіткнення групових інтересів, а другий доводив, що соціальна система заснована на згоді¹³.

Класичною основою своєї теорії конфлікту Л. Козер взяв положення теорії Г. Зімеля. На перший погляд може здатися, що увесь його трактат – це коментар до зімелівських текстів. В останніх конфлікт розглядався як засіб збалансування дружніх і ворожих імпульсів у стосунках між людьми. Про це можна судити за працями «Фрагмент про кохання» і «Людина як ворог». Г. Зімель писав: «Певно, дана ворожість виявляється, меншою мірою, деякою формою або основою людських відносин поряд з іншою – симпатією між людьми»¹⁴.

Г. Зімель розглядає конфліктну поведінку в контексті культурних стосунків. Як приклад він розглядає стосунки індуїстів та мусульман в Індії. Потім робить висновок: «В людській ворожості причина і дія часто такою мірою перебувають поза зв'язком і розумною пропорцією, що неможливо правильно зрозуміти, чи є позірний предмет суперечки її

¹² Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой. – М. : Идея – Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 26.

¹³ Танчер В. В. Льюис Козер: функциональность конфликта и польза несогласия в науке // Современная американская социология / Под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 267.

¹⁴ Зиммель Г. Человек как враг // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М. : Юристъ, 1996. – С. 501.

дійсним приводом або всього лише виходом для вже існуючої ворожечі»¹⁵. В кінцевому підсумку німецький соціолог зупиняється на тому поясненні, що інстинкт ворожості є результатом психологічної «дистиляції» величезної кількості історичних випадків боротьби за блага. Він писав: «...Якщо у людини дійсно є формальний потяг ворожості як парна протилежність потребі в симпатії, то, по-моєму, історично вона бере початок в одному з тих психічних процесів дистиляції, коли внутрішні рухи врешті-решт залишають у душі після себе загальну форму як самостійний потяг. Інтереси різного роду настільки часто спонукають до боротьби за певні блага, до опозиції певним особам, що, цілком вірогідно, як залишок в спадковий інвентар нашого роду міг перейти стан збудження, сам собою спонукаючий до антагоністичних виражень»¹⁶. Якщо сказане зрозуміти як твердження про біологічну закріпленість набутих навичок боротьби, то воно не відповідає сучасним науковим даним. Якщо витлумачити цей вислів дещо метафорично і розуміти спадковість як культурну, то тоді можна погодитися, що в різних культурах такий дистилят ворожості дійсно є.

Спадщина Г. Зіммеля оригінальна, але фрагментарна. Л. Козер будував на її основі досить струнку систему. Але ця система – результат його зусиль. Л. Козер розглядав конфлікт як особливого роду трансакцію і відрізняв його від явищ, які йому можуть передувати або його супроводжувати. Наведу відповідне судження: «На відміну від почуття ворожості конфлікт завжди відбувається у взаємодії двох або більше сторін. Ворожі відносини є схильністю до конфліктної поведінки; конфлікт же, навпаки, завжди *транс* – акція»¹⁷.

Основні зусилля Л. Козера були спрямовані на аналіз функцій конфлікту в суспільстві. Виділимо основні з них. **Першою** автор називає вироблення і підтримку ідентичності та кордонів групи. Цьому переважно сприяє зовнішній конфлікт. «Конфлікт з іншими групами сприяє також зміцненню і підтримці ідентичності групи і збереженню її кордонів стосовно довколишнього соціуму»¹⁸.

Другою функцією соціолог називає збереження соціального поділу і системи стратифікації. Це стосується переважно внутрішніх конфліктів: «Такі сталі структури антагонізмів запобігають поступовому розмиванню

¹⁵ Там само. – С. 502 – 503.

¹⁶ Там само. – С. 504.

¹⁷ Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой. – М. : Идея – Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 57.

¹⁸ Там само. – С. 58.

кордонів між групами в соціальній системі і закріплюють певне становище різних підсистем у межах системи в цілому»¹⁹.

Третя функція, на думку Л. Козера, це здатність конфлікту знімати зайвий тиск в суспільстві, запобігати соціальному вибуху, слугувати своєрідним **захисним клапаном**. Така функція потребує пояснень. Американський вчений вважав, що в ході розгортання конфлікту ворожість може бути переорієнтовано з реального антагоністичного суб'єкта на його замісника. Це здійснюється завдяки рухливості почуття ворожості, яке супроводжує конфлікт²⁰. Способів заміщення досить багато: дотепність, чари, театр, расизм, масова культура, бокс. Автор вважав, що принциповим при цьому є те, що заміщується – засоби чи об'єкт: «...Відмінність між заміщенням засобів і заміщенням об'єкта має величезне значення для соціологів, оскільки у випадку заміщення засобів конфлікт не виникає. Однак в агресії проти об'єктів, що заміщаються (чари, будь-яка інша форма пошуку «цапів відбувайлів»), незважаючи на те, що початкові взаємовідносини не зачіпаються (агресія спрямована в інший бік), виникає нова конфліктна ситуація – у відносинах з об'єктом, що заміщує»²¹. Типовий приклад заміщення об'єкта, на думку Л. Козера, – антисемітизм. На євреїв спрямовується ненависть, яка викликана соціальною несправедливістю. Напруга в суспільстві зменшується і стабільність соціальних структур зберігається. Захисні клапани можуть з часом стати небезпечними, породжуючи різні неврози: «Блокування не знятої або частково знятої напруги замість адаптації до умов, що змінилися, приводить до того, що структура стає більш жорсткою і створюються передумови для руйнівного вибуху»²². Все це плата за те, що в суспільстві реалістичні конфлікти, які ведуть до якогось соціального результату, замінюються конфліктами нереалістичними, призначеними лише для зняття напруги.

У зв'язку з третьою функцією варто зупинитися на дуже важливих ідеях Л. Козера стосовно конфліктних засобів зняття напруги в суспільстві. На думку вченого, найбільш небезпечний випадок суспільної напруги виникає у разі розколу суспільства з якогось одного питання. Це може бути розкол з приводу несправедливого розподілу суспільних ресурсів, з приводу свободи совісті, з приводу виборчого права і т. д.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 60 – 61.

²¹ Там само. – С. 65.

²² Там само. – С. 69.

Проблема повинна бути серйозною і ділити суспільство навпіл. Якщо ж суспільство розколюється багатьма проблемами, які зачіпають різні групи, то напруга в цілому спадає. «В гнучких соціальних структурах велика кількість конфліктів пересікається, запобігаючи тим самим розколу по одній якійсь осі»²³. Це положення стало класикою маніпулятивних технологій. Наприклад, в Україні за часів президентства Л. Кучми для зняття соціально-економічної напруги провокувалися міжрегіональні конфлікти по лінії «Схід – Захід». Це призвело не до заміщення засобів, а до заміщення об'єктів конфліктної взаємодії. Правда, події гострої суспільно-політичної кризи другої половини 2004 року показали, що жодні маніпулятивні технології не всесильні.

Четверта функція конфліктів має стосунок до конфліктних взаємодій між групами. Їх наслідком є згуртування групи. Але це має місце лише у разі внутрішнього консенсусу в ній. «Якщо в групі відсутній базовий консенсус, зовнішня загроза призведе не до зростання згуртованості, до загальної апатії; група у цьому разі опиняється під загрозою розпада»²⁴. Згуртованість передбачає боротьбу з «єретиками» і ренегатами.

У разі міжгрупового конфлікту можуть формуватися органи, що представляють групу. Їх представники формулюють її інтереси в «числито-му вигляді». Окремі люди починають їх сприймати як свої особисті вищі інтереси. До цього ми повернемося, коли будемо розглядати концепцію конфлікту між цивілізаціями С. Гантінгтона.

П'ята функція пов'язана з виробленням в конфліктах нових правил і норм, які дозволяють групі пристосуватися до обставин, що склалися. Л. Козер писав: «Породжуючи нові ситуації, частково або повністю не передбачені існуючими правилами і нормами, конфлікти стимулюють вироблення нових правил і норм»²⁵.

Шоста функція конфліктів пов'язана з тією обставиною що конфлікт з однією групою викликає формування асоціацій з іншими, «...тим самим стимулюючи соціальну активність і розширення кола взаємодії»²⁶.

Аналіз функцій дав можливість глибше зрозуміти природу конфлікту. Далі я пропоную підбити певні підсумки в розумінні цього типу соціальної взаємодії.

Спочатку дамо опис конфлікту як соціального явища. З цієї точки зору можна сказати, що **конфлікт – це одна з форм соціальної взає-**

²³ Там само. – С. 181.

²⁴ Там само. – С. 118.

²⁵ Там само. – С. 150.

²⁶ Там само. – С. 178.

модії. В процесі цієї взаємодії сторони конфлікту ведуть боротьбу між собою. Форми боротьби можуть бути дуже різними: від полеміки на зборах чи у пресі до військових дій. Але у будь-якому разі конфліктуючі сторони прагнуть реалізувати свій проєкт бажаного майбутнього, а проєкт майбутнього, створений супротивником, зробити неможливим. Там, де у соціальних суб'єктах немає різних проєктів майбутнього, конфлікти неможливі²⁷. Отже, головні характеристики конфлікту можна подати так:

- актуальна соціальна взаємодія між суб'єктами/акторами;
- асиметрія у відносинах між акторами;
- боротьба між соціальними акторами, що передбачає дію та протидію (діяльнісна сторона конфлікту);
- свідомий характер боротьби (ідейний компонент конфлікту);
- певна організованість дій сторін конфлікту (організаційна сторона конфлікту);
- наявність різних проєктів бажаного майбутнього у сторін конфлікту (ціннісна сторона конфлікту).

Результатом конфлікту є формування, відтворення або перетворення владних відносин, або ієрархічного нормативного порядку відносин суб'єктів, що задіяні в конфлікті. Владні відносини виникають не інакше як в результаті того, що в суспільних конфліктах одні соціальні суб'єкти виграють, а інші програють. Отже ті, хто виграв, можуть накидати свою волю тим, хто програв. Так у суспільстві стверджується не тільки політична влада, але й економічна експлуатація, ідеологічне домінування та ін. **Результати конфліктів впливають на формування інституційної матриці суспільства.** Так, відносини власності набувають тієї чи іншої форми в результаті конфліктів між соціальними групами.

Конфлікт у суспільстві існує не сам по собі. Він пов'язаний з цілим набором близьких соціальних явищ. По-перше, спорідненим конфліктам є таке явище як **соціальна напруженість**. Соціальна напруженість більш широке явище, ніж конфлікт, адже соціальна напруженість передуює конфлікту, є його складовою частиною і проявляється як наслідок конфлікту. Безумовно, якість соціальної напруженості на кожному з названих етапів не однакова. **В цілому соціальну напруженість можна**

²⁷ Обґрунтування див.: Кононов І. Ф. Конфліктне поле України та перспективи її розвитку // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика. Тези III Міжнародної наук.-практ. конференції, 17 – 20 травня 1995 р. Київ – Чернівці, 1995. – С. 203 – 206.

визначити як стан соціальних стосунків, що виникає між великими групами людей, і характеризується на рівні суспільної свідомості відчуттям незадоволення, бажанням змінити ситуацію. Соціальна напруженість має саме такий об'єктивно-суб'єктивний характер. Для її виникнення необхідні суспільні суперечності, але вона не виникає, поки ці суспільні суперечності не матимуть оцінку з боку суспільної свідомості. В сучасних суспільствах напруженість пов'язана з певним станом громадської думки, з певним класом суспільних опіній. Це опінії незадоволення, агресії, конфронтації, або ненависті, образи і т. д. У сучасних суспільствах для того щоб описати напруженість використовується слово «ресантимент», запозичене з філософії Ф. Ніцше. Наприклад, Л. Козер писав: «У соціальних структурах, що забезпечують високу мобільність, має місце як взаємна ворожість між шарами, так і потяг нижчих шарів до вищих. В цьому випадку почуття ворожості нижчих шарів часто набувають форму *ресантименту*, де ворожість поєднується з потягом»²⁸. Той чи інший стан напруженості в суспільстві є завжди. Соціолог і повинен визначити точки напруженості в певному суспільстві в певний період його існування. Для цього складається ментальна карта проблематизації повсякденного життя.

Більш глибокою онтологічною передумовою виникнення як соціальної напруженості, так і конфліктів є соціальні суперечності. Суспільна суперечність характеризує структурні підвалини суспільства як такі, що мають момент неузгодженості, руху в різних напрямках. **У цілому можна дати таке визначення суспільної суперечності: взаємодія між частинами соціальної системи, коли вони одночасно і передбачають одна одну, і заперечують одна одну.** Таке розуміння соціальних суперечностей своїм джерелом має діалектику як філософське вчення. В найбільш послідовній формі вона була викладена німецьким філософом Г. В. Ф. Гегелем, а потім перероблена К. Марксом і Ф. Енгельсом. Ми вже торкалися цього вчення, коли говорили про класові суперечності та про класову боротьбу. В цьому випадку класи для свого існування мають потребу один в одному, але тенденції їх розвитку ведуть до взаємного заперечення. Проте такі моменти взаємного покладання і взаємного заперечення існують і в інших соціальних стосунках. Так, ми можемо їх помітити в стосунках між різними інституційними підсистемами суспільного життя (економіка та політика, еконо-

²⁸ Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой. – М. : Идея – Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 59.

міка та духовне виробництво, політика та духовне виробництво). Навіть соціальні ролі мають моменти, які взаємно заперечують один одного. Це Р. Мертон відобразив у понятті соціологічної амбівалентності соціальної ролі. Рольові набори людей у сучасних суспільствах внутрішньо суперечливі і потребують спеціальних механізмів для узгодження²⁹. Внаслідок наявності суспільних суперечностей соціальні системи в своїх онтологічних глибинах мають момент нестабільності, рухомості, навіть самознищення. Соціальні суперечності проявляються і в соціальній напруженості, і в соціальних конфліктах.

Проте ці суспільні явища не варто ототожнювати. Соціальні суперечності є досить сталими утвореннями. Напруженість і конфлікти – мінливі. Соціальні суперечності для свого існування не потребують безпосереднього опосередкування суспільною свідомістю. Вони довго можуть залишатися неусвідомленими, або усвідомленими неадекватно. Напруженість же і конфлікти без моменту свідомості взагалі існувати не можуть. Суперечність стосується структурних основ суспільства. Конфлікт же характеризує актуальні стосунки між живими соціальними суб'єктами (індивідуальними чи колективними).

Стосовно співвідношення суспільних суперечностей і конфліктів у світовій соціології існує порозуміння. Наведу глибоку думку Ентоні Гіденса з приводу цього співвідношення: «Під конфліктом я розумію реальну боротьбу між діючими людьми або групами незалежно від того, які витоки цієї боротьби, її способи і засоби, що мобілізуються кожною зі сторін. На відміну від конфлікту поняття суперечності стосується певної структури. Обидва ці поняття досить близькі між собою, адже суперечність виявляє вразливе місце, слабку ланку в конструкції соціальної системи. Разом з тим суперечність вказує на поділ інтересів між різними групами і категоріями людей, в тому числі і між класами»³⁰. Видатний білоруський соціолог **Євген Михайлович Бабосов** (*Яўгеній Міхайлавіч Бабосаў*, р. н. 1931), чії роботи з конфліктології були піонерськими в колишньому СРСР, підходить до аналізу цього співвідношення дещо з іншого боку. Головне для нього – елемент свідомості в конфліктній взаємодії: «...Створюючи об'єктивно-реальну основу для виникнення конфліктів, соціальні суперечності цілком не збігаються з кон-

²⁹ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Пер. с англ. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 540 – 552.

³⁰ Цит. за: Здравомыслов А. Г. Четыре точки зрения на причины социального конфликта // Хрестоматия по конфликтологии. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Konflikt/index.php

фліктами, не вичерпують їх змісту, а тим більше – форм виявлення. Якщо суперечність існує об'єктивно і може не усвідомлюватися суб'єктами, що залучені до неї, то сутність конфлікту в тому і полягає, що він усвідомлюється суб'єктом, якого втягнуто в ту чи іншу конфліктну дію. Тому конфлікт виступає в своєму реальному функціонуванні в суспільстві як усвідомлена відмінність, суперечність суб'єктних сторін конфліктної взаємодії, що суперничають. Однак якщо конфлікт усвідомлений, то він матеріалізується у вигляді певної спрямованості практичних дій тих або інших суб'єктів соціальної взаємодії»³¹. Між наведеними висловлюваннями немає суперечності. Вони просто відображають різні сторони відношення, що аналізується, доповнюючи одне одного.

Суспільні суперечності є передумовою виникнення не тільки суспільних конфліктів, але й суспільних криз (грецькою мовою *krisis*, латинською – *crisis*. Значення – рішучий поворот, перелом). Про останні варто сказати окремо. **Криза – це особливий стан суспільної системи, або її підсистеми, який характеризується переважанням дисфункцій.** Це означає, що функціонування суспільної системи веде до руйнування нормативного порядку та до наростання в ній хаосу. Кризу неможливо зрозуміти, якщо не розглядати суспільство як динамічну систему. У виникненні суспільних криз відіграють свою роль як внутрішні, так і зовнішні фактори. Внутрішні фактори виникнення суспільної кризи – це ситуації неузгодженості між підсистемами цілої суспільної системи, між елементами підсистем та ін. Такі неузгодженості виникають внаслідок того, що в суспільстві або з'являються нові елементи, або зникають старі. Наприклад, в умовах феодальної суспільної системи в деяких містах почав формуватися особливий тип суспільного виробництва – капіталістичний. Носієм цього типу виробництва була буржуазія. Її поступовий підйом вів до виникнення суперечностей і кризових явищ в соціальній системі феодалізму. Зрештою цей новий елемент системи обумовив її докорінну перебудову. В період першої модернізації урбанізація та секуляризація йдуть поряд. Зменшення ваги релігійної регуляції поведінки індивіда в умовах анонімного міського життя вело до аномічної кризи. В цих умовах індивід залишається наодинці зі своїми бажаннями і не може дати їм ради. Зовнішні обставини викликають кризу суспільної системи, коли вона не може пристосува-

³¹ Бабосов Е. М. Основы конфликтологии. Учебное пособие для высших учебных заведений. – Мн. : Право и экономика, 1997. – С. 41.

тися до змін зовнішнього середовища. Наприклад, криза соціалізму в СРСР багато в чому була обумовлена тим, що Радянський Союз не зміг адекватно відповісти на перехід до постіндустріального суспільства, що розпочався в розвинутих країнах капіталізму. Постіндустріальний перехід передбачав соціальну самоорганізацію, а радянський соціалізм був жорстко централізованою плановою системою. Перед СРСР виникла загроза програшу у змаганні світових систем. Це примусило керівництво країни гарячково шукати вихід з ситуації і зрештою поглибити кризу, що і призвело до катастрофи соціалістичного суспільного ладу. Сучасна глобальна екологічна криза є результатом неузгодженості між розвитком суспільства та можливостями біосфери. В результаті антропогенного тиску біосфера деградує, що створює загрозу для самого існування людства.

Кризи супроводжують увесь розвиток людства, але до цього часу немає спеціального соціологічного вчення про кризи. Немає і синтетичної прикладної дисципліни, яку (за аналогією з конфліктологією) можна було б назвати **кризіологією**. Але зараз це стало просто нагальною потребою. Сучасне суспільство є дуже складним і небезпечним для самого себе. Тому регулювання різноманітних криз повинно перетворитися на один з різновидів професійної діяльності.

Кризи є одним з етапів суспільної динаміки. Але на ці періоди у своєму розвитку суспільство завжди наражається як на щось непередбачуване, випадкове. Здається, що нормальний розвиток суспільства змінюється якимось надломом. Ресурси, які до того були у розпорядженні суспільства, недовикористовуються і навіть частково знищуються. Старі схеми оволодіння ситуацією не діють, а нових обмаль. Немає впевненості, що нові схеми діяльності, які винаходяться в цей період, приведуть до успіху. Отже, суспільна криза має як об'єктивний, так і суб'єктивний бік. Вона пов'язана не тільки зі структурними диспропорціями, але й з неготовністю суспільної свідомості до нової ситуації. Подолання кризи передбачає перехід до нової якості суспільної системи. Цей перехід здійснюється і завдяки гарячковому пошуку нових форм осмислення та оволодіння соціальними ситуаціями. Кризи стають періодами інтенсивної вертикальної мобільності. Ті, хто віднайшов правильні рішення оволодіння новими ситуаціями, здійснюють висхідний рух в суспільстві. Їх досвід поширюється в суспільстві. Ті, кому не пощастило, опускаються донизу. Їм притаманні відчай і бажання повернутися до попереднього стану суспільства. Але в цілому, поки триває суспільна криза, для більшості населення характерний стан не-

впевненості у своєму майбутньому. Це провокує деморалізацію значних груп населення.

Кризи дуже по-різному осмислювалися в різних суспільствах. В період існування традиційних суспільств кризи сприймалися як хвороби світового порядку, як катастрофи, що ведуть до інверсії соціальних ролей. В умовах капіталізму суспільна думка рухалася до визнання криз необхідним моментом суспільної динаміки³². Великий внесок у вивчення суспільних криз зробив видатний російський вчений **Микола Дмитрович Кондратьєв** (1892 – 1938). За фахом він був економістом, але тяжів до більш широкого соціологічного аналізу суспільних процесів. Вивчаючи емпіричні дані, що характеризували розвиток світового капіталістичного господарства, М. Д. Кондратьєв звернув увагу на циклічність економічної кон'юнктури. Цикли виявилися різними за природою. Кожен з циклів відмежовується від попереднього та наступного кризою. Отже, у цьому теоретичному контексті суспільні кризи пов'язуються з циклічністю суспільного (у даному разі економічного) розвитку. Сучасні економісти пишуть: «Вивчаючи оборотні процеси, М. Д. Кондратьєв виділив коливання економічної активності з різним періодом – менше ніж рік (сезонні), три з половиною роки, торговельно-промислові цикли в 7 – 11 років і, нарешті, великі цикли кон'юнктури в 50 – 60 років»³³. Відповідно, у суспільстві періодично трапляються кризи різної глибини. Сезонні кризи є найменш гострими. Найбільш гострими є кризи, що супроводжують перехід суспільства від одного великого циклу кон'юнктури до іншого. У світовій науці ці цикли називаються «циклами Кондратьєва».

Один з найбільш повних викладів теорії циклів зроблений російським вченим 1926 р. у доповіді „Великі цикли економічної кон'юнктури”. На його думку, великі цикли обумовлені взаємодією трьох перемінних: оборотом основного капіталу з тривалим терміном служби, нагромадженням вільного грошового капіталу та науково-технічним прогресом. Кожен цикл починається з системного оновлення основного капіталу на основі досягнень науково-технічного прогресу. За цим йде висхідна фаза циклу, коли економіка стрімко зростає і суспільне

³² Див.: Кононов І.Ф. Криза суспільна // Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. М. І. Пірен та Г. В. Ложкіна. – Чернівці – Київ : Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича, 1995. – С. 142 – 143.

³³ Белянова Е. В., Комлев С. Л. Проблема экономической динамики в творчестве Н. Д. Кондратьева // Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. – М. : Экономика, 1989. – С. 24.

багатство збільшується. Але поступово економіка стикається з недостатністю вільного грошового капіталу. Починається низхідна фаза економічного циклу. На цій фазі інтенсивно здійснюється науково-технічний пошук. Потім наукові відкриття та технічні винаходи ведуть до оновлення основного капіталу і цикл повторюється. М. Д. Кондратьєв писав про це: «Протягом приблизно двох десятиліть перед початком підвищувальної хвилі великого циклу спостерігається пожвавлення у сфері технічних винаходів. Перед початком і на самому початку підвищувальної хвилі спостерігається широке застосування цих винаходів у сфері виробничої практики, пов'язане з реорганізацією виробничих відносин»³⁴.

З позицій М. Д. Кондратьєва кризи та конфлікти є різними механізмами суспільної динаміки. Їх виникнення обумовлене логікою розгортання великих економічних циклів: «...І війни, і соціальні потрясіння включаються у ритмічний процес розвитку великих циклів і виявляються не початковими силами цього розвитку, а формою його прояву»³⁵. У цьому циклі немає збігу між динамікою криз і динамікою конфліктів. Навпаки, гострота конфліктів у суспільстві підвищується в період інтенсивного економічного зростання. «Періоди підвищувальних хвиль великих циклів, як правило, значно багатші значними соціальними потрясіннями та переворотами у житті суспільства (революції, війни), ніж періоди понижуючих хвиль»³⁶. Отже, будучи включеними в єдиний процес суспільної динаміки, кризи та конфлікти не є тотожними. Загострення кризових явищ у житті суспільства не обов'язково супроводжується зростанням його конфліктного потенціалу і навпаки. Ще раз підкреслимо, що криза є станом дисгармонії соціальної системи, а конфлікт – це міжсуб'єктна взаємодія, що характеризується боротьбою.

До теорії М. Д. Кондратьєва ми з вами ще повернемося, коли будемо розглядати Модерн як особливий тип суспільства.

Варто зазначити, що кризи, як і конфлікти, можуть мати різні наслідки. Більша частина криз дозволяє відшукати новий механізм руху суспільних суперечностей. Це означає, що перебудовуються перерозподільні інститути суспільства, з'являються нові форми регулювання суспільних відносин, що в цілому підвищує рівень організованості су-

³⁴ Кондратьєв Н. Д. Большие циклы экономической конъюнктуры // Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. – М. : Экономика, 1989. – С. 202.

³⁵ Там само. – С. 211.

³⁶ Там само. – С. 203.

спільного організму. Наприклад, в розвинутих капіталістичних країнах кризи приводили до формування механізмів соціального захисту трудящих, що дозволяло зберегти капіталізм як світову систему. Кризи політичного устрою Європи мали наслідком формування Європейського союзу. Прикладів такого роду можна наводити безліч.

Проте є кризи, які закінчуються **катастрофою соціальної системи**. Теорія катастроф найбільш фундаментально розроблена в математиці³⁷. Тут терміни «катастрофа» і «теорія катастроф» були введені французьким математиком **Рене Томом** (*René Frédéric Thom*, 1923 – 2002). Математична теорія катастроф включає в себе теорію біфуркацій диференціальних рівнянь і спеціальний розділ теорії сингулярності в геометрії. На сьогодні відомі сім типів геометричних структур біфуркацій. Імена їм дав Рене Том (складка, збірка, хвіст ластівки, метелик, гіперболічна омбіліка, еліптична омбіліка та параболічна омбіліка)³⁸. Катастрофа в цьому контексті є різкою якісною зміною об'єкта при плавній якісній зміні параметрів, від яких він залежить.

Математична теорія катастроф вже давно застосовується в економіці. Є спроби поширити математичне моделювання на всі соціальні процеси³⁹. На жаль, в соціології ще не склалася своя теорія катастроф. Справа тут не в застосуванні математичних методів. Воно можливе, лише коли визначено параметри моделі, до якої їх можна застосувати. Це ж залежить від власне соціологічної теорії катастроф як типу соціальних процесів. На сьогодні соціологи скоріше постфактумно констатують, що той чи інший процес набув катастрофічного характеру з тих чи інших причин. Наприклад, фактично не було серйозного теоретичного аналізу катастрофи радянського соціалізму. В одній з монографій читаємо: «... Початок соціально-економічних і політичних перетворень на шостій частині Землі складався таким чином, що «верхові» течії реформ, які виходили з певних уявлень про оцінку ресурсів, наявних можливостей, через силу і досить повільно залучали до руху ніжні, більш «в'язкі» шари суспільства і адміністративно-бюрократичного апарату. В той же

³⁷ Див. класична робота: Арнольд В. И. Теория катастроф // Современные проблемы математики. Фундаментальные направления. – Т. 5 (Итоги науки и техн.). – М. : ВИНТИ АН СССР, 1985. – С. 219 – 277.

³⁸ Теорія катастроф // Електронний ресурс. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84

³⁹ Згуровский М. З., Доброногов А. В., Померанцева Т. Н. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. – К. : Наукова думка, 1997. – 222 с.

час на соціальній периферії почали швидко формуватися і розгорятися вогнища активності, що були орієнтовані перш за все на локальні інтереси»⁴⁰. З одного боку, все правильно. Але, з другого боку, це – не теорія катастрофи, а радше емпіричне узагальнення випадку. Воно мало що дає для виявлення інваріанту соціальної катастрофи. Тому залишається констатувати, що **соціальні катастрофи – це стрімкі якісні зміни соціальної системи, що ведуть або до її знищення, або до суттєвого пониження рівня її організованості.**

Соціологічна теорія катастроф соціальних систем зараз є не просто нагальною, а такою, від якої певним чином залежить подальша доля людства. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується накладанням двох системних криз – світової капіталістичної системи та біосфери. Їхній синхронний розвиток може призвести до катастрофи, яка поставить під питання саме виживання суспільства.

2. Конфлікти та гармонія у суспільстві

Відчуття катастрофи, що насувається на людство, потребує вирішення питання про бажану модель його розвитку. Тут соціологія вступає в тісний контакт з соціальною філософією. Теорія соціального конфлікту є тим предметним полем, де існують сутнісні предметні збіги. Так, розгляд співвідношення конфліктів і криз дозволяє поставити питання про співвідношення конфліктів і гармонії в суспільному житті. „Соціальна гармонія” це – термін соціальної філософії, який досить широко використовується в соціологічному дискурсі. За допомогою цього терміна характеризують якість соціальних зв’язків і соціальної системи в цілому, що передбачає єдність у різноманітності. У соціальній філософії гармонійними вважають зв’язки, для яких притаманно: 1) узгоджена єдність елементів, що дозволяє кожному з них найбільшою мірою проявити свою індивідуальність; 2) симетрія, або домірна рівновага; 3) наявність функціонального ритму; 4) здатність до стійкого розвитку. Про гармонійну соціальну систему можна вести мову тоді, коли кожен з її елементів як свою передумову передбачає інші елементи, а їх взаємодія породжує соціальну синергію. Це означає, що взаємодія означених елементів підвищує можливість розв’язання суспільних проблем, створення нових форм соціального життя та ін. Якісні

⁴⁰ Пилипенко В. Е., Поддубный В. А., Черненко И. В. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход). – К. : Наукова думка, 1993. – С. 68.

зміни такої системи характеризуються наступністю та переважанням еволюційних форм переходу над революційними.

У соціальної філософії уявлення про соціальну гармонію з'явилися внаслідок поширення загальнофілософського вчення про гармонію на суспільство. Філософські міркування про гармонію виникли зі становленням філософії як особливої форми духовних зусиль. Вже Піфагор та Геракліт вважали гармонію фундаментальною характеристикою космосу. Від самого початку вчення про гармонію поєднувало філософію з музикою та математикою („гармонія небесних сфер”). В період високої античності проблемою гармонії переймалися Платон та Аристотель. Вона дуже цікавила астронома Птолемея. З тих часів поняття гармонії локалізується в одному семантичному просторі з поняттями симетрії, ієрархічності, справедливості, краси. Отже, в цьому понятті зливалися ціннісні та істиннісні інтенції античної філософської думки.

Особливе значення для наступної філософської та природничо-наукової думки в Європі мало піфагорійське вчення про гармонію. Згідно з ним гармонія пов'язана з певними математичними пропорціями. Особливу увагу приділяли так званій „золотій” пропорції, числове значення якої дорівнює 1.618... Уявлення про „золотий перетин” поєднали європейські архітектуру, інженерну справу, малярство, біологію та філософію. Цій пропорції віддавали належне мислителі від Дж. Бруно та Й. Кеплера до І. Ньютона. В цій традиції були відкриті й інші числові пропорції, що пов'язані з гармонійними стосунками. Наприклад, сказане стосується числового ряду Фібоначчі (1,2,3,5,8,13,21,34,55,89...). Вважається, що деякі числа з цього ряду відповідають оптимальній кількості елементів на різних ієрархічних рівнях цілісних систем. В сучасній соціології найбільший внесок в дослідження подібних пропорцій в їх стосунку до суспільства належить російському соціологу **Андрію Олександровичу Давидову** (р. н. 1954)⁴¹. Задовільного теоретичного пояснення ці пропорції не отримали, а тому до цього часу залишаються емпіричними узагальненнями. На ці пропорції спираються езотеричні течії, пропонуючи для них різні містичні пояснення. Все це створює досить амбівалентне тло для розробки поняття соціальної гармонії.

В європейській філософії уявлення про гармонію завжди залишалися і залишаються важливим ціннісним орієнтиром. Але до цього часу

⁴¹ Давыдов А. Убывающие числовые последовательности в социологии: факты, объяснения, прогнозы // Социс. – 2001. – № 7. – С. 113 – 119; Давыдов А. Теория «социальных фрагментов» – общая социологическая теория // Социс. – 2004. – № 8. – С. 131 – 138.

проблема гармонії належить до найменш розроблених. Цій констатації не суперечить навіть наявність таких величезних за обсягом праць, як семитомна „Гармонійна теорія” (1955 – 1967) француза **Андре Ламуша** (*Lamouche A.*).

До соціологічного дискурсу проблема гармонії потрапляє вже у О. Конта. В праці „Дух позитивної філософії” він писав про те, що його вчення буде сприяти виникненню „логічної гармонії” між індивідом та духовною спільнотою.

В актуальній вітчизняній соціально-філософській та соціологічній традиції проблема гармонії з’являється лише з другої половини 1960-х років. Реабілітація цієї проблематики в діалектичному та історичному матеріалізмі була обумовлена позанауковими факторами. Найголовнішим серед них було прийняття нової „Програми КПРС” (1961 р.). Саме в цьому документі серед найважливіших завдань партії вказувалося на всебічний і гармонійний розвиток людської особистості, яка повинна поєднувати в собі духовне багатство, моральну чистоту та фізичну досконалість. Саме після цього у радянському суспільствознавстві почали з’являтися спеціальні дослідження про гармонію (С. Дудель, І. Молкін, В. Свідерський, Ю. Урманцев, В. Шестаков та ін.). Незважаючи на значні прояви марксистської схоластики в цих роботах, вони сприяли зближенню вітчизняної філософської традиції з загальносвітовими тенденціями осмислення проблеми гармонії. Накопичення теоретичного матеріалу вже в 1980-ті роки привело до появи узагальнюючих праць з цієї проблематики (В. Мещеряков, Е. Сороко, Г. Квасов та ін.).

Своєрідний пік інтересу до проблеми соціальної гармонії фіксувався в період радянської перебудови (Г. Батіщев, А. Демічев, О. Босенко та ін.). Г. Батіщев, відштовхуючись від праць К. Маркса та Ф. Тьонніса, запропонував виділяти три типи соціальних зв’язків: 1) соціал-органічні (*Gemeinschaft*); 2) соціал-атомістичні (*Gesellschaft*); 3) соціал-гармонійні. Останній тип соціальних зв’язків характеризувався ним як зняття-синтез органічних та атомістичних суспільних зв’язків. Суспільство, де домінує такий тип зв’язків, уподібнюється до оркестру вільних особистостей, де кожен може стати як солістом, так і диригентом⁴². Це, радше, схоже на чергову утопію, ніж на теоретичне відображення суспільної реальності.

На мою думку, найбільш перспективні ідеї про співвідношення гармонії та конфліктів в суспільному житті належали російському філосо-

⁴² Цит. за: Белоусов В. А., Демичев А. В. Гармония: противоречие, связь. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1991. –С. 132.

фу, що так передчасно пішов із життя, **Андрію Віталійовичу Демічеву** (1957 – 2000). Він, по-перше, пов'язував проблему гармонії з проблемою суспільних суперечностей. У гармонійних зв'язках вчений вбачав взаємопроникнення суперечливих тенденцій: з одного боку, диференціації, автономізації, системного розходження елементів, з іншого ж боку, інтеграції, зміцнення взаємозалежності, системної цілісності. Для цього автора головним у гармонійних зв'язках є взаємне стимулювання елементами системи розвитку один одного і системи в цілому⁴³. Отже, в гармонії він вбачав джерела суспільної синергії.

Намагаючись уникнути утопізму, А. Демічев розглядав гармонію як момент реального існування соціальних систем, який не може перетворитися на їх всезагальну характеристику. По-друге, він вважав, що без певної конфліктності не може існувати гармонійних соціальних станів. А. Демічев писав: «Тривала культивация симетрії обертається гальмуванням і консерватизмом <...> Гармонія повинна остерігатися симетрії, не довіряти їй цілковито, інакше відбувається виродження її діалектичної сутності, її динаміки, її життєтворчості»⁴⁴. Наведу ще одне висловлювання цього автора: «Рух вперед уявляється принципово неможливим без асиметрії, без переважання, без розходження серед єдиних, без боротьби, протиборства, гострого суперництва, в якому проявляються переможці серед рівних, де становище переможених зобов'язує, підступує до нового протиборства, до нового вибору»⁴⁵.

Отже, гармонія та конфлікти не виключають один одного, а, навпаки, гармонія передбачає певну міру конфліктності у суспільстві. У загальному вигляді такий філософський висновок є цілком придатним для соціологічного дискурсу. Але в соціології він повинен бути наповнений конкретним змістом. Цього до теперішнього часу не сталося. Соціологи ще, мабуть, не відчували важливості досліджень у цій царині.

Наразі уявлення про соціальну гармонію у соціальній філософії та соціології залишаються розколотими на дві течії. Першу умовно можна назвати піфагорійською. В ній при вивченні проблеми гармонії головну увагу звертають на симетрію та її числові пропорції. Зараз тут широко використовується комп'ютерне моделювання соціальних процесів. Для другої течії можна використовувати назву діалектичної. В ній пропону-

⁴³ Белоусов В. А., Демичев А. В. Гармония: противоречие, связь. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1991. – С. 146.

⁴⁴ Там само. – С. 153.

⁴⁵ Там само. – С. 152.

ються якісні, а не кількісні, описання гармонійних зв'язків з використанням традиційного понятійного апарату філософії.

Незважаючи на нечіткі контури поняття гармонії, воно буде і надалі вживатися в соціологічному дискурсі як загальний ціннісний орієнтир. Особливо сильні імпульси до цього зараз надходять з боку екологічної проблематики. Бажані стосунки суспільства та природи визначають як гармонійні. Саме з таким типом стосунків пов'язують сталий розвиток. Цими обставинами поняття гармонії буде й надалі висуватися на передню лінію розвитку соціологічного знання. Це покладає на нас обов'язок свідомо поставитися до назрілої наукової потреби.

3. Інваріантна схема конфлікту. Класифікація конфліктів

Конфлікти надзвичайно різноманітні. Успіх в їх науковому вивченні залежить від того, чи вдасться відкрити в усіх існуючих конфліктах якісь інваріантні риси. В соціології на цей час відпрацьовано дві моделі суспільних конфліктів – процесуальна та структурна⁴⁶. Почну з другої моделі.

Структура конфлікту описується через виділення його „елементів”.

Ці елементи майже у всіх дослідженнях перераховуються однаково:

- учасники конфлікту з властивими їм характеристиками;
- джерела або причини виникнення конфлікту;
- взаємодія або форми конфліктної поведінки;
- фізичне та соціальне середовище конфліктної взаємодії⁴⁷.

Цю схему суттєво доповнив один з засновників соціології в СРСР **Андрій Григорович Здравомислов** (1928 – 2009). Він запропонував аналітичну схему конфлікту, яка покликана відобразити глибинну сутність конфліктної взаємодії. На його думку, ця взаємодія має своїми рушійними силами потреби, інтереси та цінності і розгортається в економіці, політиці та духовному житті. На перетині потреб, інтересів і цінностей з економікою, політикою та духовним життям ми і виявляємо певні типи конфліктних взаємодій. Наприклад, перетин потреб з економікою дає різні варіанти використання ресурсів⁴⁸. Це – тільки найбільш глибинна схематика конфліктної взаємодії. Конкретне її наповнення залежить від тих чо-

⁴⁶ Соснин В. А. Конфликта модели // Социология. Словарь-справочник. Т. 3. Междисциплинарные исследования. – М. : Наука, 1991. – С. 78.

⁴⁷ Соснин В. А. Конфликта структурные элементы // Социология. Словарь-справочник. Т. 3. Междисциплинарные исследования. – М. : Наука, 1991. – С. 81.

⁴⁸ Здравомислов А. Г. Социология конфликта. – М. : Аспект-пресс, 1995. – С. 104.

тирьох елементів, які були перераховані вище. Слід також враховувати, що їхня взаємодія відрізняється залежно від конкретної ситуації.

Учасниками конфлікту можуть бути тільки суб'єкти. Але вони можуть бути індивідуальними чи колективними, прямими (безпосередніми) чи непрямими. Це теж не просте розмежування. Індивідуальний суб'єкт може конфліктувати не з іншим індивідуальним суб'єктом, а з самим собою, або з колективним суб'єктом. Колективні суб'єкти тільки позірно можуть здаватися простими для розуміння. Між тим, вони становлять серйозну наукову проблему: яким чином сукупність людей може розвивати єдину волю і входити в конфліктну взаємодію з іншою сукупністю людей. До цього ще повернемося пізніше.

У соціології не існує єдиного розуміння джерел конфліктів. Наявні точки зору А. Здравомислов звів до чотирьох позицій:

- головне джерело конфлікту – суспільна суперечність;
- головне джерело конфлікту в соціальній стратифікації, нерівності, домінуванні. Саме стратифікаційні нерівності породжують дію та протидію соціальних суб'єктів, які хочуть або зберегти своє становище, або поліпшити його. Але в межах соціальної стратифікації це неможливо зробити, не зачіпаючи інтереси інших суб'єктів. До такого розуміння конфліктів схилявся ще Аристотель. Відомі його слова: «Взагалі всюди причиною збурень буває відсутність рівності, оскільки їй не відповідає дійсна нерівність, адже і довічна царська влада є нерівність, якщо вона існує серед рівних. І збурення піднімаються взагалі заради досягнення рівності»⁴⁹. Серед сучасних соціологів так думають Р. Дарендорф, Р. Колінз, Е. Гіденс;
- головне джерело конфлікту криється в придушенні базових потреб соціальних суб'єктів. Так джерела конфліктів пояснював П. Сорокін. Докладно ми це положення розглянемо в наступний темі. Це пояснення не є повністю альтернативним відносно першого. Воно просто є значно вужчим від нього. Це – тільки один з наслідків стратифікаційної нерівності;
- головним у виникненні конфліктів є нормативно-ціннісні суперечності. Про це писали Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, Л. Крісберг та ін. Це теж, скоріше, доповнення до першого розуміння джерел конфліктної взаємодії⁵⁰.

⁴⁹ Аристотель. Політика // Аристотель. Соч. в 4-х т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – С. 528.

⁵⁰ Здравомыслов А. Г. Четыре точки зрения на причины социального конфликта // Хрестоматия по конфликтологии. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Konflikt/index.php

Традиційно соціологи приділяють значну увагу процесуальній моделі суспільного конфлікту. Всі вчені визнають, що конфліктна взаємодія проходить латентну (приховану) та відкриту фази. На першій фазі конфлікт тільки формується, на другій – відбувається. А. Г. Здравомислов запропонував дещо інше розуміння етапів розгортання конфліктної взаємодії. На його думку, їх можна визначити так – інтерпретація ключових понять, номінація, створення конфліктних ситуацій і вибір засобів боротьби у діапазоні „насильство – ненасильство”⁵¹. Перший етап збігається з певною ситуацією в розвитку соціальної напруженості, коли незадоволена група виробляє свою ідеологію. Саме в ній формується словник пояснень свого незадоволення. Його можна назвати «словником ненависті». Саме цей словник дає інструменти для визначення ситуації як конфліктної, а контрагентів конфліктної взаємодії як ворогів. За складом такого словника можна судити про можливий перебіг конфлікту. Чим жорсткіші визначення, тим жорстокішими будуть реальні дії⁵². Етап номінації передбачає чітке визначення супротивника, ворога, з яким пов’язують своє становище, що є предметом незадоволення. На останньому етапі починається власне боротьба як вороже зіткнення соціальних суб’єктів.

Процесуальна модель конфлікту, запропонована А. Г. Здравомисловим, досить схожа на більш ранню модель німецького соціолога **Ральфа Дарендорфа** (*Ralf Gustav Dahrendorf*; 1929 – 2009). Модель Р. Дарендорфа користується загальносвітовим визнанням. Тому викладу її більш докладно.

Німецький соціолог аналітично виділяв три етапи в процесі розгортання конфлікту. **Перший етап** – це початковий стан структури, де виділяється два агрегати соціальних позицій. Р. Дарендорф називав їх „квазі-групами”. Він писав: «...Приналежність до агрегату у формі квазі-групи постійно передбачає очікування захисту певних інтересів»⁵³. Таке існування не передбачає спеціального усвідомлення. Але саме воно створює каузальне тло для виникнення певного конфлікту.

Другий етап – перетворення квазі-групи у „фактичне угруповання”. Р. Дарендорф називає цей процес „безпосередньою кристалізацією”. Кристалізація передбачає усвідомлення інтересів, їх артикуляцію та зовнішнє вираження. Це можливо лише при наявності певних техніч-

⁵¹ Здравомислов А. Г. Социология конфликта. – М. : Аспект-пресс, 1995. – С. 167 – 170.

⁵² Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей. – Вильнюс : ЕГУ, 2007. – 404 с.

⁵³ Дарендорфф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс. – 1994. – № 5. – С. 142.

них, соціальних і політичних умов. Якщо умов для відкритого вираження конфліктів немає, то вони залишаються на латентній стадії⁵⁴.

Третій етап – протікання вже сформованих конфліктів. Німецький вчений особливо наголошує, що для досягнення цього етапу в конфлікті повинні брати участь ідентичні в соціальному відношенні сторони. Він пише: «...В цілому кожен конфлікт досягає своєї кінцевої форми лише тоді, коли елементи, що беруть участь, з точки зору організації є ідентичними»⁵⁵.

Український вчений **Анатолій Теміргалійович Ішмуратов** запропонував виділяти 4 фази конфліктної динаміки: латентну, демонстративну, латентно-агресивну та демонстративно-агресивну. На 1-му етапі в структурі спілкування сторін конфлікту відбуваються комунікативні зміни, що стосуються порушення взаєморозуміння. На другому етапі спостерігаються суперечки, лайки, пред'явлення відкритих претензій. На третьому етапі відбувається розрив відносин, але зберігається „внутрішнє спілкування”. Виношується образ ворога. На четвертому етапі відбувається відкрита боротьба⁵⁶.

Ішмуратов А. Т. – відомий логік, а його розуміння конфлікту скоріше тяжіє до психології, ніж до соціології. Він вважає, що головні елементи конфліктної взаємодії можна описати за допомогою філософських понять „Я”, „Ти” та „Вони”. На його думку: «...Конфліктна ситуація складається у душах людей, і зовнішня реальність – лише привід для її виникнення»⁵⁷. Соціологу з цим погодитися важко. Але аналітичну схему А. Т. Ішмуратова можна застосовувати при аналізі міжособистісних конфліктів.

Розглядаючи розгортання конфліктів, варто як особливий етап виділяти **вирішення конфліктів**⁵⁸. Це правильно і з фактичного боку, адже жодний конфлікт не триває вічно. Але це дозволяє також глибше поглянути на суспільну динаміку. Вирішені конфлікти перетворюються на усталені форми суспільного життя, в тому числі так формуються і суспільні інститути.

⁵⁴ Там само. – С. 142 – 143.

⁵⁵ Там само. – С. 143.

⁵⁶ Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 9.

⁵⁷ Там само. – С. 7.

⁵⁸ Лисянська Т. М. Конфліктна анатомія // Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. М. І. Пірен та Г. В. Ложкіна. – Чернівці – Київ : Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1995. – С. 126.

Євген Бабосов в конфлікті виділяє вісім стадій: «Для виникнення соціального конфлікту необхідна наявність наступних компонентів: потенційної напруженості (1) в даній конфліктній системі, що викликається реально існуючим об'єктом конфлікту (2); переходу потенційної напруженості в реальну (3) і виникнення на цій основі об'єктивної конфліктної ситуації (4), усвідомлення ображеними в якомусь відношенні соціальними групами протилежності своїх інтересів інтересам панівної еліти і перетворення першої в суб'єкт конфлікту (5), інциденту (6) як зав'язки реальної конфліктної дії (7), і стадії вирішення конфлікту, що завершує увесь цей процес (8). Ці вісім компонентів у своїй взаємодії і створюють той складно структурований феномен, який можна назвати соціальною анатомією конфлікту»⁵⁹. Це й можна вважати підсумком вивчення інваріантної схеми конфліктної взаємодії.

У соціологічній науці набула поширення типологія конфліктів, запропонована **Йоганом Гальтунгом** (*Johan Galtung*, р. н. 1930) на базі двох критеріїв: тип учасників та вид структурних відносин. В її межах виділяють: 1) внутрішні для особистості конфлікти; 2) міжособистісні конфлікти; 3) внутрішньо національні конфлікти; 4) інтернаціональні конфлікти⁶⁰.

Інші автори на основі цих же критеріїв пропонують більш ґрунтовну типологію. Наприклад, видатний американський соціолог **Нейл Смельзер** (*Neil J. Smelser*; р. н. 1930) всі конфлікти розділив на конфлікти між індивідами, між групами, між асоціаціями, внутрішні для інститутів і між інститутами, між секторами суспільного поділу праці, між державними утвореннями, між культурами та типами культур⁶¹. На мою думку, цей поділ не бездоганний. Тут до складу конфліктів зараховані також явища, які не є ними. Так, в межах соціальних інститутів і між ними можуть існувати суперечності, які не можна розглядати як конфлікти. Те ж саме можна сказати стосовно секторів суспільного поділу праці. На окремий розгляд у сучасному світі заслуговують стосунки між культурами та між типами культур.

Євген Бабосов слушно пише, що типологію конфліктів варто вивчати за різними критеріями. Так за предметним змістом конфлікту

⁵⁹ Бабосов Е. М. Основы конфликтологии. Учебное пособие для высших учебных заведений. – Мн. : Право и экономика, 1997. – С. 60.

⁶⁰ Соснин В. А. Конфликтов типология // Социология. Словарь-справочник. Т.3. Междисциплинарные исследования. – М. : Наука, 1991. – С. 81. Див. : Galtung J. Peace by Peaceful Means / J. Galtung. – L. : Sage Publications, 2003. – P. 70 – 81.

⁶¹ Цит. за: Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. – М. : Аспект-пресс, 1995. – С. 105.

можна розділити на економічні, політичні, ідеологічні, міжнаціональні, релігійні, побутові та ін. Тут ряд є принципово незавершеним, а це для типології погана ознака. Різні предметні змісти можуть накладатися один на одного. До того ж автор вніс в цей ряд міжнаціональні конфлікти, які виділені не за предметною ознакою, а за суб'єктами конфліктної взаємодії. Нації можуть конфліктувати з різних причин. За критерієм суб'єктів автор виділив шість основних типів конфліктів: внутрішній для особистості, між особистостями, між особистістю і групою, між групами, між країнами (міждержавний) та глобальний. Перші п'ять типів можна прийняти без зауважень. Останній виділений в цьому ряду за іншим критерієм – масштабом.

Залежно від форми та драматизму протікання Є. Бабосов запропонував розділити усі конфлікти на антагоністичні та неантагоністичні, явні і приховані, організовані та неорганізовані, конструктивні і деструктивні, раціональні та нераціональні. Два критерії одночасно в класифікації навряд чи доцільно використовувати. В цілому тут ми маємо справу з цілим набором критеріїв. Скажімо, конструктивні та деструктивні конфлікти виділяються не за формою, а за наслідками для спільноти, в межах якої вони розгортаються, та для суб'єктів, які в них задіяні. Конструктивний конфлікт сприяє розв'язанню проблем, які його викликали, деструктивний – лише їх ускладнює.

Є. Бабосов ділить конфлікти за їх просторовими та часовими параметрами. За просторовими характеристики конфлікти можна поділити подвійно. По-перше, критерієм тут може виступити фізичний простір і ми можемо говорити про локальні, регіональні, загальнодержавні, континентальні чи глобальні конфлікти. По-друге, в соціальному просторі можна виділити конфлікти вертикальні і горизонтальні. Крім того, в соціальному просторі конфлікти можуть стосуватися його мікрорівня і макрорівня. За часовим параметром конфлікти можуть бути короткотривалими, з середньою тривалістю і довготривалими. Прикладом останніх автор наводить Сторічну війну між Англією та Францією, що тривала з 1337 р. по 1453 р.

Крім сказаного, Є. Бабосов виділяє такі типи конфліктів як інституціональні та позаінституціональні. Перші розгортаються в межах наявної інституціональної системи і є легітимними. Другі передбачають створення нових інститутів і часто є нелегітимними⁶².

⁶² Бабосов Е. М. Основы конфликтологии. Учебное пособие для высших учебных заведений. – Мн. : Право и экономика, 1997. – С. 130 – 145.

Типологія конфліктів Є. Бабосова є найбільш деталізованою. Але вона показова і в іншому відношенні, демонструючи наскільки важко створити всеохопну систему, де б кожний конфлікт, що був в минулому, розгортався зараз, або виник у майбутньому, віднайшов своє місце.

4. Чи існує в сучасному світі конфлікт цивілізацій?

Для сучасної духовної ситуації вже банальністю стало твердження про існування на нашій планеті конфлікту цивілізацій. Для того, щоб охарактеризувати ці погляди, варто звернутися до їх першоджерела. Ним є стаття відомого американського дослідника **Самюела Гантінгтона** (*Samuel Phillips Huntington*; 1927 – 2008) „Зіткнення цивілізацій”. Вона була вперше опублікована 1993 р. під назвою “The Clash of Civilization” в журналі “Foreign Affairs”. Дуже швидко цей текст перетворився на світовий бестселер, будучи перекладеним на основні світові мови. Це свідчить про те, що він відповідав глибинним очікуванням великих мас людей на нашій планеті. З того часу положення статті С. Гантінгтона неодноразово піддавалися критиці і оголошувалися спростованими. Зараз про цю статтю говорять як про давно застарілу, але вона все одно залишається у фокусі інтелектуального життя. Її автор продовжував розвивати свої погляди⁶³. Тому при розгляді його ідей візьмемо до уваги і їх.

С. Гантінгтон в своєму есе стверджує, що можна говорити про еволюцію міжнародних конфліктів. Основними їх типами були: 1) війни королів; 2) „війни народів” або конфлікти націй, які перетворилися на провідні в світі після 1793 р.; 3) конфлікт ідеологій та зіткнення наддержав (СРСР та США); 4) конфлікт цивілізацій⁶⁴. На думку американського автора, конфлікт між цивілізаціями буде останнім етапом в еволюції конфліктів у сучасному світі: «зіткнення цивілізацій перетвориться на домінуючий фактор світової політики. Лнії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів»⁶⁵.

Основне визначення С. Гантінгтона таке: «Цивілізація є культурною спільнотою, або найвищим культурним утворенням»⁶⁶. Базою для

⁶³ Див.: Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Инноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 531 – 556.

⁶⁴ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 1 – 2. – С. 10.

⁶⁵ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? // Электронный ресурс. Режим доступа: www.ecocrisis.worldpress.com/miscellanea/clash-civilization

подальшого аналізу виступає вчення про цивілізації великого англійського історика А. Тойнбі, який виділив на нашій планеті 21 цивілізацію, що існують чи існували. С. Хантингтон вважає, що зараз реально існують 7 або 8 цивілізацій. Він називає такі: західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуська, слов'яно-православна та, можливо, африканська⁶⁷. Причини виникнення конфліктів між цивілізаціями американський дослідник вбачає в тому, що вони зараз змушені постійно взаємодіяти. Це пов'язано з глобалізацією. Отже, цивілізації не можуть, як раніше, просто перебувати поряд одна з одною. Їх культурні традиції демонструють стабільність. Підвищення ролі релігії в сучасному світі культурні відмінності перетворює на конфліктогенний чинник. В умовах глобалізації цивілізаційна ідентичність перетворюється на фактор конкуренції в світовій економіці. Так, регіональні економічні об'єднання виявляються успішними у випадку цивілізаційної спільності країн, що об'єднуються. Все це і веде до того, що замість „залізної завіси” ідеологій народи в сучасному світі починає розділяти „оксамитова завіса” культури⁶⁸. У світі конфліктуючих цивілізацій стверджуються подвійні стандарти: одні для своїх, інші – для решти.

Теоретичні положення доводяться автором до практичних висновків. **Перший** пов'язаний з тим, що майбутній світовий порядок буде порядком взаємодії між цивілізаціями. «...Відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони – найбільш суттєві. Цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями і, що найбільш важливо, – релігією. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідношення значимості прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності і ієрархії. Ці відмінності склалися століттями. Вони не зникнуть в передбачуваному майбутньому. Вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями і політичними режимами. Безумовно, відмінності не обов'язково передбачають конфлікт, а конфлікт не обов'язково означає насильство. Однак протягом століть найбільш затяжні і криваві конфлікти породжувалися саме відмінностями між цивілізаціями»⁶⁹. Отже, май-

⁶⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 1 – 2. – С. 9 – 10.

⁶⁷ Там само. – С. 12.

⁶⁸ Там само. – С. 12 – 16.

⁶⁹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Электронный ресурс. Режим доступа: www.ecocrisis.worldpress.com/miscellanea/clash-civilization

бутня світова система буде складатися з цивілізацій як з тектонічних плит. Між ними постійно буде виникати тертя, і часом напруженість буде причиною катастрофічних землетрусів. Єдине, чого не варто очікувати, це тісного співробітництва між країнами, що належать до різних цивілізацій: «Надіям на тісне «партнерство» в рамках різних цивілізацій, подібно до тих, що колись висловлювали лідери Росії і Америки, збутися не судилося. Відносини, що виникають сьогодні, як правило, мають то незалежний, то насильницький характер, здебільшого перебувають десь посередині між цими двома категоріями»⁷⁰. В цілому ж в новій світовій політичній системі політичні процеси будуть розгортатися на двох рівнях: «В цьому новому світі регіональна політика здійснюється на рівні етнічних відносин, а глобальна – на рівні відносин між цивілізаціями»⁷¹.

Другий висновок стосується визначення зон найбільшого конфліктогенного напруження в межах нової світової системи. Найбільш небезпечною є лінія, що розділяє цивілізації: «Найбільш небезпечні конфлікти культурного характеру будуть розгорятися вздовж ліній, що розмежовують цивілізації»⁷². Інша лінія конфліктів мусить пролягати між провідними країнами різних цивілізацій: «На глобальному, або макрорівні, *конфлікти* трапляються між провідними державами, які належать до різних цивілізацій»⁷³.

На думку С. Хантінгтона, основна вісь світового конфлікту зараз має вигляд: „Захід і решта”. Фокусом же конфлікту є стосунки Заходу та декількох ісламських і конфуціанстських країн⁷⁴. Що це за країни можна уявити: Китай, Іран, Ірак, Пакистан та ін. Особливо жорстко автор висловлюється стосовно ісламу: «Кордони ісламського світу скрізь і всюди залиті кров’ю»⁷⁵. Це висловлювання, мабуть, обумовлене тією обставиною, що «іслам – це єдина цивілізація, яка ставила під питання долю Заходу, причому робила це принаймні двічі»⁷⁶.

⁷⁰ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 540.

⁷¹ Там само. – С. 533.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – С. 541.

⁷⁴ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 1 –2. – С. 28.

⁷⁵ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? // Электронный ресурс. Режим доступа: www.ecocrisis.worldpress.com/miscellanea/clash-civilization

⁷⁶ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 543.

С. Гантінгтон дуже боявся союзу між конфуціанстськими та ісламськими країнами. Натомість, Заходу він рекомендує протидіяти нарощуванню військового потенціалу цими країнами, експлуатувати суперечності між ними. Крім того, Заходу потрібно розвивати співробітництво в межах своєї цивілізації, включаючи також співробітництво з Східною Європою та Латинською Америкою. Його рекомендації не зводяться до перерахованих. С. Гантінгтон не був закоренілим циніком. В кінцевому підсумку він вважає, що Захід мусить навчитися співіснувати з іншими культурами⁷⁷.

Третій висновок стосується країн, які поєднують народи, що належать до різних цивілізацій. Їх професор Гантінгтон прирікає на розпад: «Суспільства, об'єднані ідеологією або історичними обставинами, але розділені цивілізаціями, або розпадуться, як в Радянському Союзі, Югославії і Боснії, або будуть жити в умовах все більшої і більшої напруги, як в Україні, в Нігерії, Судані, Індії, Шрі-Ланці і багатьох інших державах»⁷⁸. Найбільш розколотою країною С. Гантінгтон вважав Росію⁷⁹.

Стаття професора Гантінгтона по суті провіщала повернення світової системи до макрорівневого трайбалізму, який мусить базуватися на найбільш архаїчному почутті протиставлення «МИ» – «ВОНИ». Майбутнє людства і окремих країн з цієї точки зору виглядало просто недостойним, жалюгідним. Все це відразу породило критику подібної позиції.

Ця критика, з одного боку, була заснована на фактах. Правда, факти світового розвитку суперечливі. Може здатися, що роки, які пройшли після виходу статті С. Гантінгтона, підтвердили його основні думки. Маю на увазі і теракти 11 вересня 2001 р. в США, і війну в Чечні, і війни в Афганістані та Іраку, і протистояння між Іраном та Західним світом і т. п. Цивілізаційний фактор, без сумніву, наявний в багатьох конфліктах в сучасному світі. Але чи можна його ототожнити з конфліктом цивілізацій? Адже багато фактів можна розглядати як спростування теорії зіткнення цивілізацій. Український публіцист Ігор Лосєв вважає, що до таких фактів належить те, що розпалася етнічно близька

⁷⁷ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 1 – 2. – С. 27 – 28.

⁷⁸ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 543.

⁷⁹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? // Электронный ресурс. Режим доступа: www.ecocrisis.worldpress.com/miscellanea/clash-civilization

і економічно успішна Чехословаччина. Ліван, цивілізаційно розділений і потерпаючий від боротьби різних угруповань, залишається єдиним. Він пише: «Тому виходить так, що в концепції Гантінгтона більше винятків, ніж правил»⁸⁰. Фактів можна додавати і на користь, і проти дуже багато. Наприклад, Греція під час економічної кризи сподівається на Німеччину, а не на цивілізаційно близькі країни. В межах ЄС, між тим, ядерна структура сформувалася з країн, що належать до однієї цивілізаційної системи.

Мабуть, більш серйозною варто вважати теоретичну критику теорії С. Гантінгтона. Почну з того, що конфлікт є міжсуб'єктною взаємодією. Цивілізації є досить аморфними спільнотами. Навряд чи зараз вони мають характер суб'єктів суспільного процесу. В такому випадку у стосунках між цивілізаціями є суперечності, які виступають загальним тлом для розгортання конфліктів у сучасному світі. Але конфлікти виникають між іншими суб'єктами, які використовують цивілізаційні відмінності з політичною метою. До цього ми повернемося, коли будемо розглядати процес глобалізації.

На завершення скажу, що стаття С. Гантінгтона перетворилася на світовий бестселер не завдяки своїм науковим достоїнствам. Вона сильна в літературному плані і літературні красоти часто в тексті заміняють теоретичну аргументацію. Риторика статті спрямована на актуалізацію стереотипів, які вже сформувалися в сучасному світі, особливо в країнах Заходу.

Найбільш слабким місцем статті є її методологія. Імпліцитно нею виступає теорія модернізації. Але цим обмежуватися неможливо. Професору Гантінгтону шкода, що західна модель модернізації виявилася не єдиною. Він про це прямо не говорить, але це задає усю спрямованість його думок. Тому культурні відмінності перетворюються на екзистенціальну несумісність. Така несумісність робить людство приреченим, адже воно не може об'єднатися для розв'язання своїх проблем, що набули глобального характеру.

С. Гантінгтон живає поняття цивілізація в різних значеннях. Дуже часто він його отожднює з релігією. Завдяки цьому у нього ісламська цивілізація набуває якоїсь нечуваної єдності. Між тим, реальний ісламський світ знає запеклі війни саме між ісламськими країнами та громадянські війни в самих ісламських країнах (Сирія з її війною між сала-

⁸⁰ Лосев И. Профессор Хантингтон и государственное единство Украины // День. – 2010, 11 августа. – С. 4.

фітами та алавітами – лише останній приклад). У межах того, що він називає ісламською цивілізацією, існують більші відмінності ніж між західнохристиянською та слов'яно-православною цивілізаціями.

Вадим Цымбурський показав, що не всі народи обов'язково належать до якоїсь однієї цивілізації. Досить велика їх кількість існує поза ними, створюючи так званий лімітроф⁸¹. Сама ж цивілізація не виключає співіснування народів, що належать до різних культур.

Незалежно від бажань С. Гантінгтона доля його концепції схожа на біографію великої маніпулятивної технології. Еліти намагаються мобілізувати маси за допомогою підігріву культурних ідентичностей для боротьби за чужі для них інтереси. Ідея цивілізаційного розколу може бути до того ж сучасною формою легітимації расизму різних гатунків.

Питання для самоконтролю

- 1. Як конфлікт осмислювався в античній суспільній думці?*
- 2. Чому конфлікт, будучи відомим ще з античних часів, став предметом наукового аналізу лише в 19 ст.?*
- 3. Чи можна К. Маркса вважати основоположником наукової теорії конфлікту?*
- 4. Який розвиток теорія конфлікту пережила в марксизмі?*
- 5. Розкрийте основні положення теорії конфлікту Г. Зімеля.*
- 6. Як Л. Козер визначає конфлікт? Що є головним в цьому визначенні?*
- 7. Які функції соціального конфлікту виділив Л. Козер? Дайте характеристику кожної.*
- 8. Чи можна вважати, що будь-який конфлікт сприяє згуртуванню групи?*
- 9. Які конфлікти і як покладають кордони групи?*
- 10. Чи можна сказати, що будь-який конфлікт сприяє розвитку суспільства?*
- 11. Як співвідносяться конфлікт і суспільна суперечність?*
- 12. Що таке суспільна криза?*
- 13. Чи можна вважати, що будь-яка суспільна криза сприяє загостренню усіх конфліктів в суспільстві?*
- 14. Що таке суспільна напруженість? В якому стосунку вона перебуває до конфлікту?*

⁸¹ Цымбурский В. Народы между цивилизациями // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/osnovi/russia/nation/>

15. Чи може існувати суспільство, де була б відсутня напруженість? Аргументуйте свою думку.
16. Порівняйте між собою типології конфліктів Й. Гальтунга і Є. Бабосова.
17. Назвіть і дайте характеристику головних етапів розгортання конфлікту.
18. Дайте характеристику інваріантної схеми конфлікту, запропонованої А. Здравомисловим.
19. Дайте загальну характеристику концепції «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона.
20. Що можна вважати підтвердженням концепції «зіткнення цивілізацій», а що спростовує її?

Рекомендована література

Підручники

1. Бабосов Е. М. Основы конфликтологии. Учебное пособие для высших учебных заведений. – Мн. : Право и экономика, 1997. – 392 с.
2. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. – М. : Аспект-пресс, 1995. – С. 15 – 98.
3. Ишмуратов А. Т. Конфликт и згода. Основы когнитивной теории конфликтов. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 71 – 115.
4. Пірен М. І. Основы конфликтологии. – К., 1997. – 210 с.
5. Словник-довідник термінів з конфликтології / За ред. М. І. Пірен та Г. В. Ложкіна. – Чернівці – Київ: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1995. – С. 125 – 126, 130 – 131, 142 – 143, 144 – 145, 156 – 161, 168 – 169, 173, 252 – 253.

Праці класиків соціології для обов'язкового вивчення

1. Дарендорфф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс. – 1994. – № 5. – С. 142 – 147.
2. Здравомыслов А. Г. Четыре точки зрения на причины социального конфликта // Хрестоматия по конфликтологии. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Konflikt/index.php
3. Колінз Р. Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 81 – 98.
4. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1 – 2. – С. 17 – 23.

Додаткова література

1. Али Т. Столкновение цивилизаций: крестовые походы, джихад и современность / Пер. с англ. – М. : Астрель, АСТ, 2006. – 528 с.
2. Гуляев В. Реструктуризация угольной отрасли и уровень социальной напряженности в шахтерских регионах // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 93 – 106.
3. Даниленко О. А. Проблемы социолингвистической интерпретации иррациональных факторов развития конфликтов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. – С. 114 – 117.
4. Даниленко О. А. Трансформационные процессы: лингвоконфликтологическая интерпретация // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 104 – 108.
5. Даниленко О. А. Методика построения карты метаязыка конфликта: от конструирования истории к измерению идентичности // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 200 – 205.
6. Даниленко О. А. Конфликтный потенциал в Крыму: образы конфликтов в пересечении различных дискурсов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Т. 2. – Харків : Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. – С. 288 – 295.
7. Даниленко О. Роль качественных методов в исследовании социальных конфликтов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 110 – 123.
8. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей. – Вильнюс : ЕГУ, 2007. – 404 с.
9. Казаков В. Социальный конфликт: проблема определения // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 156 – 166.
10. Ключенко Е. Вимірювання потенціалу протесту і соціальної напруженості: застосування методичних підходів Лайкерта і Терстоуна для конструювання інтегральних кількісних показників // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 89 – 100.

11. Кононов І. Ф. Конфліктне поле України та перспективи її розвитку // Тези Третьої Міжнародної науково-практичної конференції „Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика”. 17 – 20 травня 1995 р. – Чернівці – Київ, 1995. – С. 2 – 3 – 206.
12. Корнелиус Х, Фэйр Ш. Картография конфликта // Хрестоматия по конфликтологии. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Konflikt/index.php
13. Панькова О. Мотивация протестного поведения работников промышленных предприятий Донецкой области // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 107 – 120.
14. Саппа Н. Н. Социальный диалог в экологическом конфликте. – Харьков : Основа, 1999. – 175 с.
15. Скотт Дж. Г. Конфликты, пути их преодоления. – К. : Внешторгиздат, 1991. – 191 с.
16. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения. – М. : Наука, 1992. – 158 с.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 531 – 556.
18. Цымбурский В. Народы между цивилизациями // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/osnovi/russia/nation/>

ТЕМА 17. Революції та їх роль у суспільному житті

Революції – локомотиви історії чи трагедії, яких варто уникати? Основні теорії революції як суспільного явища. Революція, насильство та суспільні перетворення. Революції і суспільні рухи. До інтегральної теорії революції. Чи можливі революції в сучасному світі?

«Революція – це велика і страшна справа, а не дилетантська гра або романтична пригода» (А. Грамші).¹

„Явища Революції надзвичайно ефектні, екзотичні та романтичні, Тому дослідник повинен бути особливо прозаїчним. Він повинен підходити до їх дослідження з методами та завданнями натураліста” (П. Сорокін).²

„...Теорія революції безглузда, адже якщо вона здатна передбачати, то передбачення будуть спростовуватися, якщо ж не здатна, то це зовсім не теорія. Найбільше, що ми можемо очікувати від так званих „теорій революцій”, це інтерпретації подій, що звершилися, що само по собі вже буде великим інтелектуальним успіхом” (П. Штомпка).³

1. Революції – локомотиви історії чи трагедії, яких варто уникати? Основні теорії революції як суспільного явища

Наведені як епіграфи висловлювання дають уявлення про контраверсивність сприйняття революції як предмета дослідження. Мабуть можна сказати, що за останні 200 років проблема революції була однією з найбільш популярних у суспільствознавчому дискурсі. Правда, про неї переважно писали історики і самі професійні революціонери. Цілісний соціологічний аналіз цієї форми суспільних змін виявився надзвичайно складним. Американський дослідник Тед Гарр (Ted Robert Gurr) розглянув теми статей, опублікованих в “American Political Science

¹ Грамші А. Избранные произведения / Пер. с ит. – М. : Политиздат, 1980. – С. 63.

² Сорокін П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 33.

³ Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 389.

Review” від заснування часопису в 1906 р. до 1968 р. З 2828 статей тільки 29 були присвячені розгляду політичних заворушень та насильства і тільки 12 статей мали стосунок до вивчення революцій⁴. Це досить показово, хоча навряд чи репрезентативно для всіх суспільних наук. Але в США існувала достатньо велика свобода досліджень, а ХХ ст. за загальним визнанням було „сторіччям революцій”.

Не сприяла науковому вивченню революцій загальна ідеологізація цієї теми. Сформувалися несумісні між собою оптики сприйняття відповідних суспільних процесів. З одного боку, для К. Маркса „Революція – локомотив історії”⁵. В ній він вбачав силу, здатну очистити суспільство, швидко розв’язати назрілі проблеми, пробудивши до творчості найширші маси трудівників. З цієї точки зору, революції розглядали як свята народних мас. Вони ушляхетнювали суспільство. Ось як К. Маркс писав про Паризьку комуну 1871 р.: „Працюючий, мислячий, у боротьбі, стікаючий кров’ю, але сяючий натхненною свідомістю своєї історичної ініціативи Париж майже забув про людожерів, що стоять під його стінами, з ентузіазмом віддавшись будівництву нового суспільства”⁶. Зовсім іншою бачив революцію П. Сорокін: „В ряду багатьох ідолопоклонників і догматиків, що приносять живу людину в жертву різним „божкам”, одне з перших місць займають ідолопоклонники Революції... Цьому „ідолу” вже принесено в жертву мільйони людей, і все ще мало! Його шанувальники продовжують вимагати все нових і нових гекатомб. Чи не час відмовитися від таких людських жертвоприношень молоху Революції!”⁷ Російський соціолог писав про ілюзіонізм революцій. Саме ці ілюзії на відстані примушують вбачати в революції те, чого там ніколи не було. „Небагато Тартюфів так геніально брешуть, як революція”⁸. Він додає: „Уста революції говорять одне, а руки роблять інше, сьогодні вона провіщає одне, а завтра або сьогодні ж нехтує своїми обіцянками і деклараціями. Так було, і так є”⁹. На мою думку, поляризація у сприйнятті революції значно затримала дослідження цієї надзвичайно важливої проблеми суспільного розвитку.

⁴ Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – С. 45.

⁵ Маркс К. Классовая борьба во Франции // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 289.

⁶ Маркс К. Гражданская война во Франции // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1979. – С. 248.

⁷ Сорокин П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 34.

⁸ Там само. – С. 297.

⁹ Там само. – С. 307.

Погляд на природу революції не є суто пізнавальним фактом. Він належить до тих фактів суспільної реальності, які У. Томас називав „визначенням ситуації” (Definition of the situation). У даному разі дійсність є дійсністю певного суспільного актора, а, отже, ситуація є функцією не тільки об’єктивного стану суспільної системи, але й розуміння цього стану діючими суб’єктами¹⁰. З цього У. А. Томас вивів свою славнозвісну теорему: „Якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні у своїх наслідках”¹¹. Отже, розуміння природи революції продукує бачення цього явища, ставлення до нього, поведінку соціального суб’єкта в період революційних подій.

Зупинимось на трьох найбільш впливових класичних підходах до розуміння природи революції: марксистському, токвіліанському і сорокінському. Змушений попередити, що інші автори виділяють і інші теоретичні школи аналізу революції Так, П. Штомпка веде мову про біхевіористську, психологічну, структурну та політичну школи¹². Засновником першої є П. Сорокін, друга у нього представлена Т. Гарром, третя аналізується на основі праць Т. Скокпол, а четверта розглядається на прикладі розвідок Ч. Тіллі. Мене така класифікація не задовольняє. Праці Т. Гарра можна зрозуміти тільки в теоретичній перспективі, заданій П. Сорокінім. Навряд чи Т. Гарр створив особливий „психологічний” напрямок аналізу революцій. Сам П. Сорокін достатньо уваги приділив психологічним процесам у революційній поведінці людей. Що стосується структурного та політичного напрямків аналізу, то вони достатньо мірою були представлені в марксистській і токвіліанській традиціях. До того ж і в одній, і в іншій вони подані в єдності та в значно повніше, ніж у названих авторів. До цього ми ще повернемося у наступному питанні.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу названих підходів скажу декілька слів про етимологію самого терміна „революція”. Як і багато інших термінів він має латинське походження. Латинське слово „revolutio” перекладається як 1) відкочування; 2) коловорот¹³. У цьому сенсі термін використовує М. Копернік в назві своєї праці „Про обертання небесних сфер” (1543 р.). Отже, етимологічно в терміні „револю-

¹⁰ Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – С. 195.

¹¹ Мергон Р. Социальная теория и социальная структура. – М. : АСТ, АСТ Москва : Хранитель, 2006. – С. 605.

¹² Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 376.

¹³ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – М. : Русский язык, 1976. – С. 881.

ція” містяться смисли обертання / перевертання та відкочування, повернення. У цьому сенсі європейський термін для позначення радикальних суспільних змін своїм походженням мало відрізняється від китайського відповідника, де теж передбачається повернення і виправлення суспільства за досконалими зразками давнини. В цьому криється певна загальнолюдська форма мислення¹⁴. Але в Європі після Великої французької революції за цим терміном закріплюється сукупність смислів, які до цього часу задають семантичне поле терміна, що розглядається¹⁵. Велика французька революція 1789 – 1794 рр. стала прецедентною подією для розробки теорії революції.

Марксистський підхід. При реконструкції марксистського бачення революції буду спиратися на праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна та А. Грамші. Побіжно торкатимуся праць і деяких інших авторів, наприклад, Ернесто Че Гевари. Головну увагу зосереджу на спільному в марксистському підході. Мене не будуть у даному разі цікавити особисті амбіції революціонерів, які впливали на дискусії між ними.

Перше, що варто сказати про марксистську теорію революції, то це її претензії на цілісне, системне відображення явища. П. Штомпка вже звертав увагу на те, що в марксизмі революція розглядається в єдності трьох рівнів: “На всесвітньо-історичному рівні – це фундаментальне перетворення всієї суспільно-економічної формації; на соціокультурному – заміна правлячого класу безправним класом, що протистоїть йому; на рівні індивідуальних дій – масові колективні акції, в яких інтереси (в першу чергу економічні) одних переважають над інтересами інших”¹⁶. Визначальним був саме перший рівень. У теорії марксизму він є радше філософським, ніж соціологічним, адже пов’язаний з загальними уявленнями про всесвітню історію. Я вже говорив про те, що К. Маркс вважав за неможливе розмірковувати про суспільство загалом. Головною вимогою для наукового вивчення суспільного життя він поставив вивчення конкретних типів суспільства – суспільно-економічних формацій. Зміна формацій утворює прогресивну лінію розвитку людства. Соціальні революції і є механізмами переходу від однієї (віджилої) до іншої (прогресивної) суспільно-економічної формації. Тому вся історія

¹⁴ Див.: Васильев Л. С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество). – М. : Высшая школа, 1983. – С. 260.

¹⁵ Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 369.

¹⁶ Там само. – С. 209.

людства поділена революціями як цезурами на відповідні етапи. Таке розуміння революцій проходить через всю творчість основоположників марксизму та через творчість їхніх послідовників. У К. Маркса відповідний комплекс ідей чітко був сформульований в його листі до П. В. Анненкова від 28 грудня 1846 р. Він писав: „Люди ніколи не відмовляються від того, що вони набули, але це не означає, що вони не відмовляються від тієї суспільної форми, в якій вони набули певні продуктивні сили. Навпаки. Для того, щоб не позбутися досягнутого результату, для того, щоб не втратити плодів цивілізації, люди змушені змінювати всі успадковані суспільні форми в той момент, коли спосіб їх зносин [commerce] більше вже не відповідає набутим продуктивним силам”¹⁷. Отже, найглибша причина революцій криється у суперечливому розвитку способу виробництва матеріальних благ. У „Німецькій ідеології” прямо сказано: „...Всі історичні колізії, згідно з нашим розумінням, укорінені в суперечності між продуктивними силами та формою спілкування”¹⁸. Продуктивні сили – прогресивний і рухливий бік цих відносин, а виробничі відносини – бік консервативний і гальмівний. Поступові еволюційні зміни продуктивних сил приводять їх у гостру невідповідність з застарілими виробничими відносинами, що перетворилися на гальмо подальшого розвитку суспільства. Справа виправляється вибухом, який знаменує перехід кількісних змін у якісні. В найбільш концентрованій формі ці ідеї були викладені К. Марксом в Передмові, якою починається праця „До критики політичної економії” (1859 р.). Наведу досить велику цитату: „На певному щаблі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним вираженням останніх – з відносинами власності, в межах яких вони до цього часу розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш-менш швидко відбувається переворот у всій величезній надбудові. При розгляді таких переворотів необхідно завжди відрізнити матеріальний, з природничо-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, якщо коротко – від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються

¹⁷ Маркс К. П. В. Анненкову // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 551.

¹⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М. : Политиздат, 1988. – С. 58.

за його вирішення. Як про окрему людину не можна судити на основі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту по її свідомості”¹⁹. Далі К. Маркс додає: „Жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає достатньо простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не з’являться раніше, ніж визріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства”²⁰. Отже, людство завжди ставить цілі, для яких визріли умови.

Суспільно-економічна формація – це тип суспільства. Реально вона існує через панування у світі тих країн, де цей суспільний тип максимально чітко реалізувався. Тобто суспільно-економічна формація втілюється у певній світовій системі. Капіталістична формація створила повною мірою світову систему. „Буржуазний період історії покликаний створити матеріальний базис нового світу: з одного боку, розвинути матеріальні зносини, що засновані на взаємній залежності всього людства, а також і засоби цих зносин; з іншого боку – розвинути продуктивні сили людини і забезпечити перетворення матеріального виробництва в панування за допомогою науки над силами природи”²¹. Ця характеристика капіталізму підштовхнула К. Маркса до висновку, що пролетарська революція повинна відбутися одночасно в провідних капіталістичних країнах світу. Тільки в такому разі випадку можна буде цілісно змінити світову капіталістичну систему. У іншому разі перехід до комунізму уявлявся К. Марксу проблематичним. „Лише після того як велика соціальна революція оволодіє досягненнями буржуазної епохи, світовим ринком та сучасними продуктивними силами і підкорить їх спільному контролю найбільш передових народів, – тільки тоді людський прогрес не буде уподібнюватися тому бридкому язичницькому ідолу, який не бажає пити нектар інакше, як з людських черепів”²².

Перспективу розвитку людства К. Маркс і його послідовники пов’язували з пролетарською революцією. Вчення про пролетарську революцію має не просто історіософські, а прямо-таки містичні риси. Пролетаріат повинен звільнитися сам, а через своє звільнення звільнити все людство. Ф. Енгельс писав про пролетаріат як про клас, „...який

¹⁹ Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1979. – С. 536.

²⁰ Там само.

²¹ Маркс К. Будущие результаты британского владычества в Индии // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1979. – С. 530.

²² Там само.

за всіма умовами свого суспільного стану може звільнити себе тільки тим, що усуне будь-яке класове панування, будь-яке рабство і будь-яку експлуатацію взагалі; що суспільні продуктивні сили, які вирости настільки, що буржуазія не може з ними більше впоратися, тільки чекають, щоб об'єднаний пролетаріат оволодів ними і встановив такий лад, який надав би кожному члену суспільства можливість брати участь не лише в виробництві, але і в розподілі й управлінні суспільними багатствами, і який шляхом планової організації всього виробництва збільшить до таких розмірів продуктивні сили суспільства та продукти, створені ними, що кожному буде забезпечено вдоволення його розумних потреб в постійно зростаючих розмірах”²³. Через всю творчість К. Маркса і Ф. Енгельса проходить думка, що „...буржуазною суспільною формацією завершається передісторія людського суспільства”²⁴. Справжня історія буде характеризуватися свободою колективного людства стосовно передумов свого існування. Але перехід від передісторії до справжньої історії не може відбутися стихійно. Для цього необхідний комуністичний рух. Саме в ньому відображаються всі інтенції, пов'язані з всевітньо-історичною місією пролетаріату по звільненню людства від усіх форм відчуження. „Комунізм відрізняється від усіх попередніх рухів тим, що він здійснює переворот в самій основі усіх попередніх відносин виробництва і спілкування і вперше свідомо розглядає всі передумови, що стихійно виникли як витвори попередніх поколінь, позбавляє ці передумови стихійності і підкоряє їх владі індивідів, що об'єдналися”²⁵.

Такий контекст розгляду проблеми революції забарвлював її в надзвичайно оптимістичні тони. Вона зорієнтована в майбутнє, причому майбутнє близьке. В цьому майбутньому людське життя мусить принципово змінитися. Це свідчить на користь того, що в марксизмі парадоксальним чином відбилися християнські мотиви Страшного суду і досягнення вічного щастя по тому. Безумовно, марксизм ці мотиви запозичив зі свідомості самих революцій, перш за все зі свідомості Великої французької революції. Але перегук з Об'явленням св. Івана Богослова безсумнівний: „І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули, і моря вже не було. І я, Іван, бачив

²³ Енгельс Ф. Карл Маркс // Маркс К., Енгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1979. – С. 91 – 92.

²⁴ Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Енгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 537.

²⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Немецкая идеология. – М. : Политиздат, 1988. – С. 64.

місто святе, Новий Єрусалим, що сходить із неба від Бога, що був приготований, як невіста, прикрашена для чоловіка свого. І почув я гучний голос із престолу, який кликав: “Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними, і Бог кожну сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерті – ані смутку, ані крику, ані болу вже не буде, бо перше минулося!”(21, 1 – 4).

Мета К. Маркса та Ф. Енгельса була величною – звільнення людства, перехід його на принципово інший шлях розвитку, який виключав би експлуатацію людини людиною. Передбачалося звільнення від анархії суспільного життя, плановість розвитку, задоволення зростаючих людських потреб. Але перед тисячолітнім царством мусить відбутися страшний суд. Тільки не на небі, а на землі. І ще молодим К. Марксу і Ф. Енгельсу ввижався „...день, ранковою зорею якого буде заграва палаючих міст, – коли серед цих „небесних гармоній” залунає мелодія „Марсельєзи” і „Карманьйоли” з невідворотною при цьому гарматною стріляниною, а такт буде відбивати гільйотина; коли підла маса зареве *ça ira*, *ça ira* і скасує „самосвідомість” за допомогою ліхтарного стовпа”²⁶. Отже, шлях все той же – радість через страждання. Рецепт дій заданий тією ж Великою французькою революцією: „Ah! *ça ira*, *ça ira*, *ça ira*. Les aristocrates a la lanterne!” (Ах! Справи підуть на лад! Аристократів на ліхтар!). Велична мета змушує примиритися з засобами, навіть поетизувати їх. У „Капіталі” К. Маркс констатував: „Насильство є бабоюповитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим. Саме насильство є економічною потенцією”²⁷. Вже без захоплення, але констатується невідворотність насильства в період соціальної революції.

Тут ми переходимо на середній, власне соціологічний, рівень аналізу революції в марксизмі. К. Маркс дав блискучий зразок такого аналізу в праці „Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта” (1852 р.). В ній аналізується революція 1848 р. у Франції та феномен бонапартизму. Характер і хід революції розглядаються як функції класової боротьби. Власне, з цієї точки зору революції є вищим проявом класової боротьби. Правда, для того, щоб вилитися у революцію класова боротьба мусить набути політичного характеру. Але на політичному рівні проявляється неоднорідність класів. Їх різні фракції представлені різними політичними партіями, які по-різному розуміють ситуацію, можливості та свої завдання. Через цю складну взаємодію класів і суспільних прошарків, державних інституцій, полі-

²⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М. : Политиздат, 1988. – С. 36 (прим.).

²⁷ Маркс К. Капитал. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1973. – С. 761.

тичних партій, лідерів партій та інших лідерів суспільної думки і відбувається реальний хід дійсних революцій. Залежно від того, від якого класу і до якого переходить влада залежить характер і хід революції. Так, порівнюючи хід Великої французької революції та революції 1848 р., К. Маркс дійшов висновку, що перша рухалася по висхідній траєкторії, а друга – по спадній²⁸. Встановлення парламентської республіки він пояснює цими ж соціологічними інструментами. На його думку, без цієї політичної форми було б неможливе спільне панування двох фракцій буржуазії – легітимістів та орлеаністів. „Вона була необхідною умовою їх *спільного* панування, єдиною державною формою, при якій їхні спільні класові інтереси панували як над домаганнями окремих фракцій буржуазії, так і над всіма класами суспільства”²⁹. Феномен бонапартизму К. Маркс пояснював певною ситуацією у міжкласовій взаємодії. „Боротьба, здавалося, завершилася тим, що всі класи однаково безсило і однаково безголосо схилилися перед рушничним прикладом”³⁰. Цей стан у міжкласовій боротьбі зробив бюрократичну державу самостійною у стосунках з суспільством³¹. Правда, кінцевою опорою Луї Бонапарта проголошується парцелярне селянство. Взагалі дрібна буржуазія змальовується як сила, що постійно вагається і тим самим робить можливим найреакційніші варіанти суспільного розвитку.

Розглянута праця К. Маркса для його послідовників стала взірцем при аналізі інших революцій, задавши не тільки категоріальний апарат аналізу, але й саму його стилістику. Тисячі разів повторювався Марксів заклик: „Революція XIX сторіччя повинна дати мерцям ховати своїх мертвих, щоб з’ясувати для себе свій власний зміст”³². Але знов і знов доводилося констатувати словами того ж К. Маркса: „Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над розумом живих”³³.

Серйозним внеском в соціологічний аналіз революції в марксизмі слід вважати вчення В. Леніна про революційну ситуацію. Тривалий час воно вважалось абсолютно доведеним і переходило з одного підручника історичного матеріалізму до іншого. Пошлюсь на один з таких зразків: „До об’єктивних умов або факторів революції стосовно капіта-

²⁸ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 443.

²⁹ Там само. – С. 486.

³⁰ Там само. – С. 504 – 505.

³¹ Там само. – С. 506.

³² Там само. – С. 425.

³³ Там само. – С. 422.

лізму належать, по-перше, криза верхів, неможливість для панівних класів зберігати в незмінному вигляді своє становище. Це веде до ослаблення експлуаторської держави, полегшує їй злам та створює умови для завоювання пролетаріатом політичної влади. По-друге, загострення нужди, злигоднів пригноблених класів, усвідомлення народними масами неможливості жити по-старому, їх рішучі вимоги змінити існуючих суспільних порядків. Це веде до втягування у політичну боротьбу широких народних мас, навіть найбільш відсталих, що раніше стояли осторонь від політичної діяльності. По-третє, значне підвищення (внаслідок вказаних причин) революційної активності народних мас, виникнення у них настрою на користь підтримки рішучих дій. Це веде до виникнення революційної кризи”³⁴. Насправді, ці лєнінські висновки про ситуацію початку революції не є безспірними. Особливо це стосується положення про надзвичайне загострення становища пригноблених класів. Мені вже доводилося говорити про теорію „довгих хвиль” М. Кондратьєва. Вона переконливо доводить, що більшість революцій відбувається на висхідній фазі економічного циклу, коли багатство суспільства зростає. Безумовно, революції можуть відбуватися і на спадній фазі економічного циклу. Але робити на основі цього загальний висновок недоцільно. До того ж відомо, що загострення злигоднів може стимулювати реакцію протесту тільки до певної межі. За нею слідує апатія і деморалізація. Про це поговоримо, коли будемо розглядати теорію П. Сорокіна. Але в цілому лєнінське вчення про революційну ситуацію слід визнати кроком до більш конкретного вивчення революцій. Л. Троцький, аналізуючи досвід Жовтневої революції 1917 р., писав: „Якби більшовики не взяли владу в жовтні – листопаді, вони, найбільш вірогідно, не взяли б її зовсім”³⁵. З його погляду революція – складний процес, в якому можна виділити критичні пункти. Від їх розуміння і дій в них залежить подальший розвиток революції. „Що революція в цілому – стосовно еволюції, то збройне повстання – по відношенню до самої революції: критичний пункт, коли накопичена кількість з вибухом переходить у якість. Але й саме повстання не є однорідний і нероздільний акт: в ньому є свої критичні точки, свої внутрішні кризи і підйоми”³⁶. Так, якби більшовики не захопили владу, то „Росія знову

³⁴ Исторический материализм / Под ред. А. П. Шептулина и В. И. Разина. – М. : Высшая школа, 1974. – С. 232.

³⁵ Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 359.

³⁶ Там само. – С. 370.

включилася б до циклу капіталістичних держав як напівімперіалістична, напівколоніальна країна”³⁷. Л. Троцький підводить під цей висновок певне філософське обґрунтування, що певним чином полемічно спрямовано проти деяких оптимістичних положень К. Маркса. Він писав: „Але суспільство зовсім не влаштоване так раціонально, що терміни для диктатури пролетаріату настають саме в той момент, коли економічні і культурні умови визріли для соціалізму. Якби людство розвивалося так планомірно, не було б необхідності в диктатурі, як і в революціях загалом. Річ у тому, що живе історичне суспільство дисгармонійне наскрізь, і тим більше, чим більш запізним є його розвиток”³⁸.

Вчення про революційну ситуацію було створене у зв’язку з тим, що в другій половині 19 ст. – на початку 20 ст. виникла дивна професійна група – професійні революціонери. Їх виокремлення було пов’язане з розвитком визначення ситуації в Європі, перш за все, з боку марксистів. Формування робітничих партій, їх включення в політичну систему країн Заходу мало парадоксальний наслідок. Сформувалася контреліта, яка вела життя елітних груп і ставила за мету здійснити пролетарську революцію. Капіталістичний лад на той час сприймався як нестабільний, такий, що вичерпав свої можливості розвитку. Ця контреліта виходила з того, що політична революція є передумовою глибокої соціальної революції, її критичний момент. Під час політичної революції революційні сили повинні захопити державну владу, переробити державу і використовувати її надалі як головний інструмент революційного перетворення суспільства. Ми виявимо у марксистів безліч висловлювань з цього приводу. В. Ленін писав: „Пролетаріату необхідна державна влада, централізована організація сили, організація насильства і для придушення спротиву експлуататорів і для *керівництва* величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, напівпролетарями у справі „налагодження” соціалістичного господарства”³⁹. Л. Троцький висловлювався так: „Класова боротьба, доведена до кінця, є боротьба за державну владу. Основна властивість революції в тому, що вона доводить класову боротьбу до кінця. Революція і є безпосередня боротьба за владу”⁴⁰. А. Грамші у свою чергу писав: „Формула

³⁷ Там само. – С. 359.

³⁸ Там само. – С. 324.

³⁹ Ленин В. И. Государство и революция // Ленин В. И. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1972. – С. 246.

⁴⁰ Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 302.

„завоювання держави” повинна розумітися так: створення держави нового типу, що виростає з накопиченого пролетаріатом досвіду організації, і заміна нею парламентсько-демократичної держави”⁴¹.

Така постановка питання все більше зміщувала марксистську теорію революції в бік професійної політичної діяльності. Можна сказати дещо сильніше, в бік політичної діяльності мак’явелістського типу. Не випадково А. Грамші відверто писав у своїх „Тюремних зошитах”, що термін „державець” в сучасних умовах можна було б перекласти як „політична партія”⁴². Революція в цьому світлі все більше виглядала технологією і мистецтвом. В. Ленін пише, закликаючи до повстання ЦК РСДРП (б), що у разі наявності об’єктивних умов для повстання „...відмовитися від ставлення до повстання, як до мистецтва, означає зрадити марксизм і зрадити революцію”⁴³. Через декілька років цей висновок повторює Л. Троцький: „При наявності загальних умов для перевороту повстання перетворюється в практичну проблему мистецтва, яка може бути вирішена різними засобами”⁴⁴. Технологія революційного перевороту включає в себе змову, перетягування на свій бік каральних органів режиму, агітацію мас, підготовку до повстання і саме повстання, яке здійснюється за приписами військової науки⁴⁵. Революція перетворюється на різновид військових дій однієї частини суспільства проти іншої. Наслідком цього невідворотно стає громадянська війна. Л. Троцький про це відверто і неодноразово говорив перед Жовтневим повстанням⁴⁶. Звідси культивування у революціонерів насильства, безжалісності до противника. Цей же діяч закликав революціонерів подолати всі перепони до застосування безпощадного насильства до супротивників і після революції. В промові з приводу 5-річного ювілею Комуністичного Свердловського університету він говорив: „...Виховання революціонера є перш за все знищення всіх суб’єктивних перепон, що заважають нещадному насильству”⁴⁷.

⁴¹ Грамши А. Завоевание государства // Грамши А. Избранные произведения / Пер. с ит. – М. : Политиздат, 1980. – С. 67.

⁴² Грамши А. Избранные произведения / Пер. с ит. – М. : Политиздат, 1980. – С. 274.

⁴³ Ленин В. И. Марксизм и восстание // Ленин В. И. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1972. – С. 329.

⁴⁴ Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 380.

⁴⁵ Там само. – С. 382.

⁴⁶ Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 365.

⁴⁷ Цит. за: Сорокин П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 301.

Організація професійних революціонерів – це політична партія. В. Ленін обґрунтовує в праці „Що робити?” концепцію партії нового типу. Він вважав, що саме створення організації професійних революціонерів є запорукою успіхів у всіх інших аспектах боротьби: „Мораль звідси проста: якщо ми почнемо з міцної постановки сильної організації революціонерів, то ми зможемо забезпечити стійкість руху в його цілісності, здійснити і соціал-демократичні і власне тред-юніоністські цілі”⁴⁸. М. Восленський дав до таких ленінських висловлювань досить зlostивий коментар: „Не про *класову* демократичну організацію пролетаріату йшла, таким чином, мова, а про створення свого роду революційної „мафії”, де демократизм вважався непотрібною грою, а все було засновано на конспірації і круговій поручі; тому з членів мафії, кого організація (тобто при відсутності демократизму її керівництво) визнала б негідним, загрозувала смерть”⁴⁹. Такий зразок партії професійних революціонерів був обумовлений, перш за все, російською дійсністю того часу, яка не давала простору для легальної політичної діяльності. Але цей висновок не буде повним. Цей зсув марксистської думки пов’язаний з загальними інтенціями цього вчення. Поразка Паризької Комуні, досвід парламентської діяльності європейських демократів стимулювали розколи серед марксистів. Їх ліве крило радикалізувалося і приватизувало лозунг революції. Вони наголошували на активізмі і відповідальності професійних революціонерів. Цю позицію добре передає сучасний теоретик троцькізму Е. Мандель: „Пояснення перемог або поразок революцій в ХХ ст. ступенем індустріалізації надто спрощено ставить хрест на ключовій ролі „суб’єктивного фактора”, ролі політики, яка проводиться партією чи партіями, що керували революційним процесом”⁵⁰. Праві соціал-демократи в цій боротьбі все більше схилилися до реформістського еволюційного шляху розвитку.

Саме серед лівих марксистів – комуністів визріла теорія, що партія професійних революціонерів здатна і зобов’язана захопити владу і перетворити державний апарат з метою здійснення диктатури пролетаріату. Саме в цьому сенсі і варто розуміти наведені вище слова А. Грамші про заміну парламентсько-демократичної держави державою, що

⁴⁸ Ленин В. И. Что делать? // Ленин В. И. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1972. – С. 177.

⁴⁹ Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: «Советская Россия» совместно с МП «Октябрь», 1991. – С. 52.

⁵⁰ Мандель Э. Догматизм и реализм, социализм и свобода // Проблемы мира и социализма. – 1990. – № 6. – С. 39.

виростає з накопиченого пролетаріатом досвіду організації. Партія професійних революціонерів виступала в цьому проєкті інкубатором, в якому вирощувалась майбутня провідна верства суспільства. Оскільки вона формувалася в межах партії, то вона не могла бути нічим іншим як бюрократією. В радянській традиції вона отримала назву номенклатури. Саме ця бюрократія і була носієм проєкту нового суспільства. Для марксистських теоретиків принципово важливим було показати відмінність соціалістичної революції від капіталістичної. В останній політична революція лише завершує еволюційний розвиток суспільства, який робить його буржуазним ще до політичного перевороту. В соціалістичній революції саме політичний переворот починає глибокі суспільні перетворення, головним знаряддям яких виступає держава, тобто та ж державно організована партійна бюрократія.

Через цю призму варто подивитися на особистісний аспект аналізу революції в марксизмі. Оскільки в ленінізмі справа революції набула виразного політичного характеру, то і ролі, які могли приймати люди в процесі революції розкололися і сильно ієрархізувалися. Розкол ролей пов'язаний з твердою позицією революціонерів, яка передбачала, що хто не з ними, той проти них. Через це тексти революціонерів рясніють прокльонами в бік супротивників і віровідступників. У концентрованому вигляді ці риси відобразилися в Короткому курсі історії ВКП(б), що був затверджений ЦК ВКП(б) 1938 р. Тут політичні супротивники, в минулому найближчі товариші, називалися не інакше як покидьками, недолюдками, білогвардійськими козятками та ін.⁵¹ Хоча це – екстрема, але вона виникла в потоці загального марксистського дискурсу про роль особистостей у революції. Варто зауважити, що такий дискурс вів до десуб'єктивізації противників, а отже легітимізував застосування до них будь-яких форм насильства.

Ієрархізація ролей революціонерів відбувалася між полюсами рядових партійців і вождів. Перші повинні бути дисциплінованими, відданими, енергійними і активними. Як писав В. Ленін: „Нам істеричні пориви не потрібні. Нам потрібна помірна хода залізних батальйонів пролетаріату”⁵². Партія і повинна була виховати такі залізні батальйони. На верху партійної ієрархії перебували вожді, над якими підносився Вождь. Якщо скористатися веберівською термінологією, то можна сказати, що

⁵¹ История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / Под ред. комиссии ЦК ВКП(б). – М. : ОГИЗ, Гос. изд-во полит. лит-ры, 1945. – С. 331 – 332.

⁵² Ленин В. И. Очередные задачи советской власти // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 36. – С. 208.

вождь є уособленням харизматичного лідерства. Він не є просто людиною, яка обіймає вищий пост у партії. Навпаки, цей пост дістається вождю саме завдяки його якостям, які перевершують якості більшості людей. Так, Л. Троцький наголошував на особливій ролі В. Леніна в Російській революції: „Крім заводів, казарм, сіл, фронту, Рад у революції була ще одна лабораторія: голова Леніна”⁵³. Л. Троцький показує, що В. Ленін як вождь, не знаходячи порозуміння з партійною верхівкою, міг безпосередньо звертатися до низового партійного апарату, чи навіть партійної маси. „...Майже на всіх крутих поворотах Ленін справлявся на нижчі шари апарату проти вищих або на партійну масу – проти апарату в цілому”⁵⁴. Завдяки вірі маси в вождя в революційній стихії виникає керованість. Цю керованість не може забезпечити апарат. Для цього потрібен ірраціональний момент віри в особистість.

Комуністи вождизмом зловживали не тільки в період революційних переворотів. Л. Троцький 1922 р. в політичний Статут Червоної Армії включив свою власну біографію. Цей параграф завершувався словами: „Тов. Троцький – вождь та організатор Червоної Армії. Стоячи на чолі Червоної Армії, тов. Троцький веде її до перемоги над усіма ворогами Радянської республіки”⁵⁵.

А. Грамші підвів під вождизм загальний аргумент: „Будь-яка держава – це диктатура. У будь-якої держави повинен бути уряд, що складається з обмеженого кола людей, які групуються навколо однієї, найбільш обдарованої та далекоглядної людини”⁵⁶. Це – не дуже глибоке, але небезпечне узагальнення. Воно поєднує обґрунтування правомірності вождизму з правомірністю насильства як головного методу керування суспільством. Якщо будь-яка держава є диктатурою, то вся справа лише в мірі лицемірства у прикритті цього факту. Революціонери не лицеміри. Тому вони прямо і відкрито будуть практикувати насильство і вождизм.

Водночас марксистки завжди характеризували революції як періоди інтенсивної творчості мас, вважаючи, що в горнилі боротьби народить-

⁵³ Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 333.

⁵⁴ Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 352.

⁵⁵ Цит. за: Васецкий Н. А. Л. Д. Троцкий: политический портрет // Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 34.

⁵⁶ Грамши А. «Вождь» // Грамши А. Избранные произведения / Пер. с ит. – М. : Политиздат, 1980. – С. 143.

ся нова людина. Загальний тон тут задавало висловлювання молодого К. Маркса: „Збіг зміни обставин і людської діяльності може розглядатися і бути раціонально зрозумілим тільки як *революційна практика*”⁵⁷. Поєднати ці положення на практиці не вдалося ніде.

У марксистській теорії революції є ще один сюжет, на якому варто зупинитися окремо. Маю на увазі положення про те, що пролетарська революція повинна перетворити всю світову капіталістичну систему. Від цього положення відкрито ніхто з видатних марксистів не відмовлявся. Але після Жовтневої революції 1917 р. в марксизмі відбувся розкол з приводу розуміння цього положення. В 1924 р. в Радянському Союзі у вищому партійному керівництві розгорнулася гостра дискусія, початок якій поклала стаття Л. Троцького „Уроки Жовтня”. І тут, і в подальших працях цей автор висловлювався так: „...Соціалістична революція стає перманентною в новому, більш широкому сенсі слова: вона не отримає свого завершення до остаточного торжества нового суспільства на всій нашій планеті”⁵⁸.

Головним опонентом Л. Троцького виступив Й. Сталін. Він виходив не з теорії, а з потреб практики, запитуючи: „А як бути, якщо міжнародній революції суджено прийти з запізненням? Чи є якийсь просвіт для нашої революції?”⁵⁹. Для Й. Сталіна це питання важливе лише в аспекті боротьби з іноземною інтервенцією. Він вважає, що Жовтнева революція перемогла тому, що в той час йшла Перша світова війна. В ній зіткнулися між собою блоки „двох основних імперіалістичних груп”⁶⁰. Й. Сталін покладається на військові сутички між капіталістичними країнами, які зроблять вірогідним від’єднання від світової капіталістичної системи інших країн. „Імовірніше за все, що світова революція буде розвиватися шляхом революційного відпадання ряду нових країн від системи імперіалістичних держав при підтримці пролетарів цих країн з боку пролетаріату імперіалістичних держав”⁶¹. Таке розуміння перспектив світової революції вело до біполярного світу, боротьби двох світових таборів. Звідціль бачення перспектив цієї боротьби через військове змагання, гонку озброєнь та ін.

⁵⁷ Маркс К. Тезиси о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 2.

⁵⁸ Троцкий Л. Д. Что же такое перманентная революция? (Основные положения) // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 286 – 287.

⁵⁹ Сталин И. В. Октябрьская революция и тактика русских коммунистов // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 6. – М. : ОГИЗ, Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947. – С. 368.

⁶⁰ Там само. – С. 358.

⁶¹ Там само. – С. 398.

Така в загальних рисах марксистська теорія революції. Коли склався біполярний світ, то кожний з двох центрів світової сили намагався в таборі свого супротивника створити п'яту колону. Революційні рухи набували характеру інспірованості ззовні. Марксистська теорія революції перетворювалася на ритуальний набір фраз, який мусив легітимізувати владу комуністичних партій. У розвинутих капіталістичних країнах „нові ліві” почали відверто сумніватися у релевантності марксової теорії новим умовам в країнах Заходу. Вони стверджували, що пролетаріат обуржуазився. Отже треба шукати нових суб'єктів революційної перебудови суспільства. На їх роль пропонували люмпенів, населення „третього світу” та ін.⁶² Серед революціонерів у країнах „третього світу” під впливом досвіду Китайської революції все більші сподівання почали покладатися на суб'єктивну активність, а, отже, на організоване застосування насильства. Е. Че Гевара писав: „...Завжди існує мінімум необхідних умов, які роблять можливим створення і зміцнення першого партизанського центру”⁶³. Поширення таких уявлень у світі свідчило про те, що він значно змінився і вже не відповідає минулим моделям. Марксистська теорія революції була одним з породжень проекту Прогресивізму. Вона була нерозривно пов'язана з теорією прогресу, з раціоналізмом. І вона впала разом з вичерпанням названого проекту. Але вона значно вплинула на мову соціології, на саму оптику бачення суспільних змін.

Токвілеанський підхід. Алексіс де Токвіль (1805 – 1859) був не тільки вченим, але й політичним діячем Франції високого рангу. Своє розуміння революції він виклав у праці „Старий порядок і революція” (1856 р.). Власне, це тільки перша частина задуманої праці. Вона присвячена передумовам Великої французької революції. Далі автор планував дослідити саму революцію, але цьому завадила його раптова смерть.

Передумови революції А. де Токвіль вивчає методом дослідження випадку (case study). Він дуже обережний щодо універсальних висновків зі свого дослідження. До розвідок про причини революції його спонукає відчуття того, що процес, початий 1789 р. продовжувався і в той час. І в цьому плані революція була ще живою. Головною проблемою аналізу А. де Токвіля було співвідношення держави і суспільства. На думку дослідника саме в цій історії криється розгадка того, чому

⁶² Див.: Уоддис Дж. «Новые» теории революции. Критический анализ взглядов Ф. Фанона, Р. Дебре, Г. Маркузе / Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1975. – 521 с.

⁶³ Че Гевара Э. Партизанская война. – М. : Изд-во иностранной лит-ры, 1961. – С. 12.

держава перетворилася у Франції в головного актора. Тут же розгадка і жахливого насильства, до якого вдалися учасники революції.

Токвіль починає досліджувати передумови французької революції дуже здалеку. Його праця – це не просте дослідження безпосередніх передумов революції, а діагноз довготривалого розвитку країни. Саме шлях у декілька віків зробив можливою саме таку революцію.

Діагноз розвитку Франції у найбільш загальному вигляді має такий характер. Спрямованість розвитку країни задавалася тривалою боротьбою центральної королівської влади з аристократією і місцевим самоврядуванням. У цій боротьбі аристократія зазнала поразки і перетворилася на привілейовану касту, приналежність до якої визначалася походженням. Привілеї протиставляли її решті станів суспільства, але не давали права на владу. Реальна влада в країні належала централізованій бюрократії. Буржуазія була корумпована через продаж посад. Права місцевого самоврядування теж стали предметом торгу. Королі їх забирали, а потім продавали містам знов. Селяни у Франції не були кріпаками вже більше ніж 500 років перед Великою революцією. Вони мали у власності земельні наділи. Але саме на селян накладався основний тягар податків і обов'язків. Це відділяло їх від решти суспільства. У французькому суспільстві панував груповий і особистий індивідуалізм. Над цим розділенням, навіть атомізованих суспільством панував бюрократичний деспотизм. Фактично між індивідом і державою зникли всі проміжні ланки. Державі ніхто не міг протидіяти, але й спертися їй не було на кого. Володарями умів атомізованих індивідів стали літератори-філософи. Вони були відділені від практичного управління і всі питання вирішували в просторі чистого розуму. Тому і незадоволення своїм станом і проекти виходу з цього стану люди осмислювали в найбільш абстрактних категоріях. Тому революція мусила набути характеру миттєвого падіння старої влади, спровокувати ілюзію повного розриву з усіма традиціями. Абстракція могла покладатися на чисте насильство як засіб. Отже, абстракції і терор пов'язані.

У своєму аналізі Токвіль постійно послуговується поняттям „клас”, але позначає ним стани феодального суспільства⁶⁴. Про це слід пам'ятати, щоб не модернізувати текст цього автора.

Тепер звернімося безпосередньо до тесту і подивимося, як Токвіль характеризує зміни в становищі основних „класів” суспільства. Поч-

⁶⁴ Токвіль А. де Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 20.

немо з дворянства. „Дворянство ніде вже не управляє ані як таке, в цілому, ані поодинці, і це відмінна риса Франції”⁶⁵. Стосовно становища великого землевласника: „Сеньйор насправді є лише простим обивателем, чиї пільги і привілеї вирізняють серед інших; він відрізняється лише своїм становищем, але не своєю владою”⁶⁶. Але цей перший обиватель мав багато засобів визискувати селян. Наприклад, він мав право на мито при продажу спадщини в його володіннях, на земельну ренту, грошову і натуральну ренти і т. д. Але французький селянин був власником землі і своє виживання ніяк не пов’язував з сеньйором. Останній був для селянина абсолютним паразитом. Токвіль пише: „В міру того, як дворянство відходить від усіх цих справ, тягар його привілеїв здається більш важким, та й саме його існування врешті-решт здається все менш виправданим”⁶⁷. Французьким винаходом була торгівля правами місцевого самоврядування, яку практикувала королівська влада. Це корумпувало і поступово знищувало сенс місцевого самоврядування. „Людовик XI обмежив муніципальні свободи зі страху перед їх демократичним характером. Людовик XIV їх знищив, зовсім не відчуваячи страху перед ними, що підтверджується фактом повернення вільностей всім містам, які були здатні їх викупити. В дійсності ж він прагнув не стільки до знищення муніципальних свобод, скільки до того, щоб пустити їх у вигідний обіг; і якщо він їх справді знищив, то зробив це начеб неусвідомлено, з чистої фінансової необхідності”⁶⁸. Серед буржуазії великого поширення набула практика купівлі різноманітних посад. Токвіль наводить розрахунки, що з 1693 по 1709 рр. було створено 40 тис посад. „Пристрасть буржуазії до зайняття посад була воістину незрівнянною. Як тільки хтось із них ставав власником невеликого статку, він тут же купував на нього посаду замість того, щоб використати його в ділі”⁶⁹. Про населення Франції загалом Токвіль пише: „...Однорідний натовп розділений величезною кількістю маленьких перепон на множину частин, кожна з яких виглядає особливим співтовариством, що займається облаштуванням своїх власних інтересів і не беручи участі в спільному житті”⁷⁰. Від Токвіля йде метафора про насе-

⁶⁵Токвіль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 9.

⁶⁶ Там само. – С. 29.

⁶⁷Там само. – С. 31.

⁶⁸ Там само. – С. 40.

⁶⁹ Там само. – С. 77.

⁷⁰ Там само. – С. 66.

лення Франції як про сукупність елементарних часток, яку не так давно використав М. Уельбек. „Люди в цих суспільствах, не будучи пов’язаними один з одним ні кастовими, ні класовими, ні корпоративними, ні сімейними узами, надто схильні до того, щоб займатися лише своїми особистими інтересами, вони завжди зайняті лише самими собою і замкнені у вузькому індивідуалізмі, що придушує будь-яку суспільну чесноту”⁷¹.

Над атомізованим суспільством визрів деспотизм централізованої королівської влади. Але практика державної влади мала досить дивний вигляд. З одного боку, існувала величезна пістрява посад, але, з іншого боку, Францією керувала від сили сотня людей. Токвіль пише: „В самому серці королівської влади, навколо трону склався адміністративний стан, що має неймовірну могутність, цілковито по-новому поєднує в собі всі види влади і називається *королівською радою*”⁷². Королівська рада діє в тіні трону. Вона складається з людей середнього і навіть низького походження. Кожного з них король може відсторонити від справ у будь-яку мить. Всіма внутрішніми справами в країні відає генеральний контролер. У провінціях все управління зосереджено в руках інтендантів, яких теж відбирали з молодих людей незнатного походження. Інтендант у кожному окрузі призначає субделегата. Як правило вони всі з простолюду. Це і був справжній стрижень державної влади.

Централізація у Франції відобразилася в організації простору країни. Там домінував Париж. Він був найбільш розвинутим містом. Часто туди стягувалися найбільш важливі види діяльності, які зникали на решті території країни. Перед революцією „Париж остаточно поглинув провінцію”⁷³. А це означало, що переворот у Парижі означав захоплення усієї Франції.

Найбільш гострим питанням внутрішнього життя Франції була практика накладання податків. Вона припускала в широких масштабах свавілля королівського уряду. Токвіль пише: „...В той момент, як дворянство боягузливо допускає оподаткування третього стану, аби самому позбутися податей, – в той момент було посіяне сім’я майже всіх пороків і зловживань, що підточували Старий порядок все його життя, що залишалося, і врешті-решт привели його до смерті”⁷⁴. В умовах

⁷¹ Там само. – С. 7.

⁷² Токвиль А. де. Старий порядок і революція / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 34.

⁷³ Там само. – С. 64.

⁷⁴ Там само. – С. 82.

дореволюційної Франції правосвідомість людей була надзвичайно низькою. Це було пов'язано з загальною корупцією. Токвіль про це пише так: „У цьому – весь Старий порядок: закон суворий, а практика по-благлива”⁷⁵. Тому всі, хто мав можливість, намагалися уникнути податків і інших тягот. Врешті-решт вони навалювалися на бідняків. „З того моменту, коли податком почали обкладати не стільки тих, хто був в змозі його виплачувати, скільки тих, хто був нездатен від нього захиститися, ми невідворотно повинні були прийти до потворного факту обкладання податтю бідняка і позбавлення від нього багача”⁷⁶. Дослідник констатує, що сваволя в податковій справі розпалює в суспільстві ненависть між станами. При цьому програють найбідніші. Накопичується не здатність до домовленостей, а вибухівка, яка в майбутньому рознесла всю суспільну будівлю.

Французька революція сприймалася її діячами як реалізація вимог чистого розуму. Це обумовлено тим, що в підготовці ідей майбутнього перевороту величезну роль відіграли літератори-філософи. Вони не брали участі в управлінні державними справами. Токвіль висловлюється так: „Одні керували справами, інші керували умами”⁷⁷. Над реальним суспільством надбудовувалося суспільство уявне. „Люди припинили цікавитися тим, що відбувається в дійсності, і мріяли про те, що могло відбутися; дух їх витав в ідеальній державі, створеній уявою літераторів”⁷⁸. Народ, що теж не мав навичок самоврядування, коли вибухнула революція, переніс все з літератури в життя. Звідси фанатизм, нетерпимість, доктринерство і жорстокість.

Французька революція набула сумної слави своїми репресіями проти церкви. Токвіль пише, що під впливом літераторів часто неправильно зображають портрет дореволюційних священників і монахів. Він вважає, що у Франції був високоморальний духовний стан, який забезпечував певні свободи в умовах деспотизму. Репресії ж проти церковників, безбожність як пристрасть були спровоковані літераторами, які розглядали діячів церкви як своїх головних конкурентів. „Самими основами свого управління Церква була перепоною для тих принципів, на яких літератори бажали побудувати державне правління”⁷⁹.

⁷⁵ Там само. – С. 58.

⁷⁶ Там само. – С. 83.

⁷⁷ Токвіль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 118.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С. 122.

Деспотизм центральної влади призвів до парадоксального становища. В умовах наростання невдоволення перед революцією король перетворюється на заручника суспільних опіній. „Король ще поведився як переможець, але насправді він змушений був підкорюватися суспільним опініям, які найчастіше надихали його і підказували, як діяти, король до них постійно дослухався, боявся їх, підлещувався до них, влада короля, абсолютна за духом, насправді була обмеженою”⁸⁰. Людовик XVI навіть в офіційних документах використовує стилістику і лексику просвітителів. Фактично тим самим королівська влада поширює ворожі для себе ідеї. Чим ближче до революції, тим більше вагається уряд, проявляє все більшу непослідовність. Це викликає ще більше незадоволення і історія старого порядку завершується катастрофою. Але в революції вижила головна справа королівських урядів – централізація. „Володар впав, але головний дух зробленого ним учілів: його влада померла, але адміністрація продовжувала жити; і з тих пір щоразу, коли французи намагалися знищити абсолютну владу, вони обмежувалися тим, що до тіла раба приставляли голову свободи”⁸¹. Тим самим від Французької революції йде традиція розглядати державу як головний інструмент розвитку суспільства. Як яскраво висловився Токвіль „Оскільки уряд таким чином посів місце Провидіння, то природно, що кожен волає до нього в своїх особистих потребах”⁸². Це відчуття стало головним у провідних ідеологіях індустріального суспільства.

Централізація – не загальний закон руйнування старого порядку, а французька особливість. Це підкреслює Токвіль, порівнюючи Францію з англосаксонським світом. Як він пише „Власне адміністрація в Англії мало що робить, зате приватним особам справ вистачає”⁸³. Отже, історія має значення.

Спостереження за революційними змінами дозволило виділити найхарактерніші їх риси. „У нас у Франції з 89-го року революції також змінили всю структуру державного устрою зверху донизу. Більшість з цих революцій були цілком несподіваними, здійснювалися за допомогою сили, з відкритим порушенням існуючих законів”⁸⁴. **Отже, революції – це періоди стрімких перетворень у суспільстві, що**

⁸⁰ Там само. – С. 139.

⁸¹ Там само – С. 165.

⁸² Там само. – С. 61.

⁸³Токвиль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 53.

⁸⁴ Там само.– С. 159.

здійснюються насильницьким шляхом і не спираються на юридичні закони. Таке розуміння революцій набуло статусу класичного.

Велика французька революція сприймалася сучасниками і тими, хто жив після неї, через шерех парадоксів. У їх формулюванні і осмисленні велику роль відіграла праця А. де Токвіля. Один з них французький автор прямо не формулює, але він проходить через все дослідження „Старий порядок і революція”. Йдеться про те, що революції відбуваються в конкретних країнах, але передумови для них формуються в більш широкому контексті. Токвіль написав так: „...Людина, що вивчає тільки Францію, ніколи нічого не зрозуміє у французькій революції”⁸⁵. Річ у тому, що, на думку Токвіля, старий порядок, проти якого і була спрямована революція, існував у Європі загалом, а не був суто французьким. Для доведення своєї думки автор застосовує компаративістський метод, порівнюючи середньовічні порядки Франції, Німеччини та Англії. Його висновок такий: „У всіх трьох народів управління побудоване за одними і тими ж принципами, політичні асамблеї мають однакову будову і наділені подібними повноваженнями. Суспільство у них також має одну і ту ж структуру: ті ж самі ієрархічні взаємовідносини між класами, таке ж привілейоване становище дворянства, така ж його сутність і характер. Словом, мова начебто йде не про різні народи, але про цілком однакові, у всьому один на одного схожі”⁸⁶. Отже, революція була викликана не суто французькими обставинами. І у Франції вона була не випадковою. „Революція менш за все була подією випадковою. І хоча вона застала світ зненацька, вона одначе була завершенням тривалої роботи, стрімким і бурхливим завершенням справи, над якою трудилися десять поколінь”⁸⁷. Революція пов’язана з тенденціями, які продовжують діяти і в сучасності, впливаючи на можливе майбутнє. Ось як про це писав Токвіль: „В похмурому майбутньому вже сьогодні можна відкрити три очевидні істини. Перша з них полягає в тому, що всі наші сучасники підхоплені невідомою силою, дію якої можна врегулювати або загальмувати, але не перемогти і яка то злегка підштовхує людей, то з усією могутністю тягне їх до руйнування аристократії. Друга істина полягає в тому, що з усіх світових суспільств важче за все чинити опір абсолютистському правлінню там, де аристократії вже немає і бути не може. Нарешті, третя істина полягає в тому, що ніде

⁸⁵ Там само. – С. 22.

⁸⁶ Там само. – С. 20.

⁸⁷ Там само. – С. 24.

більше абсолютизм не веде до настільки згубних наслідків як у подібних суспільствах, оскільки більше ніж інші форми правління він сприяє розвитку пороків, яким названі суспільства найбільше піддаються”⁸⁸. Отже, Французька революція належить до подій, які викликаються розвитком більш широкої суспільної системи, ніж суспільство окремої країни. У Токвіля немає чіткого уявлення про цю широку суспільну систему. Можливо, її можна назвати європейською феодальною системою. У кожному разі, немає підстав вважати, що Токвіль є прямий попередник А. Г. Франка та І. Валлерстайна. Але, можливо, що через посередництво Ф. Броделя він і посприяв формуванню ідеї світової системи. Але у Токвіля на єдину для Європи суспільну систему досить оригінальний погляд. Він вважає, що соціальна єдність в Європі існувала саме за часів старого порядку, тобто при феодалізмі. Потім ця єдність почала руйнуватися. Цікаво відмітити, що А. де Токвіль вважав, що середньовічні порядки в Європі не були побудовані на римському праві. Римське право почали використовувати під час руйнування старого порядку як одне зі знарядь цього руйнування⁸⁹. Але революції відбуваються в конкретних країнах і вже потім впливають на більш широкі соціальні системи. Впливають вони не тільки через свої загальні характеристики. Старий порядок у різних країнах руйнувався по-різному. Звідси у Токвіля постійне порівняння Франції та Англії. Ті форми, які набула Французька революція, були обумовлені саме історією країни.

Другий парадокс в книзі виражений ясно. Його можна визначити як **парадокс позірної новизни**. Він полягає в тому, що на перший погляд революція повністю оновлює суспільство. Під час Французької революції це на символічному рівні підкреслювалося офіційною відміною старої релігії і проголошенням культу Великої істоти, а також введенням нового календаря. Токвіль писав: „У 1789 році французи спромоглися на діяння, на яке не наважився жоден інший народ: тим самим вони розділили навпіл свою долю, створивши прірву між тим, чим вони були до цих пір, і тим, чим вони бажають бути віднині. Маючи перед собою цю мету, вони вжили всілякого роду запобіжні засоби, щоб нічого не перенести з минулого в нові умови свого життя. Вони всіляко примушували себе жити інакше, ніж жили їхні батьки. Вони нічого не оминували, щоб набути непізаного вигляду”⁹⁰. Але реально революція про-

⁸⁸Токвіль А. де. Старий порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 7.

⁸⁹ Там само. – С. 19.

⁹⁰Там само. – С. 3.

довжила багато з тенденцій, які зародилися в надрах строго порядку. Головна з них – централізація влади. Токвіль висловився так: „Я дуже хотів би, щоб централізація була прекрасним завоюванням і щоб уся Європа нам заздрила, але я стверджую, що централізація зовсім не є завоюванням Революції. Навпаки, вона є завоюванням старого порядку і, додаю, є єдиною частиною минулого політичного устрою, яка пережила Революцію, оскільки лише вона одна змогла пристосуватися до нового суспільного устрою, породженого Революцією”⁹¹. Ці риси потім повторювалися і в інших великих революціях. Це наводить на думку, що Токвіль у парадоксі позірної новизни зафіксував щось дуже суттєве. Мені здається, що **це характеризує великі революції як християнський проект соціальних змін**. Можливо, це звучить досить парадоксально. Але саме в ранньому християнстві виникло світобачення, що радикальні зміни в суспільстві мусять створити нову землю і нове небо. М. М. Нікольський цілком слушно назвав християнську есхатологію вченням про світову революцію⁹². У всіх великих революціях відтворювалися очікування Апокаліпсису. Названий дослідник про апокаліптичну картину написав: „...В ній є все, чим живилася і жила християнська есхатологічна надія: після безвиході скорботи раптове і швидке торжество, блискавична поразка мучителів, новий світ і нове життя”⁹³. В інших релігіях закладено відмінні патерни, що керують людьми під час суспільних криз і змін. Скажімо в конфуціанській цивілізації подібні зміни розглядаються як виправлення за старими і досконалими зразками. В християнстві теж є лінія, спрямована на постійні цикли відновлення початкових зразків (реформація), але в ньому домінує уявлення про стрілу часу, яку неможливо повернути. Вона буде летіти до того моменту, поки не настане Страшний суд, який і встановить справжню новизну. Далі вже часу не буде.

Третій парадокс полягає в тому, що революція відбулася в період економічного зростання і покращення стану широких верств населення у Франції. В світовому науковому співтоваристві за цим парадоксом закріпилася назва „парадоксу Токвіля”⁹⁴. Цей парадокс Токвіль спо-

⁹¹ Токвіль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 33.

⁹² Нікольський Н. М. Избранные произведения по истории религии. – М. : Мысль, 1974. – С. 149.

⁹³ Там само. – С. 158.

⁹⁴ Лопатников Л. Социальная справедливость // 50/50. Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. – М. : Прогресс, 1989. – С. 533.

чатку формулює у загальній формі: „Одна обставина вражає нас перш за все: Революція, метою якої було повсюдне знищення залишків середньовічних інститутів, вибухнула не в тих країнах, де інститути збереглися значно краще і де народи більшою мірою відчували на собі їх тиск і строгість, а, навпаки, в тих країнах, де тяготи ці відчувалися слабше. Таким чином, тягар феодалізму здавався абсолютно нестерпним там, де насправді він був найменш важким”⁹⁵. Далі Токвіль говорить про конкретний досвід Франції перед революцією. Згідно з результатами його досліджень років за 30 – 40 до революції суспільство живе. „З кожним роком внутрішній рух шириться і набирає прискорення. Нарешті увесь народ приходиться у збудження і начебто оживає. Але будьте уважними! Це не старе життя повертається до народу – новий дух рухає величезним тілом, яке оживає на мить для того, щоб остаточно розпастися”⁹⁶. І далі: „В міру того, як зростає описане мною благополуччя, в умах, здається, накопичується незадоволення і неспокій. Суспільне незадоволення загострюється, збільшується ненависть до всіх старих інститутів. Все чіткішим стає той факт, що нація йде до революції”⁹⁷.

Четвертий парадокс можна визначити як **парадокс антирелігійності**. Токвіль пише, що одним з перших кроків революції була атака на церкву, а „...з усіх породжених революцією пристрастей пристрасть антирелігійна першою була розпалена й останньою згасла”⁹⁸. Ненависть до релігії та церкви звично пояснюють впливом філософії 18 ст. Токвіль вважав, що в спадщині представників цієї філософії треба розділяти ідеї нового суспільного устрою (природне право, суверенітет народу, одноманітність законів, всемогутність влади) та антихристиянські ідеї. Останні ідеї виникли з того джерела, що християнство сприймалося як політичний інститут⁹⁹. Отже, мотиви, якими надихаються революціонери, теж можуть бути позірними і навіть приховувати справжні цілі революційної боротьби.

П’ятий парадокс революції полягає у невідповідності загалом гуманних доктрин, якими надихаються революціонери, і жорстокої насильницької практики революції. “Контраст між добросердям теорій і

⁹⁵ Токвиль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – С. 25.

⁹⁶ Там само. – С. 136 – 137.

⁹⁷ Токвиль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997.– С. 140.

⁹⁸ Там само. – С. 13.

⁹⁹ Там само. – С. 13 – 14.

жорстокістю дій, що становить одну з найбільш дивних особливостей французької Революції, не викличе ні у кого здивування, якщо взяти до уваги, що Революція ця готувалася найбільш цивілізованими класами нації, а звершувалася – найбільш неосвіченими і бруталними”¹⁰⁰. Подальший досвід показав, що в умовах революції і представники освічених класів не поступаються в жорстокості неосвіченим.

До парадоксів можна віднести і те, що революції завжди трапляються раптово. „У Франції перед початком Революції ні у кого не було ані найменшої думки про те, що їй належить звершити”¹⁰¹.

Токвілеанський аналіз Великої французької революції привертає зараз все більшу увагу. Він виявляється резонуючим з сучасними тенденціями розвитку соціології. Якщо революції є свого роду точками біфуркації в розвитку суспільства, то їх не можна заганяти в якісь універсальні схеми. Це моменти виникнення принципово нових якостей і рис суспільства. Загальні висновки тут можна робити і використовувати лише з великою обережністю, пам’ятаючи, що це – лише допоміжні знаряддя пізнання.

Сорокінський підхід. Пітирима Олександровича Сорокіна до розробки теорії революції спонукав його власний досвід участі в Російській революції. До революції він був у лавах соціалістів-революціонерів. Після Лютневої революції брав участь в роботі Державної думи, Тимчасового уряду, якийсь час працював особистим секретарем О. Керенського. Був обраний депутатом Установчих зборів¹⁰². Його сприйняття революції від самого початку, з Лютого, було критичним. Варто підкреслити, що критично він сприймав сам суспільний процес, а не жалкував за царатом. Революційний процес йому здавався вивільненням в людині звіра. Наведу декілька епізодів з автобіографічного твору П. Сорокіна „Довга мандрівка” (A long Journey). Ось картинка, що характеризує життя в Петрограді після падіння монархії: „Вулиці загиджені папером, брудом, екскрементами та лушпинням від соняшникового насіння <...> Розбиті кулями вікна багатьох будинків заклеєні папером. З обох боків вулиці солдати і проститутки демонстративно займаються неподобством.

- Товаришу! Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Ходімо до мене додому, - звертається до мене розмальована діваха. Дуже оригінальне вико-

¹⁰⁰ Там само. – С. 163.

¹⁰¹ Там само. – С. 11.

¹⁰² Див.: Согомонов А. Ю. Судьбы и пророчества Питирима Сорокина // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 10.

ристання революційного гасла!”¹⁰³. Ось ще красномовніший фрагмент: „Проходячи повз будівлю недалеко від Бестужівських курсів, я бачив натовп, що реготав і непристойно жестикулював. В підворотті на очах у роззяв злягалися чоловік і жінка. „Ха, ха, - сміялися в натовпі, - оскільки свобода, то все дозволено!”¹⁰⁴.

Після Жовтневого перевороту життя П. Сорокіна висіло на волосинці. На третій день після захоплення влади більшовиками він у статті „Переможцям”, що була опублікована газетою „Воля народу”, назвав їх „л’яними ілотами”¹⁰⁵. Був заарештований, після звільнення деякий час переховувався в північних лісах, потім здався владі. Ось як він характеризує атмосферу червоного терору: „В Архангельську в цей час була справжня м’ясорубка. Більшовицький комісар Кедров страчував людей сотнями і навіть тисячами. Свої жертви комуністи розстрілювали, топили або забивали до смерті. Відчуваючи, як хитається ґрунт під ногами, вони намагалися укріпити свої позиції безупинним терором”¹⁰⁶. П. Сорокін вважав жахливим і білий терор. Тому свої революційні враження підсумував такою сентенцією: „Революція, це ненажерливе чудовисько, не може жити без людської крові”¹⁰⁷. Саме ці безпосередні враження стали основою соціологічної теорії революції.

Цілісне викладення свого розуміння революції як соціального процесу П. Сорокін зробив у праці „Соціологія революції”. Вона була підготовлена до друку в Чехословацькій республіці після вислання вченого з Радянської Росії у жовтні 1922 р. Можна тільки дивуватися швидкості, з якою текст російською мовою був підготовлений до друку в жовтні 1923 р. Але монографія вперше побачила світ у США англійською мовою у 1925 р. Російське видання, на яке я посилаюся, з’явилося лише через 83 роки після англійського.

П. Штомпка вважає, що в англійській книзі П. Сорокіна 1925 р. була запропонована „перша сучасна теорія революції”¹⁰⁸. З цим можна погодитися, якщо врахувати її величезний вплив на сучасну західну, особливо американську, соціологію.

¹⁰³ Сорокин П. А. Дальняя дорога. Автобиография. – М. : Тера – Терра; Московский рабочий, 1992. – С. 85.

¹⁰⁴ Там само. – С. 83.

¹⁰⁵ Сорокин П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 638.

¹⁰⁶ Сорокин П. А. Дальняя дорога. Автобиография. – М. : Тера – Терра; Московский рабочий, 1992. – С. 109.

¹⁰⁷ Там само. – С. 121.

¹⁰⁸ Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 376.

П. Сорокін розглядає революцію через зміни в поведінці людей. Через це його концепцію визначають як біхевіористську. У найбільш загальному вигляді поведінку людей у період революцій визначають такі риси: 1) масовість; 2) швидкість та різкість; 3) специфічний характер¹⁰⁹. Соціолог докладно аналізує кожну зі змін людської поведінки. Його пояснення базуються на теорії безумовних та умовних рефлексів. Найбільш глибокі мотиви людської поведінки пов'язані з безумовними рефlekсами. Але вони в соціальному житті можуть проявлятися тільки через умовні рефлекси, які надбудовуються над ними, видозмінюючи їх. П. Сорокін дає таке образне пояснення їх співвідношення: „Перші подібні до стовбура і основних гілок дерева, другі – до дрібних пагонів та листя, що наростало на них і прикриває їхню „голу” форму”¹¹⁰. В період революцій виникає гострий конфлікт між безумовними і умовними рефlekсами. Така дуель виникає внаслідок депривації базових людських потреб. Переможцями в цій дуелі виходять безумовні рефлекси¹¹¹. Згасання умовних рефлексів призводить до „біологізації” поведінки мас¹¹². Все сказане характеризує першу, руйнівну, фазу революції. В її ході формуються нові умовні рефлекси, „...які не гальмують, а допомагають задоволенню утиснених безумовних рефлексів”¹¹³. Наслідком такого розвитку змін в поведінці мас стає суспільна анархія. Безумовні рефлекси самі починають стикатися один з одним, починається боротьба всіх з усіма. Виникає загроза для самої соціальності: „Будь-яке пристосування до життя і саме життя стає важким, майже неможливим, – тому деякі суспільства гинуть”¹¹⁴. Виживання суспільств досягається через включення механізмів гальмування розгнуданих безумовних рефлексів. Цьому сприяє і та обставина, що населення втратило значну частину енергії, втомилося. Настає другий період революції – гальмування, „контрреволюція”. Влада, що встановилася, змушена жорстокими методами, буквально вогнем і залізом, прищеплювати населенню умовні рефлекси. Частково поновлюються старі, ще дореволюційні, частково виробляються нові умовні рефлекси, які знову ставлять під суспільний контроль безумовні рефлекси. Відбувається нова соціалізація мас¹¹⁵.

¹⁰⁹ Сорокін П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 48.

¹¹⁰ Там само. – С. 44.

¹¹¹ Там само. – С. 47.

¹¹² Там само. – С. 54.

¹¹³ Там само. – С. 55.

¹¹⁴ Там само. – С. 57.

¹¹⁵ Там само. – С. 59.

Головну причину всіх революцій П. Сорокін вбачав в утисках головних людських інстинктів. Він писав так: „Якими б конкретно не були умови, з яких складається загальна, основна і вічна причина революцій, вона завжди полягає в зростанні „утисків” головних інстинктів значної частини суспільства, в неможливості їх мінімально-необхідно задовольнити, чим би і ким би таке зростання „утисків” не викликалося”¹¹⁶. П. Сорокін серед головних інстинктів називає харчовий, індивідуального самозбереження, групового самозбереження, потреби в житлі, одязі, теплі, статеві рефлекси, інстинкти власності, інстинкти самовираження і власної гідності та ін¹¹⁷. Депривація може бути не обов’язково прямою, а й відносною. Але самої депривації недостатньо. Революцію обумовлює сума причин: „...1) зростання ураження головних інстинктів; 2) масовий характер цього ураження; 3) безсилля груп порядку врівноважити пропорційно посиленням гальмуванням тиск уражених рефлексів, що зростає, – такі необхідні та достатні умови настання революцій”¹¹⁸.

Хочу звернути увагу на деякі особливості сорокінського аналізу. Він, визначаючи революції та їх причини, прагне до відкриття родової характеристики цих суспільних процесів. Для нього родовим була характеристика загального у всіх соціальних явищах¹¹⁹. Революція для нього визначається саме масштабом насильницької боротьби, викликаній утисками основних людських інстинктів. У разі іншого масштабу ми будемо мати заворушення, бунти, повстання¹²⁰. Виходячи з такого розуміння, П. Сорокін відшукує революції в усіх культурах і в усі часи. Під визначення революції у нього потрапляють і суспільні негаразди у Давньому Єгипті періоду після XII династії, і боротьба бідних з багатими в Афінах, Керкирі та Аргосі, і події падіння республіки в Давньому Римі, і Жакерія, і повстання Уота Тайлера, і Гуситський рух і т. д. і т. п. Революції він помічає в Давньому Китаї, в ісламських країнах, тобто буквально змальовує революцію вічною супутницею людства.

На думку П. Сорокіна маси піднімаються на революції під дією вражених утисками основних інстинктів, але в результаті революційних процесів становище мас стає незрівнянно гіршим. Їхні інстинкти виявляються ще менш задоволеними і після революції. До того ж революція зни-

¹¹⁶ Там само. – С. 309.

¹¹⁷ Сорокин П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 310.

¹¹⁸ Там само. – С. 312.

¹¹⁹ Сорокин П. А. Замечания об элементарных формах социальной жизни // Социс. – 2008. – № 1. – С. 29.

¹²⁰ Сорокин П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 317.

щує найбільш досконалих особистостей і загалом зменшує населення країни¹²¹.

Революції впливають на соціальну структуру суспільства. На першому етапі відбувається дезорганізація соціальної структури. Вона начебто починає плавитися. В ній посилюється соціальна мобільність, яка здійснюється достатньо безсистемно. Досить швидко руйнуються старі складні суспільні групи і виникають нові. Стрімко змінюються обсяги груп. В період другого етапу революції зменшується амплітуда коливання обсягу груп, багато індивідів, що здійснили стрімкі висхідні вертикальні переміщення на першому етапі революції, повертаються на попередні позиції і навпаки. Поновлюються і стають стабільними механізми тестування при вертикальній мобільності¹²². Але в цілому на соціальну структуру впливає загальне збідніння суспільства, викликане революцією. „Революція здійснила економічне зрівняння, але не шляхом збагачення бідняків, а шляхом збіднення багатіїв і загального зубожіння. Це, безумовно, не завадило збагаченню невеликої кількості властителей і близьких до них осіб. Але це – окреме явище, що не компенсує загального спустошення. Внаслідок, замість піраміди, ми отримуємо свого роду трапецію з невеликим шпилем наверху”¹²³. В період революції соціальні процеси ведуть від анархізму до етатистського деспотизму¹²⁴.

П. Сорокін говорить і про певні позитивні моменти революцій. Так, на його думку, вони знищують ненормальні кумулятивні групи, піддають критиці і відкидають неправильні доктрини¹²⁵. Але і в цьому разі революція завдає суспільству таких ран, що від них потрібно довго лікуватися. В цілому, баланс революцій П. Сорокіним оцінюється негативно. Він пише: „Хто хоче руйнувань, вакханалії вбивств, жорстокостей, звірства, правової, моральної і психічної деградації суспільства – той може бажати насильницької революції”¹²⁶.

2. Революція, насильство та суспільні перетворення. До інтегральної теорії революції

Сучасна ситуація у розумінні революції досить суперечлива. З одного боку, у другій половині ХХ ст. значно розширилося предметне

¹²¹ Там само. – С. 176 – 202.

¹²² Там само. – С. 206.

¹²³ Сорокін П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 222.

¹²⁴ Там само. – С. 254.

¹²⁵ Там само. – С. 226 – 231.

¹²⁶ Там само. – С. 175.

поле застосування цього терміну. Великої популярності набула концепція Т. Куна про наукові революції, яка зображає розвиток науки як переривчастий процес зміни дослідницьких парадигм¹²⁷. Оскомину набила сексуальна революція. І перелік можна продовжувати. З іншого боку, термін „революція” все більше втрачає теоретичну визначеність. Все частіше він вживається з виразними ціннісними конотаціями. Остання обставина заслуговує на особливий коментар. Річ у тім, що з кінця XVIII ст. революція і прогрес нерозривно поєдналися як у теоретичній, так і масовій свідомості. У світлі концепції Ж.-Ж. Руссо революцією стало можливим розглядати як вищий прояв суверенітету народу, виявлення його спільної волі. Таким чином, революції у цьому розумінні дають найвищу легітимність владі, яка встановлюється в їх результаті. Революціонерами себе вважали ліберали, комуністи, націоналісти. Зараз революціями проголошуються досить різні події у суспільстві. Наприклад, І. Валлерстайн говорить про всесвітню революцію 1968 р., яка, на його думку, стала вираженням „...розчарування у можливостях реформаторства на державному рівні”¹²⁸. Але жоден з інших теоретиків такої революції не визнавав. Революцією проголошувалася перебудова в Радянському Союзі¹²⁹. Як революцією також розглядають катастрофу соціалізму та розвал СРСР¹³⁰. В останні роки відбулися події, що отримали назву „кольорових революцій”. Про них йтиметься при розгляді останнього питання. Але сказаного тут достатньо, щоб переконатися у тому, що термін „революція” часто вживається залежно від ціннісних позицій того чи іншого автора. Є підстави твердити, що річ не в недобросовісності чи у простій їх заангажованості. Радше треба вести мову про те, що сам термін революції, який ми запозичили з минулої епохи, є надто ціннісно насиченим. При цьому сам ціннісний і понятійний контекст суспільного дискурсу зараз значно змінився. Це і веде до того, що поняття починає втрачати свою визначеність.

Наслідком нинішньої ситуації є й те, що сучасні дослідники або розчиняють проблему революції у проблемі насильства (Т. Гарр), або вибудовують однобічні формальні моделі на основі аналізу подій, що

¹²⁷ Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1977.

¹²⁸ Валлерстайн. И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – С. 153.

¹²⁹ Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М. : Политиздат, 1988. – С. 46 – 56.

¹³⁰ Итоги и перспективы современной российской революции // Общественные науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 5 – 27.

раніше були визнані революціями, звертаючи увагу то на структурні передумови, то на масовий рух, то на явище мобілізації (Т. Скокпол, С. Тарроу, Ч. Тіллі та ін.). Особисто я взагалі не впевнений у тому, що термін „революція” може бути цілком науковим в тому сенсі, в якому використовуються терміни в природничих науках. Він завжди буде нести в собі певне визначення ситуації суб’єктами соціальної дії. Разом з тим визначення ситуації не виникає на порожньому місці. Для нього потрібен певний об’єктивний стан речей, певні культурні патерни сприйняття цього стану і певне усвідомлення своїх інтересів соціальними суб’єктами. Виходячи з цього і спираючись на праці сучасних дослідників революції спробую окреслити контури нинішньої теоретичної ситуації розуміння цієї форми суспільних змін.

Перше. Революція як форма суспільних змін – це по суті європейський продукт. Вона є не просто об’єктивною формою, а певним проектом масової поведінки в кризових ситуаціях. Цей проект склався в результаті взаємодії апокаліптичного бачення досягнення остаточної справедливості, процесу модернізації і проекту національної держави, що імпліцитно включає ідею народного суверенітету. Тільки ці проекти в єдності і дають проект революції.

Оскільки я вже торкався культурних передумов революційного проекту як такого, що склався в межах західного християнства, то тут зупинюся на модернізації й національних державах. Загальні контури розуміння революції ми можемо виявити в процесі модернізації. Під модернізацією в даному разі буду розуміти перехід від аграрного (традиційного) до індустріального (модерного) суспільства. У світовій соціології немає єдності щодо розуміння модернізації. Річ у тому, що після Другої світової війни це поняття в США почали використовувати для позначення навздогінного розвитку країн „третього світу”. Для досягнення успіху вони повинні були повторити траєкторію руху розвинутих країн і створити у себе відповідні інститути. Через деякий час ця теорія внаслідок недієздатності була забута, але до неї знов повернулися після катастрофи світової соціалістичної системи. Її було поновлено у вигляді теорії транзити.

Теорію модернізації було піддано аргументованій критиці ще в 1960-ті роки А. Г. Франком. Він дійшов висновку, що розвиток країн потрібно розглядати в межах світової капіталістичної системи. В ній структурно закріплюється нерівність між країнами центру та периферії. Країни периферії відтворюють свою нерозвиненість. А. Г. Франку належить вислів „розвиток нерозвиненості”. Це обумовлено становищем

країни в структурі світової капіталістичної системи. Ця структура відтворюється і на окремих локальних просторах периферії: “...Провінційний капіталізм, сам будучи сателітом національної метрополії – а остання перебуває в таких відносинах зі світовою метрополією – породжує власні провінційні центри, на орбітах яких виникають свої метрополії”¹³¹ Теорія модернізації приховує цю обставину, покладаючи провину на жертв системи. Отже, вона не може бути теорією звільнення, теорією поліпшення життя мешканців „третього світу”.

І. Валлерстайн у межах світ-системного аналізу показав, що теорія модернізації фактично виправдовує панування країн центру над країнами периферії. З теоретичної точки зору він називає її „глухим кутом” світової соціальної науки¹³². Разом з тим видатний теоретик писав і таке: „Від того моменту як капіталізм зміг консолідуватися як система і відкат став неможливим, внутрішня логіка функціонування цієї системи, прагнення до максимального прибутку спонукали її безупинно розростатися – ушир, екстенсивно, охоплюючи усю земну кулю, і вглиб, інтенсивно, шляхом постійного, хоча і нерівномірного накопичення капіталу, створення стимулів механізації процесу праці з метою подальшого збільшення виробництва, розширення й оптимізації можливостей швидкого реагування на пермутації світового ринку через пролетаризацію праці і комерціалізацію землі. Ось що означає модернізація, якщо вже комусь хочеться використовувати настільки беззмістовний термін”¹³³. Але чи варто сперечатися стосовно самого терміну, якщо він вже закріпився у світовій соціології? Описані І. Валлерстайном процеси і становлять зміст поняття „модернізація” в його первісному, основному значенні. Це – перехід від аграрного до індустріального суспільства, від феодалізму до капіталізму. Процес цей відбувався декілька століть. У цьому сенсі модернізація схожа на соціальну революцію в її марксистському розумінні. Марксизм це описує як перехід від феодальної до капіталістичної суспільно-економічної формації. Але ця схожість не є тотожністю. В. Стьопін показав, що на цьому відрізку історії відбулося становлення нового типу „цивілізаційного прогресу” – формування техногенної цивілізації. Вона має рухливий технологічний базис, що спирається на науку. Отже, „...виникає тип розвитку, що прискорюється

¹³¹ Франк А. Г. Развитие неразвитости // <http://www.left.ru/2005/9/frank126.phtml?print>

¹³² Валлерстайн И. Модернизация: мир праху её // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 21.

¹³³ Там само. – С. 23.

ся, заснований на змінах природного середовища, предметного світу, в якому живе людина. Зміни цього світу ведуть до активних трансформацій соціальних зв'язків людей. В техногенній цивілізації науково-технічний прогрес постійно змінює способи спілкування, форми комунікації людей, типи особистостей і спосіб життя. Як наслідок виникає чітко виражена спрямованість прогресу з орієнтацією на майбутнє¹³⁴. Все це і становить сутність того, що прийнято називати модерном. Перехід до модерну відбувався через подолання глибоких криз, які виникали в суспільствах різних країн. Однією з характеристик цих криз і стали революції. Отже, революції внутрішньо притаманні модернізації як більш широкому і ґрунтовному процесу. Сам характер революцій змінюється від стадії модернізації. Модерні суспільства взагалі існують лише через постійне самооновлення, що їх принципово відрізняє від традиційних суспільств¹³⁵.

Зв'язок революції і національної держави можна простежити в декількох аспектах. По-перше, нація є вираження народного суверенітету, спільної волі народу в розумінні Ж.-Ж. Руссо. С. Бандера цілком відповідно до цього розуміння писав: „Основним і суттєвим у революційно-визвольній концепції є ставки на боротьбу цілого народу, його найширших мас, а не тільки організованих сил”¹³⁶. Становлення національних держав у всіх країнах Європи відбувалося через революційні зміни. По-друге, інституційні системи індустріального суспільства існували та й існують переважно в межах національних держав. Революції відбуваються як якісні зміни таких інституційних систем. Отже, для розгортання революцій потрібен відносно герметичний простір таких держав. У разі революційних вибухів в імперіях починається розпад їх простору на національні держави.

Друге. Поглибити розуміння революції дозволяє застосування синергетичного методу¹³⁷. А. Назаретян дійшов висновку, що соціальна самоорганізація активно відбувається в періоди антропогенних криз. Вони розгортаються тоді, коли порушується баланс стосунків суспіль-

¹³⁴ Степин В. С. Теоретическое знание. – М., 1999. (Гл. 1. Научное познание в социокультурном измерении).

¹³⁵ Хобта С. В. Ціннісні основи модернізації в сучасному суспільстві. Автореф. дис. ...канд. соц. н. – К., 2007. – С. 7.

¹³⁶ Бандера С. Перспективи Української революції. – Мюнхен : Видання ОУН, 1978. – С. 56 – 57.

¹³⁷ Див.: Пилипенко. В. Е., Поддубный В. А., Черненко И. В. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход). – К. : Наукова думка, 1993.

ства та природи і розбалансовуються внутрішні регулятивні механізми соціуму. Вживають ті людські колективи/суспільства, які віднаходять нові форми взаємодії з природою і в соціумі. Названий автор сформулював закон техно-гуманітарного балансу: „...Чим вищий потенціал виробничих і бойових технологій, тим більш досконалі засоби стримування агресії потрібні для виживання суспільства”¹³⁸. Якщо визнати цей закон, то революція є лише одним з механізмів самоорганізації в період однієї з таких антропогенних криз, а саме кризи, що супроводжувала модернізацію. Точніше сама модернізація стає відповіддю на антропогенну кризу, а революція лише одним з її внутрішніх механізмів самоорганізації. Цілком відповідає періоду модернізації і такий висновок вченого: „...Зростаючий технологічний потенціал робить соціальну систему менш залежною від зовнішніх коливань, але разом з тим більш сприйнятливою до внутрішніх коливань, тобто до стану масової та індивідуальної свідомості”¹³⁹. Отже, перехід до техногенної цивілізації супроводжувався загостренням проблем саме соціального переустрою відповідно до технологічних зрушень. Таким чином, на цьому відтинку історії саме проблеми суспільного переустрою стали найважливішими для досягнення нового тимчасового балансу між технологіями, культурою та соціальною організацією.

Третє. Розуміння революції потребує з’ясування зв’язку між нею і насильством у суспільному житті. Ще раз нагадаю, що для мене насильство пов’язане з десуб’єктивізацією контрагентів у суспільній взаємодії. Позбавлення людей суб’єктності дає можливість ставитися до них як до засобів і використовувати щодо них різні форми прямого примусу, включно з примусом фізичним. Горизонтом фізичного примусу є смерть. Смерть зараз досліджують як фактор соціальної самоорганізації¹⁴⁰. Люди почали використовувати вбивство як засіб регулювання суспільних відносин від самого початку існування соціальних форм. Через загрозу смерті підтримувалися табу і перші закони. Насильство протягом історії застосовувалося як для стабілізації, так і для змін суспільства. На жаль, всі мрії про соціальний світ, позбавлений насильства, виявилися утопічними.

¹³⁸ Назаретян А. П. Синергетика и гуманитарное знание: предварительные итоги // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 94.

¹³⁹ Назаретян А. П. Синергетика, когнитивная психология и гипотеза технико-гуманитарного баланса // Общественные науки и современность. – 1999. – № 4. – С. 142.

¹⁴⁰ Назаретян А. Архетип восставшего покойника как фактор социальной самоорганизации // www.russ.ru/politics/20020813-naz.html

Одним з найбільш авторитетних дослідників політичного насильства в сучасній соціології є американець Т. Р. Гарр. Я вже сказав, що він фактично розчиняє проблему революції в проблемі політичного насильства. Саме насильство в суспільному житті він намагається розглядати ціннісно нейтрально. Інколи воно заганяє суспільство в глухий кут, „...інколи політичне насильство приводить до створення нових, більш прогресивних суспільств”¹⁴¹. Останній випадок, мабуть, і можна розглядати як революцію.

Наймасовіші сплески політичного насильства Т. Гарр пояснює через відносну депривацію (Relative Deprivation). Її він пропонує розуміти так: „Відносна депривація (RD) визначається як сприйняття діячем (актором) розбіжності між його ціннісними експектаціями та ціннісними можливостями”¹⁴². Варто зауважити, що американський автор під цінностями розуміє дещо відмінне від того, що обгрунтовую я. Для нього цінності синонімічні благам. Він розподіляє їх на три групи: цінності добробуту, цінності влади і міжособистісні цінності. „Ці три класи цінностей іменуються статус, колективність та ідеаціональний зв’язок”¹⁴³. Обмеження людських можливостей у кожному з цих аспектів викликає відносну депривацію. Правда, в сучасному світі більшість людей найбільш чутливі щодо змін у своєму економічному становищі. Згідно з висновками П. Сорокіна Т. Гарр пише: „Спонука до насильства зростає в міру того, як економічні позиції людей падають донизу, але різко знижується, коли ця межа досягнута”¹⁴⁴. Депривація викликає фрустрацію, яка породжує агресію. Реакцію „фрустрація-агресія” дослідник вважає нормальною, а не проявом девіації.

Т. Гарр виділив три „патерни відносної депривації”:

а) „спадна депривація”. У цій ситуації групові ціннісні експектації залишаються відносно постійними, а ціннісні можливості сприймаються як такі, що зменшуються;

б) „спрямована депривація”. У цьому випадку можливості відносно статичні, а експектації зростають або інтенсифікуються;

в) „прогресивна депривація”. Тут спостерігається одночасне зростання експектації та зменшення можливостей¹⁴⁵.

Дослідник спеціально звертає увагу на перший випадок, підкрес-

¹⁴¹ Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – С. 42.

¹⁴² Там само. – С. 61.

¹⁴³ Там само. – С. 64.

¹⁴⁴ Там само. – С. 187.

¹⁴⁵ Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – С. 84.

люючи, що в історії такі ситуації трапляються не часто. Але саме такі ситуації, на його думку, можуть мати надзвичайно небезпечні для суспільства наслідки. Саме вони призвели до Російської революції 1917 р. і до приходу фашистів до влади в Німеччині¹⁴⁶.

Як особливий випадок Т. Гарр розглядає ситуацію, коли можливості в суспільстві зростають і суттєву роль у суспільних настроях починає відігравати демонстраційний ефект висхідної мобільності певних соціальних груп. Тоді люди обирають референтні групи саме з числа тих, що перебувають на підйомі. „Певне, більшість людей неусвідомлено обирають свої референтні групи з числа тих спільнот, які вважають однаковими зі своїми в соціально-економічному відношенні, але серед таких груп вони, скоріше за все, будуть співвідносити свої експектації з тими, хто зазнає найбільш швидкого зростання добробуту”¹⁴⁷. Це, фактично, є додатковим поясненням до парадоксу Токвіля.

Всі з названих ситуацій по-різному реалізуються в різних суспільствах. Так в цілому, „ціннісні” ситуації в суспільствах Т. Гарр розділив на негнучкі та гнучкі. Першу ситуацію він називає ще „нульовою”. У цьому разі група може покращити свою ситуацію лише захопивши блага в інших груп. Гнучкі ситуації дозволяють використовувати суспільні резерви, надавати різним групам різні можливості для поліпшення свого становища¹⁴⁸. Саме негнучка/нульова ситуація жорстко провокує насильство: „Радикали вимагають революцій більшою мірою, ніж реформ, тому що не вірять у те, що еліти готові поділитися владними та економічними цінностями, а еліти підтверджують інтерпретацію радикалів, відповідаючи на кожну вимогу перемін як на загрозу непоправної депривації”¹⁴⁹.

Достоїнством концепції Т. Гарра є поєднання структурних і особистісних пояснень насильства. Ось як він визначає базові перемінні: „Інтенсивність *RD* – це психокультурна перемінна; базовою одиницею аналізу тут виступає індивід, і інтенсивність наступного гніву в колективності є сукупністю (або усередненням) гніву, що відчувають її члени. *Масштаб RD* – це соціетальна перемінна; одиницею аналізу тут виступає колективність, і операціональним питанням є частка її членів, які поділяють встановлені рівні невдоволення – питання, відповідь на

¹⁴⁶ Там само. – С. 87.

¹⁴⁷ Там само. – С. 157.

¹⁴⁸ Там само. – С. 180 – 181.

¹⁴⁹ Там само. – С. 182.

яке можна отримати або за допомогою опитувальних методик, або на основі висновку з якостей соціальної системи”¹⁵⁰.

Психокультурна перемінна є варіативною від культури до культури: „...Модальні схильності до насильства суттєво варіюються від однієї нації до іншої і в самій нації – від однієї субкультури до іншої”¹⁵¹. Щоб пояснити цю варіативність Т. Гарр вдається до психоаналітичної теорії. Схильність до насильства вища в тих культурах, де процеси соціалізації є болісними для індивідів, де більш вірогідні особистісні дисфункції. Так само пояснюється і феномен революційної особистості. Вони позбавляються Едипового комплексу через винесення свого особистого конфлікту в політичну сферу¹⁵². Навряд чи це можна вважати достатнім поясненням таких складних явищ. Але сам напрямок пошуку мені видається цікавим.

Американський дослідник розглядає різні структурні аспекти суспільного життя, які можуть сприяти поширенню політичного насильства. Перше, це політизація будь-якої незадоволеності в індустріальних суспільствах. Річ у тому, „...що держави беруть на себе відповідальність не тільки за вузький ряд регуляторних та захисних функцій, а за загальний добробут своїх громадян”¹⁵³. Друге. Ціннісні та прагматичні виправдання насильства. Сюди також треба додати ідеології, які пояснюють походження фрустрації. Т. Гарр про це пише так: „Експериментальні свідчення вказують на те, що незадоволені люди діють агресивно тільки тоді, коли вони обізнані про передбачуване джерело фрустрації, або про щось чи про когось, з ким вони асоціюють фрустрацію”¹⁵⁴. Правда, для широких мас учасників революційної боротьби ідеології уявляються сукупністю гасел¹⁵⁵. Це добре підтверджується історичними фактами. Наприклад, Дж. Рід списав з природи таку сценку часів Жовтневого перевороту 1917 р. Розмовляють студент і солдат. Студент звинувачує Леніна в тому, що він німецький шпигун. „Ну, цього я не знаю, – уперто відповідає солдат. – Але мені здається, Ленін говорить те саме, що мені хотілося б чути. І увесь народ говорить так. Адже є два класи: буржуазія і пролетаріат...” Далі діалог продовжується так: „Дурень! Я, брат, два роки відсидів у Шліссельбурзі за революцію,

¹⁵⁰ Там само. – С. 128 – 129.

¹⁵¹ Там само. – С. 221.

¹⁵² Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – С. 224.

¹⁵³ Там само. – С. 240.

¹⁵⁴ Там само. – С. 265.

¹⁵⁵ Там само. – С. 263.

коли ти ще стріляв у революціонерів і співав „Боже, царя храни!” Мене звуть Василь Георгійович Панін. Ти про мене ніколи не чув?” „Не чув, вибачаюсь... – смиренно відповів солдат. – Адже я людина невчена. Ви, мабуть, великий герой...” „Саме так, – впевнено заявив студент. – І я борюся з більшовиками тому, що вони знищують Росію і нашу вільну революцію. Що ти тепер скажеш?” Солдат почухав потилицю. „Нічого я не можу сказати! – його обличчя було спотворене розумовим напруженням. – По-моєму, справа зрозуміла, тільки ось невчена я людина!.. Виходить начебто так: є два класи – пролетаріат і буржуазія...” „Знову ти з цією дурною формулою!” – закричав студент. „...тільки два класи, – уперто продовжував солдат. – І хто не за один клас, той, значить, за інший...”¹⁵⁶. Третім важливим моментом для вибуху насильства є співвідношення коерсивного (від англійського *coercive*- примусовий) контролю уряду і дисидентів. „Якщо режим і дисиденти володіють приблизно рівною силою, внутрішні війни стають більш імовірними, ніж інші форми політичного насильства”¹⁵⁷. Для успіху революції дуже важливо, щоб сили примусу режиму перейшли на бік повстанців. Але ці зміщення лояльності відбуваються тільки на початку конфлікту. Запекла боротьба та жертви згуртовують учасників боротьби¹⁵⁸. Взагалі ж, „козирний туз революціонерів – саме насильство”¹⁵⁹.

Отже, для Т. Гарра революції – це радикальні перетворення в суспільстві прогресивного характеру, що здійснюються насильницьким шляхом. Насильство тут набуває політичного характеру. Відбувається зміна еліт і в суспільстві починає реалізовуватися новий проект розвитку.

Далеко не кожний прояв масового політичного насильства має революційний характер, але революцій без насильства не буває. Твердження про ненасильницькі революції¹⁶⁰ є скоріше бажанням, але дуже далеким від реальності.

Четверте. Революції передбачають масовий суспільний рух. Це здається очевидним, тому обмежуся дуже коротким викладом. П. Штомпка писав: „Під соціальним рухом ми маємо на увазі вільно організовані колективи, які діють спільно в неінституціоналізованій формі з тим, щоб

¹⁵⁶ Рид Дж. 10 дней, которые потрясли мир. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 160.

¹⁵⁷ Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – С. 307.

¹⁵⁸ Там само. – С. 346.

¹⁵⁹ Там само. – С. 445.

¹⁶⁰ Итоги и перспективы современной российской революции // Общественные науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 25.

здійснити зміни в суспільстві”¹⁶¹. Масові суспільні рухи створюються особливо гострими нерозв’язаними проблемами спільного життя людей. Внаслідок цього рухи можуть бути надзвичайно різноманітними (екологічними, політичними, релігійними, культурними, мистецькими і т. д.). Далеко не всі рухи мають революційні наслідки. Знов пошлюся на П. Штомпку, який писав: „Коли передбачувані зміни охоплюють всі ключові аспекти соціальної структури (політичний, економічний, культурний) і спрямовані на тотальні зміни суспільства, побудову замість того „альтернативного” суспільства, тоді ми говоримо про революційні рухи”¹⁶².

Революційні суспільні рухи виникають в умовах розколу в правлячому класі. Частина його починає орієнтуватися на суспільні зміни. Завдяки цьому частина суспільних коштів перерозподіляється на користь суспільних рухів, в межах яких відбувається формування контрелітних груп. Рухи створюють механізми мобілізації цими контрелітними групами широких мас людей, які прагнуть змін. Потім через інституціоналізацію відбувається становлення нових владних відносин, які легітимізуються фактом самого широкого народного руху і досвідом спільної боротьби.

П’яте. Попередній матеріал демонструє ту обставину, що сучасні дослідники занурюють революції в більш широкий суспільний контекст. Революції все більше є моментами певних більших відтинків суспільного розвитку. У цьому зв’язку на увагу заслуговують роботи сучасних російських економістів В. Мау та І. Стародубровської¹⁶³. Скористаюся коротким авторським викладом результатів досліджень. В. Мау пропонує таке розуміння революції: „Ми розуміємо революцію як механізм системної трансформації в умовах слабкої держави, тобто держави, що не контролює соціальні та економічні процеси. Для економіста слабкість держави полягає в тому, що вона не здатна ні збирати податки на рівні бюджетних зобов’язань, ні скорочувати бюджетні зобов’язання до рівня збору податків – звідси безкінечні інфляційні процеси, політична нестабільність і перерозподіл власності заради купівлі політичної підтримки”¹⁶⁴. Таке розуміння підтверджується емпіричним

¹⁶¹ Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 339.

¹⁶² Там само. – С. 335.

¹⁶³ Стародубровская И. В., Мау В. А. Великие революции. От Кромвеля до Путина. – М. : Вагриус, 2004. – 512 с.

¹⁶⁴ Итоги и перспективы современной российской революции // Общественные науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 9.

матеріалом, але воно породжує запитання. Чому держава стає слабкою? Ця слабкість обумовлена розгортанням самих процесів у суспільстві, що ведуть до революційних подій. Саме так виникає замкнене коло. Революція передбачає слабкість держави, яку вона сама і породжує. Можливо, розуміння цієї складності підштовхнуло авторів до того, щоб розглядати не просто самі по собі революційні події, а брати до уваги період, що передує їм і періоди, що сліднують за революціями. Передреволюційний період, на думку І. Стародубровської, характеризується спільними рисами у різних країнах і в різні епохи: „...Кожна з країн, в яких відбувалися революції, стикалася з серйозними внутрішніми проблемами, які зазвичай породжувалися тим, що суспільству було необхідно адаптуватися до нової стадії свого розвитку, пов'язаного з економічним зростанням”¹⁶⁵. Економічне зростання наражалося на структурні перепони, що робило еволюційний розвиток неможливим. Внаслідок цього суспільство стає внутрішньо конфліктним, його соціальна структура втрачає струнку архітектуру і фрагментується. Саме це, за висновками Токвіля, позбавляє державу соціальної бази. Важливими є зміни у суспільній свідомості. І. Стародубровська пише: „Передреволюційна ситуація і революція стають невідворотними, коли в суспільстві консенсус „проти” будь-якого рішення завжди виявляється більш сильним, ніж консенсус „за”. Це призводить до ослаблення держави, і починається революція”¹⁶⁶. В ході революції відбувається перерозподіл власності і влада переходить до нової еліти. „Саме еліта, що виросла з революції, формує базу для виникнення нової, сильної післяреволюційної держави”¹⁶⁷. У всіх революціях їх завершальною фазою є „постреволюційна диктатура”. Але цим не закінчується той цикл суспільного розвитку, моментом якого була революція. „Після нього настає період достатньо довгої і складної постреволюційної нестабільності, для якого не є характерними великі суспільні катаклізми, хоча так звані „вторинні революції” і відбуваються досить часто. Для цього періоду характерна нестабільна політика, вплив найрізноманітніших сил на реальний політичний і економічний курс, коли тенденції, що сформувалися в умовах революції, поєднуються з посиленням контрреволюційних настроїв”¹⁶⁸. На думку авторів: „Будь-яка революція залишає після себе

¹⁶⁵ Там само. – С. 6.

¹⁶⁶ Там само. – С. 7.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Там само. – С.8.

дуже тяжкі наслідки, для подолання яких потрібні десятиліття, а інколи і століття”¹⁶⁹.

Останній висновок особливо стосується так званих великих революцій. Мені здається вдалим визначення подібних революцій, яке запропонував І. Клямкін: „Великі революції – і англійська, і французька, і російська 1917 року – висували нові проекти історичного розвитку, відкривали нові коридори можливостей якщо не у світовому, то у кожному разі в регіональному масштабі”¹⁷⁰. Решта революцій або поширюють запропонований проект на інші країни, або розвивають його. Нагадаю, що це не єдина класифікація революцій. У марксистській соціології революції розрізнялися за провідними силами, за спрямуванням перетворень. Цей поділ зберігає свою актуальність і в інших теоретичних перспективах. Але його бажано поглибити для нашого часу.

Можна підсумувати, що сучасна теоретична думка втратила священний трепет перед революціями. Вони вже не сприймаються як Страшний суд, що встановить остаточну справедливість в суспільстві, і всі після нього будуть жити на новій землі і під новим небом. Революції все більше сприймаються як бурхливі епізоди перетворень в рамках більш фундаментальних суспільних процесів змін. Революції виникають тоді, коли ці процеси стикаються з кризами. Революції є дуже затратними способами суспільної самоорганізації. Вони можуть виявитися не дуже вдалими. Тоді суспільство ще довго лихоманить після революційних подій.

3. Чи можливі революції в сучасному світі?

Таке запитання з позицій класичних теоретичних підходів може здатися дивним. Але, як на мене, всім попередньо сказаним я підготував його формулювання. Суттєво змінився соціальний світ, чому ж мусять залишатися незмінними механізми його змін? Про їх природу системно поговоримо в наступній лекції. Тут же обмежуся констатацією, що модернізація як перехід від аграрного до індустріального суспільства для світової системи є минулим етапом. Зараз ми спостерігаємо кризу індустріалізму і перехід до інформаційного суспільства. Цей перехід може бути визначений як „неомодернізація” або Друга модернізація¹⁷¹. Але цей перехід не є повторенням переходу до індустріального суспільства.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Итоги и перспективы современной российской революции // Общественные науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 12.

Разом з тим, в сучасному світі постійно зустрічаються визначення тих чи інших політичних подій як революцій. Для нашої країни знаковою стала гостра суспільно-політична криза 2004 р., пов'язана з президентськими виборами. Вона була названа „помаранчевою революцією”. Як революція вона презентувалася вже в процесі подій¹⁷². До того ж ці події одразу ставили в контекст інших так званих „кольорових революцій”. Це відсторонення від влади в Сербії С. Мілошевича восени 2000 р. та грузинська „революція троянд” листопада 2003 р. Після українських подій відбулася ще і „революція тюльпанів” в Киргизстані навесні 2005 р.¹⁷³

Всі ці події мали багато спільного. Вони поєднували спонтанність народних протестів і добру режисуру. При цьому визначальною була саме остання. Протести відбувалися як імпреза в масовій культурі. Це лежало на поверхні і спостерігачі писали, що „...українським протестантам властива яскраво виражена карнавальна атмосфера”¹⁷⁴. Але саме такий спосіб дій виявився досить ефективним для паралізації діяльності державних установ, органів правопорядку і мас-медіа.

Магія революційної термінології приховувала багато обставин, які відрізняли „кольорові революції” від революцій класичних. По-перше, на чолі цих революцій виявилися представники елітних груп, які довгий час перебували в самому центрі старої влади, проти якої вони тепер, здавалося, запекло боролися. Отже, ці події не означали зміни еліт в країнах. По-друге, названі події не вели до зміни в інституційній матриці суспільств. Ніхто не ставив питання про перехід до іншого суспільного ладу. У кращому випадку йшлося про невизначені програми реформ. Активно експлуатувалася риторика про „злочинну владу”, про те, що бандити повинні сидіти у тюрмах. По-третє, революції фінансувалися не лише внутрішніми силами, але активну участь у цьому брали зовнішні сили. Про внутрішні сили вже в період подій поширювався жарт, що йде боротьба мільйонерів проти мільярдерів. Зовнішні сили до кінця і зараз не всі відомі. Дж. Сорос відверто фінансував „революцію троянд” у Грузії. В українських подіях відзначився Б. Березовський. Але навряд чи все вичерпується особистою ініціативою окремих

¹⁷¹ Хобта С. В. Ціннісні основи модернізації в сучасному суспільстві. Автореф. дис. ...канд. соц. н. – К., 2007. – С. 1.

¹⁷² Революция идет // Корреспондент. – 2004. – № 46. – С. 22 – 31.

¹⁷³ Кафтан А. Секир башка // Корреспондент. – 2005. – № 11. – С. 43 – 45.

¹⁷⁴ Луценко И. Математика революции // Корреспондент. – 2004. – № 45. – С. 36.

осіб. Україна кінця 2004 р. перетворилася на поле битви між США / об'єднаним Заходом і Росією. Росія як країна напівпериферії світової капіталістичної системи викликала занепокоєння у країн її центру. Адже Росія претендує на підвищення свого статусу і світової ваги. Для розвинутих капіталістичних країн це загрожує перерозподілом потоків геоекономічної ренти, формуванням альтернативних центрів накопичення капіталу. Боротьба центру і напівпериферії розгорнулася на території нових країн капіталістичної периферії. По-четверте, і еліти, і маси в ході „кольорових революцій” керувалися досить дивними ідеологічними доктринами. Еліти надихалися мрією про те, що вони розв'яжуть свої проблеми через прямі стосунки з елітними групами країн центру. Звідси фетишизація перспективи вступу до ЄС та НАТО. Тим самим, мабуть, сподівалися і сподіваються розв'язати проблему периферійності розвитку, який став притаманний всім країнам, що пережили „кольорові революції”. Певною мірою такі сподівання є вираженням зневіри у внутрішні можливості самостійного розвитку. Зрозуміло, що такі сподівання передбачають лояльність до патронів з розвинених країн. Народні ж протести надихалися загальними лозунгами свободи. Ідеологічна невизначеність цих рухів і відобразилася в їхній кольоровій символіці. По-суті, „революціонери” і „контрреволюціонери” не дуже відрізнялися ідеологічно. Сам проект української „помаранчевої революції” можна визначити як „чорна рада у стилі поп-культури”.

У період масових протестів серед мас протестантів підігрівалися настрої отримати все і дуже швидко. Це невідворотно готувало стрімке розчарування у вождях „кольорових революцій”. Добрим індикатором тут можуть служити обкладинки українського щотижневика „Кореспондент”. Так 31 грудня 2004 р. над портретом В. Ющенко, який стояв з піднятою правою рукою і пальцями, складеними у вигляді тризуба, було написано „Таки так!”. 14 жовтня 2006 р. на обкладинці цього ж часопису була поміщена розламана підкова і напис „Все не так!”. За даними Інституту соціології НАНУ оцінка населенням країни діяльності В. Ющенка за рік після приходу до влади упала з 5,6 балів до 3,8 балів за 10-бальною шкалою¹⁷⁵.

Революційну риторику певний час після подій продовжували експлуатуватися. Вона давала можливість легітимізувати певні неправові дії (наприклад, реприватизацію). До того ж, посилення на революцію

¹⁷⁵ Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2006: соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 14.

дозволяло зняти відповідальність за стан речей в країні, переклавши її на скинуту „злочинну владу”. Населенню пропонувалося починати історію країни з чистого аркуша. Правда, легітимация влади через революцію є досить небезпечною, адже провокує неправові форми розв’язання конфліктів.

Проблеми з визначенням тих чи інших подій як революцій виникли далеко не в перше десятиліття ХХІ ст. Уже Китайська революція 1949 р. не була схожа на класичні революції. По-перше, це була соціалістична революція у великій селянській країні. По-друге, вона була наслідком багаторічної внутрішньої війни. Т. Гарр про такий випадок писав, що формування дисидентами своїх базових територій переводить внутрішню війну майже у війну міждержавну¹⁷⁶.

Не менш специфічною була і Кубинська революція 1959 р.¹⁷⁷ Вона почалася з висадки з моторної яхти „Гранма” 2 грудня 1956 р. 82 бійців. Через великі труднощі, поразки і перемоги відбувалося створення Повстанської армії. Вона і змогла здолати диктатора Батисту. Фідель Кастро та Ернесто Гевара надовго перетворилися в кумирів лівих інтелектуалів у всьому світі. Вдалий досвід намагалися наслідувати. Ернесто Гевара спробував надати йому світового значення, розвиваючи волонтаристську концепцію визвольної боротьби. Він загинув у Болівії, так і не піднявши в цій країні повстання, схожого на кубинське. В Колумбії виникли зони, що до цього часу контролюються партизанами. Але успіху це вже не мало. Партизани і наркоділки почали здаватися для зовнішнього світу майже тотожними. Це вже була криза жанру.

На мою думку, все це свідчить на користь того, що після Другої світової війни у світі відбувалися пошуки нової моделі швидких суспільних перетворень, певних суспільних проривів, що спираються на насильство. Їх продовжували називати революціями, але вони не були схожі ні на події 14 липня 1789 р. у Франції, ні на події 25 жовтня 1917 р. у Росії.

Безумовно, це було пов’язано зі зміною міжнародного становища. В умовах біполярного світу повстанці могли сподіватися на допомогу від альтернативного центру. Це стосується як комуністичних, так і антикомуністичних повстанців. Тобто будь-які сплески насильницької боротьби відразу перетворювалися на факт боротьби двох світових систем.

Крах соціалізму і соціалістичної системи призвів не до „кінця історії”, а до загострення суперечностей між країнами центру, напівпериферії та

¹⁷⁶ Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – С. 340.

¹⁷⁷ Гриневич Э. А. Куба: путь к победе революции. – М. : Наука, 1975.

периферії тепер вже дійсно глобальної світової капіталістичної системи. Це наклало відбиток і на політичні рухи, спрямовані на швидкі зміни у суспільстві. Тут не місце для фактографічного описання „оксамитових” та „кольорових” „революцій”. Порівняю їх з класичними революціями. Сподіваюся, що завдяки цьому їхня специфіка стане більш зрозумілою.

Перше. Класичні революції передбачали досить герметичний простір національних держав. Саме вони у Вестфальській системі світу виступали головними полями інституційної регуляції. Всі суспільні інститути виявлялися замкненими у цьому політичному полі. Отже, і системні інституційні зміни могли здійснюватися у цих межах. Безумовно, подібними полями могли виступати також імперії. Але там революції вели до розпаду на національні держави і до продовження інституційних змін уже в їх межах.

Сучасні процеси політичної боротьби розгортаються в просторі, позбавленому герметичності. Глобалізація призвела до того, що національні держави втратили значну частину можливостей регулювати процеси на своїй території. У сучасному світі держави вже не є єдиними полями інституційної регуляції. Зараз на одній і тій же території сходяться, накладаються одне на одного декілька подібних полів. Все ускладнюється тим фактом, що частина цих полів має територіальну природу, а частина – мережну. Зараз ці принципи увійшли в гострий конфлікт. З цим пов’язана гостра криза західної моделі демократії. Вона передбачає домінування територіального принципу самоорганізації населення. Народ, що живе на певній території, реалізує свій суверенітет і спільною волею скеровує рух суспільства. Загальна воля проявляється під час виборів. Останні є формою постійного поновлення суспільного договору. Глобалізація як головний стверджує мережний принцип організації. Згідно з цією логікою діють транснаціональні корпорації (ТНК) та транснаціональні банки (ТНБ), міжнародні організації, легальні та нелегальні¹⁷⁸. Транснаціональна буржуазія як група також існує в просторі мереж, не будучи жорстко прив’язаною до певного фізичного простору. Мережі не передбачають суспільного договору. Вони ієрархічні і підпорядковуються економічному принципу ефективності. До зовнішнього соціального середовища вони ставляться споживацьки. Інституційна регуляція в мережах обме-

¹⁷⁸ Міжнародні організації / За ред. Козака Ю. Г., Ковалевського В. В., Кутайні З. – К. : Центр учбової літератури, 2007.

жена і поширюється тільки на тих, хто є членом певної організації, що входить до мережі.

Держави в цій ситуації перетворюються на одного з гравців поля політики, а не на його творців на власній території. Їх процвітання часто обумовлене стосунками з мережними структурами. Через це вони конкурують за інвестиції. Отже, їм доводиться брати до уваги побажання ТНК та ТНБ, адже за економічною могутністю ці структури можуть перевершувати національні держави.

У сучасному світі норми міжнародного права розглядаються як пріоритетні стосовно норм національного права. Норовисті держави можуть бути покарані.

Крім глобального та національного рівнів інституційної регуляції в сучасному світі важливу роль відіграє її регіональний рівень. У цілому ж в будь-якому заселеному локусі нашої планети інституційна регуляція обумовлюється взаємодією, взаємним накладанням цих полів. Через це сучасні „революції” не можуть здійснити докорінні зміни інституційної системи суспільства. Для цього вони мусили б розгортатися на трьох названих рівнях.

Друге. В класичних революціях системи зміни інститутів влади та власності легітимізувалися народним суверенітетом. Народ, як спільнота з нечіткими кордонами, розглядався головним суб’єктом змін. Супротивники революції проголошувалися ворогами народу.

„Кольорові революції” мали місце в період, коли у світі намітився спадний етап у розвитку демократії, все більше поглиблюється криза ліберальної демократії. У всіх країнах розповсюджується явище, яке можна назвати імітативною демократією. Демократичні інститути зберігають свою форму, але втрачають автентичний зміст. Наприклад, вибори все частіше стають змаганням PR-технологій, а не змаганням ідей і програм, виробленням і виявом спільної волі. Сам дозволений для населення діапазон вибору формується елітами. Народні маси фактично позбавляються якості політичної суб’єктності і відповідають зростаючою пасивністю.

Третє. Класичні революції були неможливими без великих ідеологій. Лібералізм, комунізм і консерватизм стали позиціями у модернізаційному дискурсі, кожний по-своєму розвиваючи ідеї гуманізму, що були в загальному вигляді сформульовані ще діячами італійського Відродження. Масові рухи в період великих революцій розгорталися як ідеологічні. Самі ж революційні ідеології їх творцями і прибічниками розглядалися як прояв законодавчих функцій розуму. Вони були ви-

явом раціоналізму. Передбачалося, що людський розум здатен сформулювати проект досконалого суспільства. Далі потрібна воля, щоб втілити його у життя. Головною ідеєю і для комунізму, і для лібералізму була ідея прогресу. Зараз зрозуміло, що це поняття має дуже нечіткі зміст та обсяг, а діалектика його використання у боротьбі дала життя не тільки „Декларації прав людини та громадянина”, але й концтаборам і масовому терору. Але тільки вірячи у рух від гіршого до кращого можна було без коливань йти і самому на смерть, і посилати на смерть мільйони людей.

Всі оксамитові та кольорові „революції” позбавлені глибокого ідеологічного обґрунтування. Створювалися ідеологічні концепції *ad hoc* (для даного випадку). Наприклад, у період перебудови настирливо повторювали про необхідність „повернення у загальне русло розвитку світової цивілізації”. Це мало красивий вигляд, але фактично означало заклик до відтворення західних інститутів. Тобто це була упаковка для відродженої теорії модернізації, запропонованої американськими аналітиками для країн „третього світу”. На основі цього виросла відверто неокolonіалістська теорія транзиту. В Україні в ідеологічну догму перетворили мовне питання. Нечіткий ідеологічний мікс з різноманітних ідей, де поєднувалися консервативні ретроорієнтовані і ліберальні перспективно орієнтовані концепти, почали називати національною ідеєю.

Дрейф між ідейними позиціями в сучасному суспільстві відбувається легко. Законодавчий розум в ньому підпорядкований практичному розуму. Цю обставину не треба розглядати суто негативно. Смерть великих ідеологій зробила неможливими і великі громадянські війни. Але вона зробило неможливим і суспільний катарсис. Боротьба ведеться за приземлені інтереси елітних груп. У принципі вона може вестися безкінечно, і сторона, що програла, завжди буде сподіватися переграти супротивників у наступному раунді. Саме в цьому ключі потрібно розглядати і використання елітними групами гасла революції. Ним вони легітимізують свої політичні проекти, в яких навіть елементи стихійності піддаються режисурі. Мабуть тільки дуже стійкий прибічник теорії В. Парето таку циркуляцію еліт може визнати революцією.

Четверте. Періоди класичних революцій були періодами панування політичної доцільності над юридичною регуляцією міжособистісних взаємодій. Правда, революціонери це проголошували вищою законністю. Існувало навіть оксюморне словосполучення „революційна законність”. Це одна з експлікацій законодавчої функції розуму, коли деструкція старого і побудова нового ладу розглядаються як законні у

вищому історичному, а не у вузькому юридичному значенні слова: право народу (суверену) вище від писаного права, а прогрес, як досягнення щастя людства, вищий за щастя і навіть життя окремого індивіда.

В оксамитових та кольорових „революціях” лише на короткі періоди політична доцільність починала домінувати над юридичними регуляторами. В цілому, на щастя, зберігалася тяглість правової регуляції суспільного життя. В Україні, наприклад, під час подій 2004 р. до Верховного суду як до вищого авторитету апелювали обидві сторони протистояння. Це пов’язано з домінуванням у боротьбі прагматичних інтересів. Практичний розум завжди локальний та частковий. Для нього небезпечною є повна хаотизація суспільства. Якщо в індустріальному суспільстві всі проблеми політизувалися, то зараз спостерігається, радше, економізація усіх суспільних проблем. Політика, скоріше, виконує для елітних груп службову функцію при розв’язанні проблем власності.

П’яте. Законодавчий розум у класичних революціях проявлявся у фігурах вождів. Я про значення вождів вже говорив. Зараз додам, що харизматичними діячами в період революцій люди ставали тому, що для оточення максимально виражали вимоги законодавчого розуму. На цьому хочу наголосити особливо. М. Робесп’єр, В. Ленін, Л. Троцький стали харизматичними вождями зовсім не тому, що змогли нав’язати масам ірраціональну віру в себе особисто. Навпаки, їм вірили тому, що вони для сучасників з найбільшою повнотою втілювали в своїй діяльності функції законодавчого розуму, що надихався ідеєю прогресу.

Зараз поняття харизми знов увійшло в моду, але реальні керівники кольорових „революцій” – це патрони клієнтельних груп, а не ідеологі-харизматики. Сама мобілізація людей на боротьбу теж здійснювалася в рамках клієнтельних структур. Тому в Україні як мобілізаційні технології використовувалося роздмухування суперечностей між Заходом і Сходом країни.

Про клієнтельні структури варто додати окремо. Саме вони на пост-радянському просторі перетворилися на один з головних способів організації суспільства. Суспільний простір у цьому випадку є результатом домовленостей між патронами клієнтельних груп. Таким чином, у саму будову суспільства вносяться елементи суб’єктивізму, навіть відвертого волюнтаризму.

Простір клієнтельних груп організований за принципом стосунків центру та периферії. Центром є найбільш потужні клієнтельні групи, пов’язані особливими стосунками своїх патронів та близькими стосун-

ками з центром політичної влади. Взагалі, головною таємницею такого суспільного устрою є постійна взаємна конвертація влади та власності. Тому обіймати якесь місце в клієнтельних структурах означає здійснювати постійний обмін влади на власність і навпаки. Але це обумовлює і постійну боротьбу між клієнтельними групами за домінуючий вплив на центрального оператора політичної влади. Адже саме на рівні центральної влади встановлюються і переглядаються правила, що діють на ринку власності і влади. Ті клієнтельні групи, які відтісняються з центру на периферію, перетворюються на опозицію. Вони знов прагнуть досягти монопольного доступу до ресурсів центральної влади. Такий механізм веде до виникнення регулярних криз. У ході таких криз може прорватися і народне незадоволення. Але до цього часу воно вдало спрямовувалося опозиціонерами на своїх супротивників.

Таким чином, сучасні стрімкі зміни у суспільстві навряд чи можуть бути визнані революціями у класичному сенсі. Найчастіше вони є епізодами внутрішньої боротьби в середовищі елітних груп. У цій боротьбі обов'язково є участь зовнішніх для країни суб'єктів. Це один з тих факторів, що не дозволяють самоорганізаційним процесам розвинути у попередбачуваному напрямку. Єдність сучасного світу проявляється і в єдності процесу змін. Тому епоха класичних революцій залишилася позаду.

Єдину перспективу справжньої революції у сучасному світі зобразив І. Валлерстайн. Він її виходить з такої методологічної позиції: „Якщо нас цікавлять фундаментальні суспільні зміни, слід намагатися виявити довгі тренди і відрізняти їх від циклічних ритмів, а також прогнозувати, до яких пір ці довготривалі тенденції можуть набирати силу, не порушуючи рівноваги, що лежить в основі системи”¹⁷⁹. Отже, справжня революція може охопити тільки всю світову капіталістичну систему і повинна розвиватися на трьох рівнях – глобальному, національному і регіональному. Американський соціолог впевнений, що саме зараз капіталістична система зазнає загальної кризи¹⁸⁰. Але він сам не знає, як будуть відбуватися її зміни, яким буде їх загальний вектор. Цілком слушний його заклик: „Це наш час, і настав момент, коли суспільство-знавці повинні продемонструвати, чи можуть вони створити науку, що здатна адекватно описати ту всесвітню соціальну трансформацію, яку нам всім доведеться пережити”¹⁸¹.

¹⁷⁹ Валлерстайн, І. Кінець знаомого мира. Социология XXI века / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – С. 182.

¹⁸⁰ Там само. – С. 268.

Отже, епоха класичних революцій минула. Ті події, які зараз часто називають революціями, не є такими. Але заперечити можливість революцій у майбутньому – це обеззброїти людство перед катаклізмами, які його очікують. Майбутні системні швидкі зміни інституціональних систем не будуть схожими на попередні. Ці зміни самі постійно змінюють свою форму. Як правило їх наслідування не може мати тривалих успішних наслідків. Суспільні зміни завжди вислизують із старої шкіри усталених форм. Революція померла. Але хай живе революція!

Питання для самоконтролю

- 1. У чому важливість проблеми революції для соціологічної теорії?*
- 2. Чому і як в соціології змінювалися уявлення про революції і їх суспільну роль?*
- 3. Як в марксизмі відрізняють соціальну революцію від політичної?*
- 4. Які рівні аналізу революційних подій використовували теоретики марксизму? Охарактеризуйте кожен з цих рівнів.*
- 5. У чому сутність вчення про революційну ситуацію В. Леніна? Які наслідки для марксистської теорії революції воно мало?*
- 6. Що таке революційний вождець з погляду марксизму?*
- 7. Яка роль партії революціонерів в підготовці та здійсненні революції з точки зору марксизму?*
- 8. Яке питання революційної боротьби марксистки вважають центральним? Чому?*
- 9. Яку роль відіграла централізація суспільного життя у Франції у розгортанні Великої французької революції згідно досліджень Алексіса де Токвіля?*
- 10. Які парадокси революції виявив Алексіс де Токвіль?*
- 11. Яка роль інтелектуалів-просвітителів у підготовці Великої французької революції? Як абстрактність плану суспільного переустрою пов'язана з терором?*
- 12. Чому атомізація французького суспільства підготувала особливо руйнівні наслідки Великої французької революції?*
- 13. Чому новизна революції є позірною на думку Алексіса де Токвіля?*
- 14. Чому, згідно теорії П. Сорокіна, депривація базових людських потреб веде до революції?*

¹⁸¹ Там само.

15. *Які етапи в своєму розвитку проходить кожна революція згідно з поглядами П. Сорокіна?*
16. *Як П. Сорокін поєднував у своїй теорії психологічні та структурні пояснення виникнення революцій?*
17. *Яку роль у виникненні революційної поведінки відіграє голод? Чому П. Сорокін вважає, що тільки до певної межі депривація харчових потреб викликає підвищену революційну активність?*
18. *Як теорія революції П. Сорокіна вплинула на сучасні теорії революції? Порівняйте теорію П. Сорокіна та теорію політичного насильства Т. Гарра.*
19. *Як революції пов'язані з модернізацією?*
20. *Як революції пов'язані з суспільними кризами?*
21. *Чи може бути революція ненасильницькою?*
22. *Чи можна революцію вважати найбільш ефективним способом суспільних змін?*
23. *Чи була „помаранчева революція” революцією у строгому значенні терміну?*
24. *Чи можливі революції у глобальному світі? Чим вони будуть відрізнятися від класичних революцій?*
25. *Яка існує класифікація революцій?*

Рекомендована література

Підручники

1. Гіденс Е. Соціологія. – К. : Основи, 1999. – С. 578 – 593.
2. Рущенко І.П. Загальна соціологія. – Харків, 2004. – С. 418 – 433.
3. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 366 – 389.

Класичні тексти

1. Токвиль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М. Федоровой. – М. : Московский философский фонд, 1997. – 250 с.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М. : Политиздат, 1988. – С. 9 – 76.
3. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 418 – 516.
4. Маркс К. Гражданская война во Франции // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1979. – С. 192 – 264.

5. Энгельс Ф. Революция и контрреволюция в Германии // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 313 – 410.
6. Ленин В. И. Государство и революция // Ленин В. И. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1972. – С. 227 – 324.
7. Ленин В. И. Марксизм и восстание // Ленин В. И. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1972. – С. 328 – 332.
8. Ленин В. И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме // Ленин В. И. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1972. – С. 285 – 366.
9. Ленин В. И. К четырехлетней годовщине Октябрьской революции // Ленин В. И. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1972. – С. 588 – 595.
10. Троцкий Л. Д. Уроки Октября // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 247 – 283.
11. Троцкий Л. Д. История русской революции // Троцкий Л. Д. К истории русской революции. – М. : Политиздат, 1990. – С. 289 – 394.
12. Сталин И. В. Октябрьская революция и тактика русских коммунистов // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 6. – М. : ОГИЗ, Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947. – С. 358 – 401.
13. Грамши А. Завоевание государства // Грамши А. Избранные произведения / Пер. с ит. – М. : Политиздат, 1980. – С. 64. – 69.
14. Грамши А. «Вождь» // Грамши А. Избранные произведения / Пер. с ит. – М. : Политиздат, 1980. – С. 143 – 146.
15. Сорокин П. А. Социология революции. – М. : Астрель, 2008. – С. 23 – 396.
16. Бандера С. Перспективи Української революції. – Мюнхен : Видання ОУН, 1978. – 640 с.
17. Че Гевара Э. Партизанская война. – М. : Изд-во иностранной лит-ры, 1961 // http://lib.aldebaran.ru/author/gevarra_yyernesto/gevara_yernesto_partizanskaya_voina - html.

Історичні праці

1. Барг М. А. Великая английская революция в портретах её деятелей. – М. : Мысль, 1991. – 397 с.
2. Фурсенко А. А. Американская революция и образование США. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1978. – 416 с.
3. Кропоткин П. А. Великая французская революция 1789 – 1793. – М. : Наука, 1979. – 575 с.

4. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. – М. : Мысль, 1989. – 735 с.
5. Рид Дж. 10 дней, которые потрясли мир. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – 352 с.
6. Рабинович А. Большевики приходят к власти. Революция 1917 года в Петрограде / Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1989. – 416 с.
7. Гриневич Э. А. Куба: путь к победе революции. – М. : Наука, 1975. – 239 с.

Додаткова література

1. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – 461 с.
2. Плимак Е. Г. Революционный процесс и революционное сознание. – М. : Политиздат, 1983. – 240 с.

РОЗДІЛ 4. СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО

ТЕМА 18. Модерн, модернізація та глобалізація

Постановка проблеми модерну. Модерн та модернізація: основні концепції. Класичні теорії модерну та модернізації. Фердинанд Тьоніс: спільнота та суспільство. Макс Вебер: соціокультурні передумови європейського капіталізму. Вернер Зомбарт: соціальний портрет буржуа. Модерн як соціальна дійсність. Проблема часових та просторових рамок. Довгі хвили М. Кондратьєва. Етапи машинного виробництва. Технологічні уклади. Етапи політичного розвитку. Модерна раціональність. Концепція постіндустріального суспільства Данієла Белла. Постмодерн. Постмодернізм як інтелектуальний рух. Другий модерн. У. Бек. Глобалізація і зміна уявлень про суспільну реальність

«Прагнення до модернізації в будь-якому своєму прояві означає нав'язливу критику дійсності»

(Зигмунт Бауман)¹.

«Наукова фантастика все більше перетворюється на згадку про минуле»

(Ульріх Бек)².

«...Проекту модерну необхідна перша допомога. Йому загрожує небезпека задихнутися від власних аномалій. Наука в її існуючій нині формі одна з них»

(Ульріх Бек)³.

«Наука перетворилася на силу, що в сучасному світі викликає суперечливі почуття – надію і страх»

(Павло Копнін)⁴.

¹ Бауман З. Текущая современность / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб. : Питер, 2008. – С. 46.

² Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – С. 281.

³ Там само. – С. 275.

⁴ Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. – М. : Мысль, 1974. – С. 287.

1. Проблема модерну: постановка питання. Модерн та модернізація

Цією темою я завершую курс лекцій. Але завершення відсилає до початку. Ми з вами ще на першій лекції говорили про те, що соціологія як окрема наука виникла як реакція на потреби суспільства, що переживало перехід від аграрного до індустріального етапу в своєму розвитку. Цей перехід був одним з моментів більш фундаментального переходу від суспільства традиційного до суспільства сучасного. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. він сприймався як криза. Саме це стимулювало теоретичні пошуки соціологів від О. Конта до Е. Дюркгайма.

Проте поряд з аналізом кризових явищ соціологи усвідомлювали, що за ними криється якась інша реальність. А. Сен-Симон суспільство, що народжувалося, визначав через термін «індустріалізм». О. Конт цю реальність назвав позитивною стадією в розвитку людства, яка приходить на зміну метафізичній. Соціологія власне і формується як теорія цього нового суспільства та переходу до нього. Це закріпилося і в головних проблемах нашої науки і в її системі понять. Саме у цьому сенсі Е. Гідденс пише: «Я усвідомлюю, що «соціологія» не є «родовою» дисципліною, що займається вивченням людських спільнот в цілому; радше, вона є галуззю соціальної науки, яка концентрує свою дослідницьку увагу на «передових» або сучасних суспільствах»⁵.

У наш час для визначення суспільної реальності, що склалася в XVII – XVIII ст., але мала довгу передісторію, в світовому соціологічному співтоваристві здебільшого використовується поняття «модерн». У вітчизняній традиції тривалий час йшлося про новий час, що є українським відповідником названого поняття. З латини слово “modernus” перекладається як новий, сучасний⁶. Для позначення якісно відмінного етапу в людській історії, який прийшов на зміну етапу попередньому, його почали використовувати в християнській традиції. При цьому сучасність в такому слововжитку набуває позитивного смислового забарвлення, а давнина – негативного. Павло Кутуєв узагальнює дані про початок подібного слововжитку так: «Вперше слово «модерний» було

⁵ Гидденс Э. Устроение общества. Очерк теории структуризации / Пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2005. – С. 10.

⁶ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Изд.2-е. – М. : Русский язык, 1976. – С. 642.

вжито в латинській мові наприкінці V століття, щоб відокремити офіційну християнську епоху від язичницького минулого Риму»⁷.

Протягом часу поняття «модерн» змінювало свій зміст. Владислав Іноземцев, спираючись на праці Б. Тьорнера, М. Калінеску, Е. Гіденса, А. Тойнбі та багатьох інших дослідників, пише: «Саме поняття modernus почало використовуватися для позначення епохи, сучасній авторам, коли християнський світ був вперше протиставлений язичницьким суспільствам як anticuus. У XVII – XVIII сторіччях під модерніті почали розуміти суспільство, в якому втілювалися ідеали епохи Просвітництва. Виявилось, що епоха модерніті охоплює всі розвинуті західні країни, починаючи з середини XVIII (інколи вважають, що з кінця XVII і навіть з першої чверті XV) сторіччя. Таким чином, термін, що від самого початку не мав хронологічної визначеності, почав застосовуватися для позначення конкретного суспільного стану – буржуазного ладу XVIII – XIX сторіч в його європейському виконанні»⁸.

Сучасний зміст цього поняття склався в середині XX ст. Тут модерн співвідноситься з поняттям «модернізація». Про це я скажу дещо пізніше. Але в цілому можна погодитися з Павлом Кутуєвим, що «...лише в другій половині XX ст. поняття «модерн» та «модернізація» стають переважно соціологічними»⁹.

Проте як би не змінювалися наративи, в які включається поняття «модерн», воно залишається конфліктним, спрямованим на розрив з минулим. Навіть сучасність в цьому сенсі не є цінною сама по собі. Її цінність визначається спрямованістю її руху, тобто майбутнім. Звідси найважливішим є інтенція суспільних змін. Цю конфронтаційну спрямованість концепції модерну добре відчув французький соціолог Бруно Латур: «Прикметником «новочасне» позначають якийсь новий порядок, прискорення, розрив, революцію в плінні часу. Коли з'являються слова «новочасний», «модернізація», «модерн», то ми визначаємо минуле, архаїчне і стає за контрастом з ними. Мало того, це слово завжди вимовляється в ході полеміки, в суперечці, де існують ті, що виграла і ті, що прогнала, «Давні» і «Нові» (Modernes). Слово «ново-

⁷ Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких парадигм. – К. : Сталь, 2005. – С. 28.

⁸ Іноземцев В. Л. Постиндустриальний мир Даниела Белла // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В. Л. Іноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. LXXIV.

⁹ Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких парадигм. – К. : Сталь, 2005. – С. 29.

часні» виявляється двічі асиметричним: воно позначає розлом, що виник в звичному русі часу; воно позначає битву, в якій є переможці і переможені»¹⁰.

Зроблю ще одне термінологічне зауваження. В сучасній англійській мові слово “modern” вживається як прикметник зі значенням «сучасний», «новий». Наприклад, “modern architecture” (сучасна архітектура), “modern languages” (нові мови), “in modern times” (в наш час, в наші дні)¹¹. Для позначення сучасності використовується іменник “Modernity”. Наприклад визначна праця Ентоні Гідденса має назву “The Consequences of Modernity” (1995). Дехто і в нашій соціологічній традиції використовує кальку англійських слів. Я цього робити не буду. Термін «модерн» буду використовувати як іменник для позначення сучасності.

Отже, модерн поділяє весь соціальний світ на дві нерівноправні групи. Одна складається з країн, які досягли успіху і стали сучасними, інша – з тих, хто залишився в стані традиційного суспільства, а, отже, відстав. За своїм внутрішнім змістом таке розуміння модерну спирається на концепт прогресу. Це поєднання веде до визнання всього світу ареною змагання за прогрес, в якому є ті, хто виграв, і ті, хто програв. Щоправда, теоретично виграш не закріплюється за кимось навечно. Ті, хто програв сьогодні, можуть досягти успіху завтра. Але для цього вони повинні діяти за технологією переможців. Технологія досягнення сучасного стану отримала назву модернізації.

Оскільки зразки сучасних суспільств історично склалися на Заході, то і концепції модерну та модернізації набувають євроцентристського вигляду. Модернізуватися – це і вестернізуватися. Отже теорія модерну поділяє весь світ на Захід і всіх інших (The West and the Rest). Звідси випливає залежність решти світу від Заходу, адже саме він визначає спрямованість змін і самі категорії осмислення соціальної дійсності.

Це – загальна інтенція теорій модерну та модернізації, яка визначала їх суспільну роль до другої половини ХХ ст. Але теорії ці не є однакоvими. Варто відрізнати велику теорію модерну і модернізації, яка пояснювала перехід від традиційного до сучасного суспільства. Я вже відзначив, що такою теорією і була соціологія з часу свого виникнення. Найвизначнішими представниками цього інтелектуального руху були А. Сен-Симон, О. Конт, К. Маркс, Ф. Енгельс, Ф. Тьоніс, Е. Дюркгайм,

¹⁰ Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с фр. Д. Я. Калугина; науч. ред. О. В. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. – С. 70.

¹¹ Уилсон Е. А. М. Англо-русский учебный словарь. – М. : Русский язык, 1985. – С. 395.

М. Вебер, В. Зомбарт та ін. В середині ХХ ст., як реакція на процес деколонізації, склалася інша версія теорії модернізації. Постколоніальні країни утворили так званий «третій світ», за який велася боротьба двох перших світів, що на той час становили світові капіталістична і соціалістична системи. Радянські ідеологи пропонували постколоніальним країнам соціалістичний шлях розвитку, а західні теоретики виробили як альтернативу ідею модернізації. Згідно з нею можна виділити певні риси, які роблять суспільства сучасними. Різні вчені бачили їх по-різному. Скажімо, Елвін Тоффлер такими рисами називав стандартизацію, спеціалізацію, синхронізацію, концентрацію, максималізацію та централізацію¹². Ш. Айзенштадт та В. Шлюхтер запропонували надзвичайно деталізований перелік: «У структурних термінах модерність включала такі виміри як диференціація, урбанізація, індустріалізація та система комунікацій...; з точки зору інституційної до цих вимірів належала національна держава та раціональна капіталістична економіка; з точки зору культурної, вона дозволила створити нові колективні ідентичності, пов'язані з національною державою, але водночас закорінені в культурній програмі, яка містила різні способи структурування головних площин суспільного життя»¹³.

Ці переліки мусили перетворитися на технологічні правила для соціальних змін, які мали б привести народи країн «третього світу» до процвітання. Цей різновид теорій модерну і модернізації пройшов шлях від оптимістичних очікувань до песимістичної зневіри. Але даний теоретичний підхід відродився ще раз на початку 1990-х років під назвою транзитивізму і призначався для колишніх соціалістичних країн. Остаточну зневіру в пояснювальних і технологічних можливостях теорій модерну та модернізації світове соціологічне співтовариство продемонструвало на 39-му Всесвітньому конгресі Міжнародного інституту соціології (Єреван, 11 – 14 червня 2009 р.). Скажімо, Г. Дерлуг'ян на цьому форумі прямо закликав соціологів країн, що входили до складу СРСР, відмовитися від ідей та теорій західного походження, які дискредитували себе. До них він відніс західні теорії модернізації, оптимістичні версії глобалістських концепцій, теорію раціонального вибору та ін. Лариса Титаренко пише, що «...Єреванський конгрес продемонстрував занепад теорій модернізації, трансформації, євроцентризму та їх незасто-

¹² Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. – М : ООО «Издательство АСТ», 1999. – С. 93 – 114.

¹³ Цит. за: Кутуев П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких парадигм. – К. : Сталь, 2005. – С. 16.

совність до незахідного простору (в т. ч. до пострадянського). Сьогодні від них відмовилися не тільки представники так званих країн колишнього «другого» та «третього» світів, яким ці теорії нав'язувалися, але й багато західних авторів. Ці теорії визнані безсилями пояснити сучасний світ з його культурною різноманітністю та суттєвою роллю конкретно-історичного контексту»¹⁴.

У зв'язку з цим варто сказати, що криза теорії модерну та модернізації глибоко зачіпає соціологію як науку. Адже той чи інший варіант розуміння модерну є в будь-якій соціологічній теорії чи навіть концепції. Вихід багатьма соціологами вбачається в проголошенні множинності «модернів». Згідно з нею сучасними можуть бути різні за типом суспільства і дійти до цього стану вони можуть різними шляхами. Але такий погляд досить суперечливий. Пошлюся знову на роздуми Лариси Титаренко: «Ця концепція урівнює варіанти сучасного розвитку країн Заходу і Сходу. Вона емпірично підтверджується досвідом історичного розвитку Китаю, Японії, Індії та інших країн, що дозволяє розглядати її як окрему парадигму розвитку. В таких межах можна віднайти місце для можливих «пострадянських» моделей – російської, білоруської, вірменської та ін. Очевидно принаймні, що ці країни навряд чи йтимуть одним, універсальним шляхом. І в цьому, власне кажучи, полягає ускладнення концепції множинності модернів: що ж є достатнім критерієм для визнання тієї чи іншої країни сучасною? Таким критерієм не може бути ані демократія (її універсалістський варіант не має місця в багатьох з указаних країн), ані вільний ринок, ані плюралізм партій (їх теж немає в ряді країн). Якщо виміряти рівень сучасності тільки економічними успіхами, концепція буде редукованою, і культурна своєрідність країни залишиться за бортом. Таким чином, питання залишається відкритим»¹⁵.

Щоб розібратися з теоріями і з реаліями, які вони покликані відображати, зробимо спробу реконструювати рух соціологічної думки, починаючи з класиків теорії модерну і модернізації.

2. Класичні теорії модерну та модернізації

Я зупинюся на теоріях трьох німецьких соціологів – Фердинанда Тьоніса (Ferdinand Tönnis), Макса Вебера та Вернера Зомбарта. Розу-

¹⁴ Титаренко Л. Г. Социология на перепутье (О 39-м конгрессе Международного института социологии) // Социс. – 2010. – № 7. – С. 22.

¹⁵ Там само. – С. 21.

мію, що це не дасть повної картини розвитку теорій, що розглядаються. Не можна зрозуміти теми без внеску Карла Маркса або Алексиса де Токвіля. Але про них ми вже вели мову, розглядаючи проблему революції. Для К. Маркса модерн – в соціальному вимірі – це капіталістичне суспільство, у вимірі технологічному – суспільство індустріальне. Але модерн для нього не є простим станом, а рухом, пов'язаним з класовою боротьбою між буржуазією та пролетаріатом. Тому модерн – це пролог до суспільства комуністичного. Історична перспектива кидає відблиски на сучасність і надає їй телеологічного забарвлення. В модернізації найважливішими моментами для Маркса були революції – соціальні та технологічні. У вирі революцій модерн народився, у вирі революцій він перейде в комунізм. Алексис де Токвіль, як ми бачили, протиставляв старий і новий порядок, а межею між ними була революція. Революція для нього – не один з актів історії, а дуже тривалий період перетворення старого суспільства в нове. Головною проблемою цього переходу він вбачав у суперечливій єдності свободи і рівності.

До марксистської теорії буду ще неодноразово звертатися, коли розглядатимемо точки зору І. Валлерстайна, Д. Белла та ін. Власне перший з названих німецьких теоретиків теж відштовхувався від доробку К. Маркса.

Фердинанд Тьоніс (1855 – 1936) був одним з перших соціологів, який створив спеціальну теорію переходу від традиційного до сучасного суспільства. Це було ним зроблено в праці «Спільнота та суспільство» (“*Gemeinschaft und Gesellschaft*”), перше видання якої з'явилося в 1887 р. Самі поняття, які використав молодий на той час німецький соціолог, зараз в світовому науковому співтоваристві при обговоренні проблем модернізації вживаються без перекладу.

Названа праця Ф. Тьоніса схожа на інші піонерські праці. Вона масштабна і започатковує традицію, але її автор змушений сам конструювати понятійну систему для своєї теоретичної розвідки. Багато тем першої великої праці Ф. Тьоніса отримали розвиток в працях інших соціологів, які працювали з іншими понятійними системами.

Стрижневим поняттям у праці Ф. Тьоніса є воля. Воно запозичене у філософів. Тому німецький соціолог розуміє його не в суто психологічному плані. Для нього воля – це спонука до дії і внутрішній мотив останньої. В ній зливаються потреби, інтереси, установки і наміри. Саме через поняття волі Ф. Тьоніс пояснює природу соціальності. Вона для нього – взаємна орієнтація воель, яка приводить до взаємовпливу. Саму тему книги він пояснює так: «Між виявами волі різних людей існують

різноманітні стосунки, і кожен з таких стосунків являє собою обопільний вплив, який справляє або чинить одна сторона й терпить або сприймає інша. Впливи ці, однак, такі, що скеровуються чи то до збереження, чи то до руйнації іншої волі або життя, тобто вони є ствердними або заперечними. Наша теорія буде спрямована винятково на відносини обопільного ствердження – саме вони будуть предметом її дослідження»¹⁶.

Воля має два різновиди – сутнісний і виборчий. Наведу досить довгу цитату з того місця праці, де автор пояснює відмінність між ними: «Поняття *людської волі*, що її правильного розуміння потребує весь зміст даної праці, треба сприймати в подвійному сенсі. Оскільки будь-яка духовна дія позначається як людська завдяки участі мислення, я розрізняю волю, бо в ній міститься мислення, і мислення, оскільки в ньому міститься воля. Кожна людина є взаємопов'язаним цілим, в якому об'єднується розмаїття почуттів, потягів і жадань. Але цю єдність треба розуміти в першому понятті як реальну або природну, а в другому – як ідеальну або створену. Волю людини в першому значенні я називаю її *сутнісною волею* [Wesenwille], в другому – її *виборчою волею* [Kürzwille]»¹⁷.

До цієї цитати дозволю деякі термінологічні зауваження. Терміни Ф. Тьоніса досить складні для перекладу. Так німецьке слово Das Wesen є багатозначним. Це і сутність, і істота, і характер, і поведінка¹⁸. В принципі всі ці значення містяться в терміні Ф. Тьоніса. Слово Die Kür в сучасній німецькій мові має смисл довільних вправ, довільної програми¹⁹. Українською термін «виборча воля» звучить дещо незвично і дво-значно. Здається, що йдеться про вибори. Але по суті переклад є правильним, адже ця воля є такою, яка базується на виборі суб'єкта.

Оскільки соціальність існує через взаємну орієнтацію воль, то різні види воль дають нам і різні види соціальності. Їх Ф. Тьоніс і називає спільнотою і суспільством. Він пише: «...Сутнісна воля містить у собі умови виникнення спільноти, а виборча воля – суспільства»²⁰.

Спільнота – це традиційне суспільство. Ф. Тьоніс писав: «Теорія

¹⁶ Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Переклад з німецької: Наталя Костомарова, Олександр Погорілий. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 17.

¹⁷ Там само. – С. 93.

¹⁸ Див.: Daum E., Schenk W. Deutsch – russisches Wörterbuch. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1971. – S. 671.

¹⁹ Там само. – С. 353.

²⁰ Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Переклад з німецької: Наталя Костомарова, Олександр Погорілий. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 162.

спільноти виходить з цілковитої єдності людських воель як первісного чи природного стану, що має зберігатися попри емпіричне відокремлення або завдяки йому, прибираючи різноманітні форми, залежно від необхідних і вже наявних особливостей стосунків між людьми, *зумовлених різними життєвими обставинами*²¹. Спільнота – утворення примордіальне. Стосунки між людьми, включаючи і залежності між ними, є особистісними. Зразком для всіх людських груп тут є сім'я. Головним простором сім'ї є дім. Діяльність сім'ї пов'язана з полем, яке полите потом і кров'ю попередніх поколінь. «Отож спільність *крові* як присуття єдності розвивається й виокремлюється в спільність *місця* [Ort], що найбезпосереднішим чином виявляється в спільному проживанні, а ця остання, в свою чергу, – в спільність *духу* як спільну діяльність в одному напрямі, в одному сенсі»²².

Говорячи про спільноту, Ф. Тьоніс часом піднімається до висот поезії: «Людину тримає на місці тільки власноруч зоране поле, яке вона засіває в сподіванні на майбутні врожаї, – воно стає надбанням поколінь, що приходять на зміну одне одному, і в поєднанні з вічно молодими силами самих людей становить невичерпний скарб, нехай цього стану людство досягає лише поступово, з набуттям досвіду, який дозволяє цей скарб розумно обробляти, берегти й доглядати. А разом з полем устаюється й дім: із рухомого, подібного до людей, тварин, речей, він стає нерухомим, подібним до землі. Людину, таким чином, прив'язують до місця водночас дві речі: оброблене поле та обжитий дім, тобто її власні витвори»²³.

Суспільство є сконструйованим утворенням. Німецький соціолог писав: «Теорія суспільства конструює певне коло людей, що (як і в спільноті) мирно живуть і мешкають поряд одне з одним, але є не присутньо пов'язаними, а присутньо роз'єднаними, і в той час як у спільноті вони залишаються пов'язаними попри всі розлучення, тут вони залишаються роз'єднаними попри всі зв'язки. Внаслідок цього в суспільстві відсутні види діяльності, які можна вивести з апіорної й необхідно наявної єдності, і які, здійснюючись індивідом, виявляють у ньому волю та дух цієї єдності, тобто виконуються індивідом не меншою мірою *заради* пов'язаних з ним людей, аніж заради самого себе. Тут, навпаки, кожен сам за себе, а в стані напруги – і проти решти»²⁴.

²¹ Там само. – С. 22.

²² Там само. – С. 27.

²³ Там само. – С. 37.

²⁴ Там само. – С. 52.

В основі існування суспільства лежить обмін, в якій вступають атомізовані індивіди. Це веде до панування в свідомості людей абстракцій. Гроші тут набувають абсолютної цінності. «Гроші – це влада, але аж ніяк не влада, що сама себе безпосередньо відтворює. За них можна придбати будь-що, але для цього власник мусить випустити їх зі своїх рук»²⁵.

Конкретний аналіз суспільства багато в чому у Ф. Тьоніса базується на «Капіталі» К. Маркса. Але він дає самобутню інтерпретацію, поєднуючи термінологію К. Маркса з термінологією Аристотеля. На його думку «...посутня структура суспільства характеризується трьома актами, що їхнім суб'єктом є *клас капіталістів*, який як такий вважається забезпеченим засобами праці (тобто вони беруться не з ринку, а вважаються вже наявними): 1) купівлею робочої сили; 2) застосуванням робочої сили; 3) продажем робочої сили (у вигляді часток вартості продуктів). Істотним учасником першого акту є *робітничий клас*, хай навіть ця участь полягає лише у звільненні від зайвого заради необхідного. У другому акті він бере участь нібито лише як об'єкт (застосування), але насправді в ньому криється вся матеріальна, а в класі капіталістів – уся формальна причинність цього акту. У третьому акті діє насправді цілком і повністю самий лише клас капіталістів, а робітничий клас присутній у ньому лише у вигляді, так би мовити, вичавленої з нього вартості. Доки робітничий клас діє, доти він вільний, а його праця є лише реалізацією його угоди, тобто обміну, який він здійснює внаслідок усвідомлення необхідності. Однак будь-який обмін (а отже, й продаж) становить саму форму акту волевиявлення, в той час як торгівля є його матеріальним завершенням. Згідно з цим робітничий клас є наполовину вільним (а саме, до середини цих трьох актів) і формально – самовільним – на відміну від класу рабів, який, як можна припустити, виступав би в цьому процесі формально *лише* як знаряддя та субстрат»²⁶.

Отже, Ф. Тьоніс розглядає суспільство як модерне утворення в двох площинах. З одного боку, це – середовище безперервної конкурентної боротьби суб'єктів ринкових відносин. Ідейним рефлексом цього стану є індивідуалізм. З другого боку, для суспільства характерні колективні позиції, які німецький соціолог визначає як класові. Вони є позиціями групової нерівності, а суспільство є несправедливим утворен-

²⁵ Там само. – С. 61.

²⁶ Там само. – С. 90.

ням. Тут одні збагачуються за рахунок інших. Цілком за Марксом він пише: «Прибуток, або додаткова вартість, – це різниця між закупівельною ціною робочої сили та продажною ціною її мінової вартості, що міститься в її продукті (а не ціною самого продукту). На ринку (як такому, тобто товарному ринку) робочі сили виявляються тільки в такому перетвореному внаслідок їхнього об'єднання та застосування до матеріалів і засобів праці вигляді, а отже, є власністю не робітників, а капіталістів»²⁷.

Суспільство має підґрунтя, яке можна охарактеризувати як природний стан за Гоббсом. Тобто у підґрунті завжди точиться війна всіх проти всіх. «...Оскільки кожна особа в суспільстві прагне власної вигоди, а решту людей визначає лише настільки і доти, наскільки і доки вони можуть цій вигоді сприяти, то взаємини всіх з усіма – ще до та поза конвенцією, а з іншого боку, ще до та поза будь-якою особливою угодою – можна розуміти як потенційну ворожість або приховану війну, на тлі яких потім вирізняються всі ці об'єднання воль і численні договори та мирні угоди»²⁸.

Суспільство – суперечливе утворення. З одного боку, війна всіх з усіма не узгоджується з головним інститутом суспільства – ринком. Тому, щоб угоди виконувалися, суспільство потребує держави, хоча економічно воно є передумовою останньої²⁹. Держава в епоху модерну стає національною державою³⁰. Але саме суспільство не має територіальних обмежень у своєму розвитку. Це пов'язано з тим, що воно як і гроші, є абстракцією. «Тому суспільство як сукупність, на яку повинна поширюватися певна конвенційна система правил, за своєю ідеєю є необмеженим»³¹. Отже, Ф. Ґьоніса можна вважати одним з тих вчених, що теоретично підійшли до аналізу світової капіталістичної системи. Вона є продуктом становлення модерну і передумовою існування модерних суспільств.

Треба віддати належне прагненню Ф. Ґьоніса до систематичних порівнянь спільноти та суспільства. Ці порівняння розкидані по всьому тексту. Вони торкаються і господарських систем, і системи суспільних залежностей, і культури, і поселенських структур, і гендерних стосунків. Німецький соціолог писав: «...У загальному формулюванні спільнота

²⁷ Там само. – С. 87.

²⁸ Там само. – С. 64.

²⁹ Там само. – С. 65.

³⁰ Там само. – С. 240.

³¹ Там само. – С. 64.

виступає як суб'єкт об'єднаної суспільної волі, а суспільство – як суб'єкт об'єднаної виборчої волі»³². Докладне порівняння має такий вигляд:

«А. Спільнота.

1. Родинне життя = однаковість. Охоплює людину в усій її налаштованості. Справжнім її суб'єктом виступає *народ*.
2. Сільське життя = звичай. Показує людину в усій її вдачі. Справжнім його суб'єктом є *загал*.
3. Міське життя = релігія. Охоплює людину разом з її сумлінням. Справжнім його суб'єктом виступає церква.

В. Суспільство.

1. Життя у великому місті = конвенція. Підпорядковує людину з усіма її прагненнями. Справжнім суб'єктом тут є *суспільство як таке*.
2. Національне життя = політика. Підпорядковує людину з усім її розрахунком. Справжнім суб'єктом тут виступає *державка*.
3. Космополітичне життя = громадська думка. Підпорядковує людину з усією її свідомістю. Справжнім суб'єктом тут постає *республіка вчених*³³.

Ф. Тьоніс не тільки фіксує відмінності між спільнотою та суспільством. Він зображає механізм, як спільнота перетворюється на суспільство, тобто, говорячи сучасною термінологією, він зображає сам процес модернізації. Його витоки німецький соціолог шукає в економічній царині, а її сутність полягає в тому, що ринок перетворюється на центральний інститут суспільства. Головними суб'єктами цього руху виступають купці, крамарі, всі, кого вчений називає «торговим класом». Через їхню діяльність господарство в спільноті перетворюється на економіку в суспільстві. «...Якщо прогрес суспільства, спрямований на досягнення найвищого рівня розвитку спільноти та життя народу, ми розглядатимемо, істотно обмежившись цією економічною цариною, то він постане перед нами як перехід від загального домашнього господарства до загального торгового господарства та найтісніше пов'язаний з цим перехід від переважно землеробства до переважно промисловості. Цей перехід можна розуміти так, ніби він відбувався плановірно, в міру того, як усередині кожного роду крамарі (як капіталісти) і капіталісти

³² Там само. – С. 180.

³³ Там само. – С. 247.

(як крамарі) з дедалі більшим успіхом пробираються нагору й нібито об'єднуються між собою заради спільної мети. Цю мету найкраще буде позначити словом «сполучення» [Verkehr]. Адже якщо зазвичай домашній господар, селянин або городянин обличчям повернутий усередину, до центру своєї місцини та своєї спільноти, то торговий клас, навпаки, спрямований назовні: його цікавлять лише ті лінії, що пов'язують між собою різні місця, великі шляхи та засоби пересування. Тому він мешкає немовби всередині кожної області, маючи рішучий намір усю її просочити й перетворити. Вся країна для такого класу – лише ринок – ринок закупівлі та збуту»³⁴. Як економічна система капіталізм перетворюється на світову систему. Ця система передбачає підпорядкування усіх національних ринків світовому ринку. Розглядаючи цей процес, Ф. Тьоніс звертає увагу на його агентів – капіталістів, які керуються винятково егоїстичними інтересами. «...Сфера торгівлі зосереджується нарешті в одному-єдиному *головному ринку*, а насамкінець – у *світовому ринку*, в залежність від якого потрапляє решта ринків. Однак, що більшою стає ця сфера, то гостріше й частіше проявляється одна істина: все, що роблять ініціатори та керівники такого сполучення, робиться ними заради *власної* вигоди; вони влаштовуються в осерді цієї сфери й звідти дивляться на землю та працю цієї країни (як і всіх країн, що з ними вони спілкуються) як на дійсні чи можливі об'єкти для вкладання та обігу свого капіталу, а відтак, і для зростання своїх грошей»³⁵.

Ще раз нагадаю, що у цьому разі Ф. Тьоніс говорить лише про економічний бік модерну. Але в модерні економіка перетворюється на центр суспільного життя. Економцентризм пов'язаний і з багатьма іншими зрушеннями. Абстракція грошей віднаходить еквівалент в абстракціях наукової думки. Чоловіче перемагає жіноче в повсякденному житті³⁶. В поселенській системі починають домінувати великі міста. Саме виникнення великих міст створило простір для переходу до суспільства. «Велике місто типове для суспільства як такого. Тому воно по суті своїй є *торговельним містом*, а оскільки торгівля у ньому панує над продуктивною працею – *фабричним містом*»³⁷.

З пануванням великого міста пов'язано ствердження просторового принципу в організації суспільства. Це можна розуміти так, що в містах

³⁴ Там само. – С. 66.

³⁵ Там само. – С. 66.

³⁶ Там само. – С. 162 – 166.

³⁷ Там само. – С. 242.

люди об'єднуються переважно спільним проживанням, залишаючись сутнісно роз'єднаними. Але можливі й інші тлумачення. Ринок передбачає багато одночасно існуючих і взаємно орієнтованих суб'єктів. Вони є тотожними в своїй абстрактній соціальній якості. Це прямо відсилає до кантівського розуміння простору. До того ж для ринку важливим є успіх тут і тепер. Минулі заслуги мало що важать. Для спільнот все інакше. «Живих пов'язує тут послідовність попередніх і наступних генерацій, минуле і майбутнє»³⁸. Але аналіз просторово-часових відносин в епоху модерну Ф. Тьоніс тільки намітив. Реально саме часові відносини стали тут домінуючими, адже час став мірилом вартості, мірилом економічного успіху. Тому просторовість суспільства потрапила в тінь і в підпорядкування до його темпоральності³⁹.

У творчості Ф. Тьоніса намічається одна тема, яка є актуальною й зараз. Чи може бути повністю завершена модернізація? Чи може виникнути такий стан, коли між людьми вже не буде спільнотних стосунків? Німецький соціолог в цьому питанні демонструє зразкову поміркованість. «...Якщо ближче розглянути добу спільноти, то можна виявити у ній кілька епох. Увесь її розвиток спрямований на наближення до суспільства, тоді як спільнота, з іншого боку, зберігає свою – хай і поменшену – силу і залишається реалією соціального життя також у рамках суспільної доби»⁴⁰.

Модерн («суспільство»), на думку Ф. Тьоніса, є тільки моментом у розвитку людства. Кінцевим його пунктом він бачив соціалізм. «Увесь рух у цілому, у його первинному (і наскрізному через усі наступні) прояві, можна розуміти як тенденцію від первісного (простого, родинного) *комунізму* й від нього похідного та на ньому фондованого (селянсько-міського) *індивідуалізму* – до *незалежного* (великоміського й універсального) *індивідуалізму* і ним встановленого (державного та інтернаціонального) *соціалізму*»⁴¹.

Макс Вебер (1864 – 1920) багато в чому є центральною фігурою теорії модерну та модернізації. Це стосується і дослідження Першої модернізації як події, що трапилася один раз в Європі, так і концепції модернізації, як теорії навздогінного розвитку.

³⁸ Там само. – С. 248.

³⁹ Кононов І. Ф. Проблема пространства в соціології // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2004. – № 621. – С. 20 – 26.

⁴⁰ Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Переклад з німецької: Наталя Костомарова, Олександр Погорілий. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 248.

⁴¹ Там само. – С. 250.

Працюючи в цій царині досліджень, М. Вебер спирався на досить багату традицію розвитку соціології у Франції, Німеччині та інших країнах Європи. До багатьох досягнень попередників він ставився досить критично, а інколи й упереджено. Останнє перш за все стосується його оцінки концепції К. Маркса. Він міг дозволити собі висловлюватися досить різко: «Так зване «матеріалістичне розуміння історії» у давньому геніально-примітивному сенсі «Маніфесту комуністичної партії» заповнює сьгодні голови лише любителів та дилетантів»⁴². Мабуть у подібних висловлюваннях відобразилося не тільки суто наукове ставлення до зробленого К. Марксом та Ф. Енгельсом. Сам М. Вебер вважав, що в реальному історичному процесі діють різні типи детермінацій. Марксизм лише абсолютизував один з них. Такі різкі висловлювання стосовно марксизму підштовхують до висновку, що «...як в політиці, так і в теорії діяльність Вебера можна розглядати як довготривалу кампанію боротьби з марксизмом»⁴³. Але борець завжди прив'язаний до того, з чим бореться. Тому західні марксистичні небезпідставно називали теорію М. Вебера «буржуазним дериватом марксизму»⁴⁴. Сам німецький соціолог інколи полюблив брутальні висловлювання на кшталт припустимості і навіть бажаності керованої «вождистської демократії» (німецькою це взагалі дуже виразно – *Die Führerdemokratie*)⁴⁵. Про себе він говорив: «Я член буржуазного класу, почувуюся таким і вихований на його поглядах та ідеях»⁴⁶. Відповідно до методології німецького соціолога провідний інтерес групи був перетворений ним у теоретичну модель капіталізму – його ідеальний тип. Отже, він і Маркс дійсно відштовхувалися від різних групових позицій. Оптику бачення становлення сучасного суспільства для К. Маркса задавали інтереси людей найманої праці, а для М. Вебера – роботодавців, бюргерів, буржуа, капіталістів. Можна сказати ще більш різко – білих, західноєвропейських капіталістів. Переважно протестантів.

Останнє уточнення є досить важливим. Створюючи теорію формування європейського капіталізму, М. Вебер задавав євроцентричне ба-

⁴² Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 212.

⁴³ Льюїс Дж. Марксистська критика соціологічних концепцій Макса Вебера / Пер. с англ. под ред. и с предисловием А. Г. Здравомыслова. – М. : Прогресс, 1981. – С. 28.

⁴⁴ Там само. – С. 91.

⁴⁵ Там само. – С. 90.

⁴⁶ Цит. по: Гайденок П. П. Социология Макса Вебера // Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 38.

чення сучасного суспільного розвитку загалом. Тому його ідеї були використані Т. Парсонсом, Е. Шилзом та іншими теоретиками навздогінної модернізації як живильна субстанція. Як каже Крейг Калхун, «...модернізація виникає як ідеологія переможців з Заходу. Держави Заходу, що перемогли, на вершині свого успіху дивляться на решту світу, як на світ, який необхідно довести до рівня громадянського суспільства, до рівня демократії, що існує на Заході»⁴⁷.

Починаю з цього зовсім не для того, щоб принизити великого соціолога. Він був багатограним мислителем. Коли читаєш його твори, то вражає різнобічність аналізу, яка передбачає можливість тримати в актуальній пам'яті таку кількість фактів, що виходить за межі можливостей пересічної людини. Ставлення М. Вебера до капіталізму теж не було однозначним. З одного боку, він вважав єдино вірною політичною лінією підтримку буржуазного розвитку своєї батьківщини. Тому власними зусиллями допомагав придушенню розвитку революції 1918 р. в Німеччині. З другого боку, він погоджувався зі своїми сучасниками Ф. Тьонісом та Г. Зіммелем, що з гуманітарної точки зору капіталізм заслуговує на ненависть. Адаже в цьому світі згасли зірки цінностей⁴⁸. Проте особисті переживання автора концепції жодним чином не анулюють її смислового сенсу і її ролі в історії ідей.

У численних працях М. Вебера теорія становлення європейського капіталізму доповнювалася і уточнювалася. Оптика бачення цього становлення то розширювалася в просторі і часі, сягаючи історичних глибин, коли ще формувався зороастризм і діяли Ветхозавітні пророки, а інколи звужувалася лише до Західної Європи в часовому відрізку від XVI ст. Тому спадщину М. Вебера легко спростити і примітизувати, звівши все до впливів протестантської етики на господарський розвиток Європи в дусі «Протестантської етики та духу капіталізму». Спробую зробити загальну реконструкцію поглядів вченого на сутність та становлення капіталізму. При цьому слід розуміти ризикованість цього починання. Річ у тому, що спадщина М. Вебера величезна за обсягом і завжди є небезпека, що дещо з його ідей залишиться поза увагою.

Почну з проблеми капіталізму. Саме вона, а не абстрактна сучасність, задавала спрямованість дослідницьким зусиллям вченого. Точніше, ка-

⁴⁷ Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумал // <http://www.inop.ru/reading/page68/>

⁴⁸ Льюис Дж. Марксистская критика социологических концепций Макса Вебера / Пер. с англ. под ред. и с предисловием А. Г. Здравомыслова. – М. : Прогресс, 1981. – С. 29.

піталізм був соціально-економічним змістом сучасності. Зупинюся для початку на концептуальних визначеннях, що містяться в 4-й главі «Історії господарства»: «Капіталізм наявний там, де виробничо-господарське покриття потреб певної групи людей, незалежно від роду цих потреб, здійснюється через підприємництво; спеціально *раціональне* капіталістичне виробництво є виробництвом на основі капіталістичного розрахунку, тобто таке промислове виробництво, яке провадить розрахунковий контроль своєї прибутковості за допомогою нової бухгалтерії і складання балансу (на необхідність якого вперше вказано 1608 р. голландським теоретиком Симоном Стерином)»⁴⁹. Отже, капіталізм базується на раціональній економіці. Правда, наявність тільки економічної раціональності ще не робить суспільство капіталістичним. Річ у тому, що раціоналізація може бути лише частковою. «Ціла *epocha* може бути названою, однак, типово-капіталістичною лише тоді, коли покриття потреб капіталістичним шляхом здійснюється в такому обсязі, що зі знищенням цієї системи впа-ла б можливість їх задоволення взагалі»⁵⁰.

Такого характеру суспільство досягло лише на сучасному для автора Заході: «Хоча капіталізм в тих чи інших формах існував у всі періоди людської історії, однак, капіталістичний засіб задоволення *повсякденних потреб* належить тільки європейському Заходу і притому лише з другої половини ХІХ ст. Початки капіталізму в попередні епохи були лише передвісниками його, а невелика кількість капіталістичних підприємств ХVІІ ст. могли б бути викресленими з тодішнього господарського життя, не викликаючи в його течії руйнівних змін»⁵¹. Отже, капіталізм – європейський продукт і переміг він тільки в сучасних суспільствах Заходу.

Далі в цьому ж тексті М. Вебер виділяє «передумови новішого капіталізму», підкреслюючи ще раз, що його загальною передумовою є «...*раціональний розрахунок капіталу, як норма для всіх великих промислових підприємств, що працюють на задоволення повсякденних потреб*»⁵². Подальші передумови подаються в такій послідовності:

1) «*привласнення автономними приватними промисловими підприємствами вільної власності на речові засоби виробництва (земля, прилади, машини, знаряддя і т. д.)*»;

⁴⁹ Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. Под ред. И. Гревса. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 254.

⁵⁰ Там само. – С. 255.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

2) «*вільний ринок*, тобто свобода ринку від нераціональних утисків обміну, наприклад, від станових обмежень...»;

3) «*раціональна*, тобто строго розрахована і тому механізована *техніка* як виробництва, так і обміну, причому не тільки у сфері затрат виробітку, але і в сфері обігу благ»;

4) «*раціональне*, тобто твердо встановлене право. Щоб капіталістичний порядок міг функціонувати раціонально, господарство мусить спиратися на міцні правові норми суду і управління»;

5) «*вільна праця*, тобто наявність таких людей, які не тільки мають право вільно продавати на ринку свою робочу силу, але й економічно примушені до цього»;

б) «*комерційна організація господарства*, під якою тут розуміється широке застосування цінних паперів для встановлення прав участі в підприємствах та прав власності, словом: можливість виняткової *орієнтації при покритті потреб на ринковий попит та дохідність підприємства*»⁵³.

Цей перелік передумов дозволяє мені ще раз наголосити в душі самого вченого М. Вебера: те, що ми бачимо в соціальному просторі, залежить від нашої позиції в ньому. Таку картину факторів, які уможливають капіталізм, можна отримати лише з позиції капіталіста. Це – його спосіб організації своїх дій.

Хочу звернути увагу на те, що вчений постійно підкреслює обставину великої кількості форм капіталізму, яку знала людська історія. Для нього капіталізм супроводжує всю історію складних суспільств. Йому потрібні грошове господарство і наявність ринку в тій чи іншій формі: «Для визначення поняття капіталізму важливим є тільки одне: наявність *фактичної* орієнтації господарської діяльності на зіставлення прибутків і видатків у грошовому вираженні, в якій би примітивній формі це не здійснювалося»⁵⁴. Капіталістичний уклад вчений віднаходить у Вавилоні, давніх Афінах, давньому Римі, в середньовічних містах Західної Європи. Але які це форми капіталізму? «Безцеремонне, позбавлене будь-яких внутрішніх меж прагнення до збагачення мало місце у всі історичні часи, воно виникало повсюди там, де це фактично було можливо. Так само, як і війна чи морське піратство, вільна торгівля не була обмежена якимись нормами (за винятком хіба родичів або приятелів); для

⁵³ Там само. – С. 255 – 256.

⁵⁴ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 343.

цього існувала «зовнішня мораль», яка вважалась неприпустимою у стосунках «між братами». Так само, як капіталістичне підприємство у своїх зовнішніх, авантюристичних рисах притаманне всім тим господарським системам, де майно має грошовий характер і є шанс користуватися цим для отримання прибутку (через команду, відкуп податків, кредит державі, фінансування воєн, княжих дворів чи чиновників), – так і відповідний авантюристичний склад думок, який нехтує етичними рамками, мав повсюдне поширення»⁵⁵. В іншому місці вчений узагальнює свої дослідження різновидів нераціонального капіталізму, виокремлюючи авантюристичний, спекулятивно-торговельний та політично зумовлений у всіх своїх можливих різновидах⁵⁶.

Відокремлюючи раціональний капіталізм від нераціонального, М. Вебер надає останньому певну географічну характеристику – він виник і є можливим саме в Європі. Він співіснує поряд і в спорідненості з такими продуктами, як думав М. Вебер, суто західного розвитку, як наука, мистецтво, регулярна держава. Інші народи радше спромоглися лише на паростки подібних явищ. Категоричність суджень німецького соціолога просто вражає: «Взагалі держава як політичний *інститут* з раціонально розробленою «конституцією», раціонально обґрунтованим правом та орієнтованим на раціонально визначені правила – «закони» – правління *фахівців*-чиновників у саме такому істотному для неї співвідношенні специфічних ознак відома лише Заході, хоча певні паростки усього цього були і в інших місцях»⁵⁷. Таке бачення соціального світу – не що інше як накладання соціальних форм, що склалися на Заході, як нормальних, на увесь світ. Подібне бачення світового розвитку є підсвідомим відображенням факту перетворення капіталізму на світову систему, центром якої є країни Північно-Західної Європи та США. Ще в середні віки цивілізаційні системи могли порівнюватися як рівні, хоч і відмінні соціальні світи. Якщо порівняти Францію за часів династії Капетингів і Китай за династії Північної Сун, то я особисто не впевнений, що таке порівняння буде на користь Західної Європи. Але М. Вебер, виражаючи точку зору саме європейської буржуазії, захоплено писав: «Сучасна людина, дитя європейської культури, неминуче і з цілковитою на те підставою розглядає загальноісторичні проблеми насамперед під таким кутом зору: внаслідок якого переплетіння обставин стало-

⁵⁵ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К. : Основи, 1994. – С. 54.

⁵⁶ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 349.

⁵⁷ Там само. – С. 341.

ся, що саме на Заході, і лише тут, виникли такі явища культури, котрі розвивалися – принаймні як ми схильні це уявляти – у напрямку, що має *універсальне* значення і вплив»⁵⁸.

Що ж перетворило Захід на унікальну соціальну лабораторію, де і був вирощений раціональний капіталізм? Відповідь М. Вебера на таке питання досить складна. Почну з зауваження щодо самої методології пошуку відповіді. По-перше, для цього необхідна єдність історичного та соціологічного підходів. На думку Р. Арона, для М. Вебера «історія та соціологія є двома напрямками наукового інтересу, а не дві різні дисципліни, які повинні ігнорувати одна одну»⁵⁹. Перший напрям передбачає переважно каузальне пояснення історичного розвитку, а друге – системне. В дослідженні становлення європейського капіталізму у німецького вченого все ж домінує каузальне пояснення, а системний аналіз представлений аналізом соціальних інститутів, в межах яких і здійснювалися унікальні події. Ще раз пошлюся на Р. Арона, який дуже добре розумів мислення М. Вебера. Він показує, що німецький вчений заперечував якусь моністичну каузальність, розглядаючи її завжди як часткову: «...Однобічної обумовленості цілого суспільства одним елементом – чи то елемент економічний, політичний чи релігійний – не існує. Причинні зв'язки соціології Вебер уявляє собі як зв'язки часткові та імовірні. Ці зв'язки часткові в тому сенсі, що якийсь фрагмент сукупної реальності робить імовірним або неможливим інший елемент реальної дійсності»⁶⁰. В іншому місці Р. Арон акцентує увагу на інших нюансах цього співвідношення: «Дослідження у царині причинності, на думку Вебера, може бути орієнтовано у двох напрямках, які ми для спрощення назвемо історичною причинністю та причинністю соціологічною. Перша визначає унікальні свого роду обставини, що викликали певні події. Друга передбачає встановлення закономірного взаємозв'язку між двома явищами. Цей зв'язок не обов'язково набуває форму: явище А невідворотно викликає явище В. Він може виражатися формулою: явище А тією чи іншою мірою сприяє явищу В»⁶¹. Але вивчаючи веберівську теорію модернізації, важко відволіктися від враження, що у нього в цьому разі домінує саме каузальний підхід. Він намагається реконструювати унікальну подію, яка мала універсальні наслідки.

⁵⁸ Там само. – С. 338.

⁵⁹ Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Пер. с фр. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1993. – С. 510.

⁶⁰ Там само. – С. 509.

⁶¹ Там само. – С. 502.

Реконструкція народження раціонального капіталізму здійснюється М. Вебером у декількох часових площинах. Найбільш близька – народження протестантизму. Саме в цьому процесі з'явилося те, що вчений називав «духом капіталізму», маючи на увазі певне світорозуміння, яке сформувало і сучасного підприємця і сучасного робітника⁶². Найліпше вираження духу капіталізму німецький соціолог підмічає у Бенджаміна Франкліна, який вбиває своєму читачеві, що час – це гроші і кредит – це гроші. Щоб мати доступ до кредитів потрібно мати довіру з боку співгромадян, яку можна заслужити сумлінною працею і примноженням свого статку. «Слухаючи стукіт твого молотка о п'ятій ранку чи о восьмій вечора, твій кредитор зберігає спокій на півроку; однак досить йому побачити тебе у більярдній чи почути твій голос у шинку в той час, коли ти мав би працювати, як він наступного ж ранку нагадає тобі про борг і вимагатиме повернути гроші тоді, коли їх у тебе не буде»⁶³. Таким чином, дух капіталізму – це і дух жорсткої трудової дисципліни і дух взаємного контролю учасників економічного процесу. Саме такі світоглядні настанови перетворили економічні зародки капіталізму в окремий суспільний лад: «Капіталізм існував у Китаї, Індії, Вавилоні у давні часи і в середні віки. Однак йому не вистачало, як ми переконаємося далі, якраз цього своєрідного етосу, котрий ми знаходимо у Франкліна»⁶⁴.

З емпіричних досліджень М. Вебер знав, що і в його час протестанти переважали серед власників капіталу, підприємців, а також серед висококваліфікованих робітників на великих підприємствах. В той час, коли писалася праця «Протестантська етика і дух капіталізму», відмінності у професійних орієнтаціях між представниками різних конфесій відтворювалися через систему освіти. Католики переважно прагнули здобути гуманітарну освіту, а протестанти – технічну та економічну. Це дозволило вченому зробити висновок, що протестанти «...виявляють специфічний нахил до економічного раціоналізму, якого у католиків не було і немає ні в тому, ні в іншому випадку»⁶⁵.

Що ж це за ціннісні настанови протестантизму, які перетворилися на вирішальний фактор становлення європейського капіталізму?

⁶² Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 371.

⁶³ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К. : Основи, 1994. – С. 48.

⁶⁴ Там само. – С. 49.

⁶⁵ Там само. – С. 41.

М. Вебер чудово знав, що справжня бухгалтерія, як умова раціонального ведення господарства, виникла в Італії епохи Відродження. Кредити ж вимагали відділити побутові рахунки від ділових. У цій же країні з XIV ст. почали створюватися ділові асоціації, які включали осіб, що не належали до сім'ї⁶⁶. Все це відповідало духу капіталістичної формальної раціональності і ці соціальні винаходи могли бути обгрунтованими без будь-яких теологічних аргументів.

Якщо ціннісний зсув до формальної економічної раціональності чітко фіксувався серед освічених італійців-католиків, то, можливо, він міг би і продовжуватися на цьому ґрунті, а протестантизм – це суто історична аберація? Може все пояснюється нещасливим для Італії збігом обставин, пов'язаним зі зміщенням торговельних шляхів? М. Вебер і не стверджує, що Реформація була рухом за нову економічну раціональність. Мало того, він робить висновок, що більша схильність протестантів до економічного раціоналізму є непередбачуваним наслідком змін у релігійній сфері. «Спасіння душі, і лише воно було основною метою їхнього життя і їхньої діяльності. З цим були пов'язані етичні цілі і практичний вплив їх вчень; і те, і інше виступає лише *наслідком* суто релігійних мотивів. А тому ми мусимо рахуватися з тим, що культурні впливи Реформації у більшості своїй – а для нашого спеціального аспекту у переважній більшості – були непередбаченими і навіть *небажаними* наслідками діяльності реформаторів, часто досить далекими і навіть протилежними за своїм змістом тому, що уявляли собі останні»⁶⁷.

Таке твердження перетворює економічний вплив протестантизму на справжню проблему. По-перше, капіталістичний дух виник поза капіталістичним розвитком. По-друге, виник як небажаний наслідок прагнення до релігійного спасіння. Тільки пізніше європейський економічний розвиток історичним шляхом відібрав саме цю форму світосприйняття і спосіб планування життєвої поведінки як найбільш адекватні для потреб капіталізму. Німецький соціолог зауважував: «"Капіталістична" форма господарства і той дух, у якому воно ведеться, загалом перебувають у відносинах "адекватності", а не "закономірно" зумовленої залежності одне від одного»⁶⁸.

Чого ж на початку прагнули діячі Реформації? Відповідь на це

⁶⁶ Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. под ред. И. Гревса. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 213 – 214.

⁶⁷ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К. : Основи, 1994. – С. 78.

⁶⁸ Там само. – С. 59.

питання вже прозвучала: вони прагнули спасіння душі. Тому, пише М. Вебер, «навіть чи потрібно доводити, що не може йти ніякої мови про якусь там внутрішню спорідненість поглядів Лютера з «капіталістичним духом» у тому значенні цього слова, про яке йшлося вище, та й взагалі у будь-якому іншому значенні»⁶⁹. Але **Маргін Лютер** (1482 – 1546) сформував комплекс ідей, які мали внутрішню спорідненість з тенденціями капіталістичного розвитку. Це, перш за все, відкидання ролі церкви і священників у спасінні душі кожного окремого віруючого. Спасіння ставало справою особистою, як і взагалі стосунки з Богом. Індивід повною мірою перетворювався на особистість, відповідальну за свої дії в світі. Професійна діяльність людини набувала характеру релігійної справи. У зв'язку з цим М. Вебер звертає увагу на нове тлумачення М. Лютером німецького слова *Der Beruf*. Воно з'являється в лютерівському перекладі Біблії (Книга Ісуса сина Сіраха) і набуває швидкого поширення в мовах усіх протестантських народів. «...У німецькому слові “*Beruf*” і можливо ще більшою мірою в англійському слові “*calling*” звучить, поряд з іншими, певний релігійний мотив; уявлення про поставлене Богом перед людиною *завдання*, і мотив цей тим відчутніший, чим більше у кожному конкретному випадку акцентуємо ми це слово»⁷⁰.

Ідеї М. Лютера набули поширення і впливовості в Європі та Північній Америці завдяки **Жану Кальвіну** (1509 – 1564). Головним у кальвінізмі є вчення про обраність для спасіння. Бог сам визначив тих, хто призначений для спасіння. Решті нічого не допоможе: ні молитви, ні добрі справи. М. Вебер так передає дух кальвінізму: «Не Бог існує для людей, а люди для Бога; і всі людські звершення (Кальвін не має жодного сумніву в тому, що лише небагато хто з людей обраний для вічного блаженства) мають свій смисл винятково як засоби самоутвердження Божої величі»⁷¹. Далі вчений пише про «патетичну неподібність» кальвінізму, яка створювала «відчуття незнаного раніше внутрішньої *самотності окремої людини*»⁷². Для віруючих все це було джерелом жакливого внутрішнього напруження. Як дізнатися про свою обраність? Кальвін своїм послідовникам пропонував тільки стійкість у вірі. В подальшому цей аспект доктрини було пом'якшено. Позначилися два шляхи визначення обраності: 1) віруючим ставилося в обов'язок *вважати*

⁶⁹ Там само. – С. 71.

⁷⁰ Там само. – С. 69.

⁷¹ Там само. – С. 120.

⁷² Там само. – С. 121.

себе Божими обранцями; 2) *невтомна праця в рамках своєї професії*⁷³. У останньому випадку йшлося про досить цікавий тип життєвої орієнтації. Людина залишалася у суспільстві, але провадила аскетичний спосіб життя. Це так званий **світський аскетизм**. Віруючий повинен був зважувати свої вчинки на терезах совісті. Життя його набувало рис виняткової тверезості і розсудливості. Кальвіністи заперечували розваги як певне благо саме по собі. В їхніх діях переважала саме формальна раціональність, тобто раціональність, яка не має на меті досягнення якоїсь часткової мети в повсякденному житті. Мета визнається лише трансцендентна – спасіння душі. М. Вебер пише: «Радикальне розчаклування світу внутрішньо не лишало іншого шляху, окрім мирської аскези. Для таких громад, котрі не бажали мати ніяких справ з політичною владою, формально *лишалася* одна можливість – проявляти свої аскетичні чесноти на ниві професійної діяльності»⁷⁴.

Про розчаклування світу (*Entzauberung der Welt*), яке є внутрішньо спорідненим зі становленням капіталізму, дослідники творчості М. Вебера писали і пишуть досить часто. Можна навіть парадоксально висловитися, що це словосполучення зачаклувало частину інтелігенції. В сучасних умовах дехто з філософів – постмодерністів почали писати про нове зачаклування соціального світу, адже сучасний раціоналізм породжує свою протилежність⁷⁵. Поки що зафіксую це як тему для подальшої розмови. А зараз пошлюся на Р. Арона, який найбільш чітко виклав думку Вебера про розчаклування світу в протестантизмі: «Магічне або екстраординарне начало, пов'язане на зорі людської історії з навколишніми речами та живими істотами, було вигнане геть; світ, в якому існує капіталіст, в якому всі ми живемо, є матеріальним і живим світом, що перебуває у розпорядженні людини, яка використовує його на свій розсуд, перетворює і споживає матерію – і істот, що втратили свої магічні начала харизми. В матеріальному і «розчаклованому» світі релігія віднаходить собі місце лише в глибині свідомості або за межами трансцендентного Бога, в суто індивідуальному призначенні після земного життя»⁷⁶.

Кальвінізм створив передумови для раціонального плану життя віру-

⁷³ Там само. – С. 127.

⁷⁴ Там само. – С. 156.

⁷⁵ Йонин Л. Г. Социология в обществе знаний: от эпохи модерна к информационному обществу. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – С. 424.

⁷⁶ Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Пер. с фр. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1993. – С. 542.

ючих, який орієнтував їх на служіння Богу в рамках своєї професії. М. Вебер це спеціально підкреслює: «Не сама праця як така, а лише раціональна праця в рамках професії бажана Богові»⁷⁷. Успіх на професійній ниві почав розглядатися як можливе свідчення обраності людини. В протестантизмі змінилося ставлення до бідності: «*Бажання* бути бідним рівнозначне, як це неодноразово підкреслюється, бажанню бути хворим і заслуговує осуду як прояв синергізму, що завдає шкоди славі Божій»⁷⁸. Протестантська етика дозволяла накопичення багатства в результаті професійної діяльності, але засуджувала насолоду ним. Протестантизм звільнив розвиток капіталізму від ще однієї перепони – заборони брати процент при позиках. Кальвін казав, що заборона проценту має на меті лише захист бідних від свавілля багатих, а не захист багатіїв, що займаються торгівлею за позичені кошти. М. Вебер пише, що «... саме кальвініст Салмазій, голова філологів XVII ст., в своєму творі “De usurus” (1638) та деяких наступних за ним трактатах остаточно поховав теоретичні аргументи на користь заборони лихварства»⁷⁹. Суперечливі заборони і приписи кальвінізму підштовхували до цілком визначеного результату: «Якщо ж обмеження споживання поєднувалося з вивільненням прагнення до наживи, то об’єктивним результатом цього стає *нагромадження капіталу шляхом примусу до аскетичної ощадливості*»⁸⁰.

Протестантизм створює жорсткий економічний раціоналізм, але в його основу покладено ірраціональну настанову: працювати заради розвитку справи, здійснюючи **постійний процес реінвестування**. З точки зору інших релігійних настанов і пов’язаних з ними раціональних систем – це абсурдна життєва позиція. М. Вебер декілька разів повертався до цього питання. Наприклад, досить раціонально було влаштуване життя конфуціанського Китаю, але діяльність людей там була підпорядкована матеріальній раціональності, яка передбачала успіх для чогось конкретного і мала на увазі добробут конкретної людини. В цих умовах не передбачалася постійна гонитва за накопиченням капіталу. Тому М. Вебер підкреслює велику кількість різновидів раціоналізму:

⁷⁷ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. Олександр Погорілій. – К. : Основи, 1994. – С. 166.

⁷⁸ Там само. – С. 167.

⁷⁹ Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. под ред. И. Гревса. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 253.

⁸⁰ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. Олександр Погорілій. – К. : Основи, 1994. – С. 174.

«Життя можна «раціоналізувати» з досить різних точок зору і в найрізноманітніших напрямках...»⁸¹. В основі ж кожної раціональної системи лежать ірраціональні цінності: «І тут основні типи раціонально-методичного способу життя визначаються перш за все тими ірраціональними, прийнятими без жодних доведень засновками, які вони містили в собі. У свою чергу, зміст цих засновків значною мірою історично й соціально визначався своєрідністю зовнішніх, власне соціальних, та внутрішніх, суто психологічно зумовлених *інтересів* тих верств, які були носіями відповідної життєвої методики у вирішальний період її становлення»⁸².

Наслідки проаналізованої зміни релігійного світобачення були надзвичайно різнобічними, такими, що захопили усі сфери життя суспільства. Саме вони зробили економічну діяльність провідною в людському житті. Саме вони сформували новий етос праці. Як писав М. Вебер, «пуританізм стояв біля колиски сучасної “економічної людини”»⁸³. Протестантська етика не тільки створила нового капіталіста і нового робітника, але й виступила засобом організації стосунків між ними, надавши морального виправдання для відносин експлуатації. «...Аскеза легалізувала експлуатацію цієї специфічної схильності до праці, оголосивши «покликанням» також і прагнення підприємця до збагачення. Цілком очевидним є те, наскільки велике прагнення *виключно* до того, щоб здобути потойбічне спасіння шляхом виконання професійних обов’язків, розглядаючи їх як своє покликання, і сувора аскеза, якій церква підпорядкувала в першу чергу, звичайно, неіснуючі класи, сприяли зростанню «продуктивності» праці у капіталістичному розумінні»⁸⁴.

У нашій країні після краху соціалізму саме вчення про протестантську етику підняли на щит ідеологи правлячого класу. З’явилася сила-силенна вульгарних проповідників протестантських чеснот, які доводили, що всі біди нашої країни йдуть від православ’я як візантійського спадку. Нічого більш чужого веберівській теорії вигадати неможливо. М. Вебер через протестантську етику пояснював лише процес формування раціонального капіталізму. Після того, як цей суспільний лад склався, відпала і необхідність в його релігійній легітимації. Капіталізм до того ж сам підривав ці духовні підвалини, викликаючи всебічну секуляризацію суспільного життя. Він перетворився на міцну суспільну

⁸¹ Там само. – С. 68.

⁸² Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 414.

⁸³ Там само. – С. 372.

⁸⁴ Там само. – С. 376.

систему, яка довела свою більшу економічну ефективність порівняно з усіма іншими. «Сьогоднішній капіталістичний господарський лад – це колосальний космос, у який кожна окрема людина закинута від народження і межі якого кожен, принаймні як окремий індивід, змінити не вільний. Індивід, оскільки він потрапив у плетиво ринкових стосунків, мусить дотримуватися відповідної господарської поведінки»⁸⁵. Перетворившись на світову систему, капіталізм був здатен захоплювати все нові й нові країни, поки не став повною мірою глобальним. Це не знімає проблеми культурних підвалів капіталістичного розвитку. Навпаки, ця проблема набуває нових рис. Наприклад, сучасний досвід розвитку Японії і Китаю демонструє великий відповідний потенціал в конфуціанських культурах. І навряд чи М. Вебер несе відповідальність за прорахунки тих західних соціологів, які не змогли передбачити економічних злетів країн Далекого Сходу та Південно-Східної Азії.

Все сказане про протестантизм стосується близької часової перспективи дослідження ціннісних передумов капіталізму. М. Вебер занурював її в більш широке концентричне коло світової історії. Для цього німецький вчений порівнював основні релігійні системи світу з точки зору їхнього впливу на економічну етику. Він вважав, що «...для кожної з релігій здебільшого можна вирізнити ті верства, чия життєва поведінка хоч певною мірою буде для неї визначальною»⁸⁶. М. Вебер так визначив соціальне підґрунтя провідних релігійних систем. На його думку, «...конфуціанство було становою етикою літературно освіченої мирської раціональної бюрократії. Інші ж, хто не належить до такої *освіченої* верстви, до уваги в даному разі не беруться». Соціальним носієм раннього індуїзму була спадкова каста літературно освічених людей (брахманів), які були «чимось на зразок ритуальних пастирів стосовно окремих індивідів і цілих спільнот, будучи водночас надійною основою того станового поділу, на якому тримався суспільний порядок». Буддизм поширювався «мандрівними жебрущими ченцями, які віддавалися спогляданню й відкидали усе мирське». Іслам М. Вебером розглядається як релігія завойовників світу, «релігією лицарського ордену дисциплінованих борців за віру, який відрізнявся від створених за його зразком християнських орденів доби хрестових походів лише тим, що не вима-

⁸⁵ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К. : Основи, 1994. – С. 51.

⁸⁶ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 398.

гав сексуального аскетизму». Юдаїзм став після вавилонського полону євреїв релігією міського «народу паріїв»⁸⁷. «І, нарешті, християнство було спочатку вченням мандрівних ремісників і за своїм характером релігією суто міською. Таким воно, зрештою, і лишалося в усі часи свого зовнішнього та внутрішнього розквіту – і в античності, і в середні віки, і тоді, коли постав пуританізм. Головною сферою впливу цієї релігії було західне місто з тими специфічними рисами, які відрізняють його від усяких інших міст, і буржуазія у тому значенні, якого вона набула тільки там. Це стосується як богонатхненної набожності християнських громад античного часу, так і жебрущих орденів середньовіччя, сект доби Реформації – аж до пієтизму й методизму включно»⁸⁸.

Німецький соціолог заперечував погляд на релігію як на просту рефлексію певної суспільної групи щодо свого становища в суспільстві, що перетворило б її на ідеологію. Для нього релігійна думка має власну динаміку, обумовлену власне релігійними потребами. Так, релігії, будучи системами спасіння, потребували пояснення наявності у світі страждання. Як висловлюється М. Вебер, «...майже завжди сподівання на спасіння породжували теодицею страждання»⁸⁹.

Проблема спасіння пов'язана з загальним баченням проблеми ставлення до світу. Тут німецький вчений виокремив два шляхи – містичне споглядання і практична діяльність. Перший випадок він характеризує так: «Споглядальна та екстатична релігійність за самою своєю суттю були ворожими сфері економіки»⁹⁰. Другий шлях радикально відрізняється: «Зовсім інша справа була там, де релігійні віртуози об'єднувалися в аскетичну секту, що прагнула відповідно до волі Божої перетворити мирське життя»⁹¹. Для цього потрібно відмовитися від споглядання та від магічних чи сакраментальних засобів досягнення благодаті.

Орієнтація на дієве досягнення спасіння сформувалася в одному місці ойкумени – на Близькому Сході і отримало найвищий розвиток через тисячоліття в Західній Європі. «Не було тут якоїсь однозначної соціальної детермінованості. Звернена до вищих верств і селянства проповідь Заратустри, адресоване воїнам пророцтво в юдаїзмі та ранньому християнстві мали такий самий активний характер – на відміну від буддійського, даоського, неопіфагорейського, гностичного, суфійського вчень. Проте

⁸⁷ Там само. – С. 398 – 399.

⁸⁸ Там само. – С. 399 – 400.

⁸⁹ Там само. – С. 404.

⁹⁰ Там само. – С. 422.

⁹¹ Там само. – С. 423.

специфічно-раціональні висновки з пророцтва «місіонерського» типу були зроблені якраз у «бюргерському» середовищі»⁹². Юдаїзм і християнство споріднені за походженням і проблематикою. Наведу ще одну довгу, але потрібну цитату: «Місіонерське пророцтво, прихильники якого відчували себе не вмистищем божества, а його зняряддям, було тісно поєднане з певною концепцією Бога: надсвітowego, особистісного, здатного гніватись, прощати, любити, вимагати, карати, Бога – творця – на противагу, як правило, безособистісній вищій істоті, яка доступна тільки у спогляданні, у пророцтві, заснованому на особистому прикладі того, хто про рокує. Перша концепція панувала в іранській, передньоазійській та похідній від неї західній релігійній свідомості, друга – в індійській та китайській»⁹³.

Отже, цим зовнішнім стосовно протестантизму культурним колом задана сама можливість першої модернізації як випадку. М. Вебер ніколи б не сказав, що вся ця система пов'язаних історично між собою цивілізацій, між якими відбувався постійний культурний обмін, телеологічно рухалася до протестантизму як до своєї мети. Він, мабуть, цілком справедливо назвав би такий погляд дурницею. Але в межах цього великого простору склалися можливості для однієї з ліній еволюції. Існували й інші лінії, що вели до протилежних результатів. Але через величезну кількість випадковостей лінія, яка в Західній Європі після Реформації стала домінуючою, вижила.

М. Вебер постійно підкреслював множинність детермінації в розвитку суспільства. Інколи він акцентує увагу на тих зв'язках, які аналізувалися як пріоритетні в історичному матеріалізмі. Наприклад, в «Історії господарства» можна виявити такі твердження: «Передумовою існування самостійного класу професійних торговців є наявність певних технічних умов»⁹⁴. В іншому місці цієї праці читаємо: «Перш за все *вугілля і залізо звільнили техніку і разом з тим і можливості виробництва від рамок, пов'язаних з застосуванням органічних матеріалів; впала залежність також від тваринної сили і росту рослин*»⁹⁵. Все це стало можливим завдяки науці: «...*При сприянні науки виробництво звільнилося від застарілих, традиційних його способів. Виробництво вступило в союз з вільно відкриваючим нові шляхи інтелектом*»⁹⁶.

⁹² Там само. – С. 418.

⁹³ Там само. – С. 418.

⁹⁴ Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. Под ред. И. Гревса. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 190.

⁹⁵ Там само. – С. 279.

⁹⁶ Там само. – С. 279.

Для капіталістичного виробництва потрібен масовий ринок, на який можна виробляти великими партіями однотипний товар. Переваг в конкурентній боротьбі за таких умов досягають ті, хто здатен знижувати затрати виробництва, а, отже, і ціни. Це створило в Європі особливу атмосферу: «Прагнення до вдосконалення техніки та економіки з метою зниження цін через зменшення затрат виробництва породило у XVII ст. гарячкову гонитву за *винаходами*»⁹⁷. М. Вебер як прискіпливий вчений відмічає, що причини зниження цін, або революції цін XVI – XVII ст., крилися не просто в розвитку капіталізму, а в напливі дорогоцінних металів з Латинської Америки.

Завершуючи розгляд теорії Модерну та модернізації у М. Вебера, варто знову повернутися до проблеми великого простору. Цим великим простором буде Європа. Німецький вчений неодноразово аналізував зміни в цьому великому просторі, з одного боку, як генеральну передумову розвитку капіталізму, а, з другого боку, – як наслідок цього розвитку. Принципове значення тут має праця вченого «Соціальні причини занепаду античної культури» (1896 р.). Безпосереднім предметом аналізу в ній стали залежності між змінами соціальної структури Римської імперії та її загибеллю. Соціолог показує, що імперія розкладалася і в ній відбувався процес феодалізації, що і стало головною причиною її розпаду. Але до цього часу неоціненним є аналіз зв'язку розвитку ринку і освоєнням території Європи. Антична цивілізація склалася як міська і приморська. Міста не могли існувати, якщо шлях від них до моря перевершував один день. Міста могли існувати лише завдяки зв'язкам. Отже, інститут ринку для них був системоутворюючим. Але цей ринок тримався на використанні рабської праці. Рабське населення не самовідтворювалося. Щоб поповнювати контингент рабів потрібно було вести постійні війни, які фактично були економічно мотивованими. Перетворення Римської імперії на світову державу значно відсунуло периферію цивілізованого світу, звідки і завозилися раби. Полювання на людей стає все менш успішним, а раби дорожчають. Рабовласницьке господарство почало втрачати рентабельність. Рабовласницькі маєтки змінюються. Все більшого розвитку набуває колонат. Рабів вже не тримають у казармах. Їх наділяють землею і дозволяють мати сім'ю. Маєтки все більше замикаються в собі, переходячи до натурального господарства. Це стає причиною занепаду міст. Але в тисячолітній перспективі подібний розвиток створює іншу перспективу розвитку

⁹⁷ Там само. – С. 284.

Європи. Відродження ринку тут вже відбувається в іншому просторі, де прибуток можна отримувати завдяки обмінним процесам між вільними товаровиробниками. У великому європейському просторі ринкові відносини зробили начебто два витки спіралі: «Лише тоді, коли на основі вільного розподілу праці та обміну у середні віки знову відродилися міста, коли перехід до народного господарства підготував громадянську свободу й повалив усі ті зовнішні й внутрішні авторитети, що тяжіли над середніми віками, – лише тоді давній герой підвівся, сповнений нової сили, щоб винести на світло духовні надбання античності, які стали підвалинами нової, буржуазної культури»⁹⁸.

У своєму викладі я опустив велику кількість подробиць: про роль держави в економічних та соціальних процесах, про специфіку правових змін, про релігійні чинники. Все це ви зможете продумати самі, насолоджуючись читанням веберівських текстів. Німецький вчений був дуже уважним до дрібниць. Інколи, як в «Історії господарства», вони навіть заважають бачити загальну картину розвитку. Ще раз дозволю собі повторити, що М. Вебер утримував у свідомості надзвичайно велику кількість даних, що дозволяло йому помічати неочевидні для інших вчених зв'язки. Приміром, як я вже говорив, він вважав, що адекватну технологічну базу для капіталізму створено поєднанням вугілля і заліза. Це було підготовлено в гірничій справі. В Європі кам'яновугільні шахти почали будуватися з XII ст., але кам'яне вугілля зустрілося з залізом лише через 400 років після цього. М. Вебер писав: «*Експлуатація залізоплавильних заводів з допомогою кам'яного вугілля* (замість деревного) набула поширення лише з XVI ст. Тоді почалося чревате блискучою долею поєднання заліза з вугіллям. Дуже чітко позначилася і необхідність поглиблення шахт. Відтак у техніці цієї справи постало нове питання: як може бути *піднятою вода вогнем?* Думка про *новітню парову машину* виросла з улаштуванням штолень в гірничій справі»⁹⁹. Далеким наслідком цієї зустрічі стали залізниці, які були адекватними до вимог капіталізму шляхами сполучення. «*Залізниці* викликали не тільки в царині спілкування між людьми, але і в господарському житті найбільший з переворотів, які відбувалися в історії. Їх виникнення було пов'язане з настанням віку заліза; до того часу вони могли

⁹⁸ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 32.

⁹⁹ Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. Под ред. И. Гревса. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 185.

б з'явитися і залишалися б лише забавкою князів і придворних, як і багато іншого»¹⁰⁰.

Безумовно, капіталізм – це суспільна, а не технологічна проблема. Початковим середовищем розвитку капіталістичних стосунків були міста-комуни. Але адекватною політичною формою для розвитку капіталізму стала лише національна держава. «З вимушеного необхідністю союзу держави і капіталу виник стан громадян в національному масштабі – буржуазія в сучасному сенсі слова. Таким чином, замкнута національна держава створює умови для подальшого існування капіталізму і останній зберігається доти, доки національна держава не поступиться місцем світовій»¹⁰¹. Саме в такій державі виникло внаслідок союзу між державою і формальною юриспруденцією право, що працює за «наперед визначеним планом, як машина»¹⁰².

Капіталізм – це результат величезної констеляції фактів, що відбулася в певний час на певній території. М. Вебер любив це слово «констеляція», запозичене з астрологічної практики. Воно давало відчуття неповторності історичної події, історичного факту. Факт є результатом зустрічі випадковості і закономірності і виникає в полі можливості. Таке поле можливостей в Європі формувалося довго. Ніяк не можна сказати, що протестантизм виник раптово і так само раптово привів до капіталізму. Сам протестантизм склався в межах великого культурного простору, де тисячоліттями точилася боротьба навколо світоглядних питань, які зробили можливими появу Лютера і Кальвіна. Капіталізм в Європі теж неодноразово виникав і пригасав. Виникав у різних формах. Рациональний капіталізм виник тоді, коли позначені тенденції в економічному та духовному розвитку перетнулися. Але пересіклися вони у великому просторі, який уже був стягнений торговельними шляхами. Падіння цін у цьому просторі внаслідок припливу золота з Латинської Америки стимулювало винахідництво. Торговельними шляхами мандрували не тільки купці, але й вчені. Переміщалися не тільки товари, але й капітали та ідеї. Вже відбулася епохальна зустріч заліза та вугілля. Були створені основи нової раціональності в науці. Перемога протестантизму на північному заході Європи допомогла зібратися всім тенденціям в один жмут. І ось тоді розвиток капіталізму набув нестримного характеру, перетворюючи Європу на центр світової капіталістичної системи.

¹⁰⁰ Там само. – С. 272.

¹⁰¹ Там само. – С. 305.

¹⁰² Там само. – С. 310.

Вернер Зомбарт (1863 – 1941) – фігура контраверсійна, така, що до цього часу викликає гарячі суперечки¹⁰³, але без якої неможлива велика теорія модернізації. Поширення самого терміну «капіталізм» пов'язують з його працею «Der moderne Kapitalismus» («Сучасний капіталізм», 1902 р.). Виходець із сім'ї землевласника, члена пруського парламенту і німецького рейхстагу, він став одним з найбільших знавців спадщини К. Маркса. Навіть Ф. Енгельс назвав його єдиним німецьким професором, що зрозумів «Капітал»¹⁰⁴. За своє життя здійснив ідейний рух від лівого інтелектуала до прибічника правих ідей, а потім під час нацизму виступив з книгою, явно спрямованою проти панівної ідеології. Незважаючи на останню обставину, він не був активним борцем з фашизмом і майже до кінця життя працював в Берлінському університеті. Тому його розглядають у зв'язку з такими німецькими інтелектуалами як Мартін Гайдеггер та Карл Шмітт. При цьому підкреслюють, що Вернер Зомбарт не був антисемітом і в нього особисто було більше учнів з євреїв, ніж у когось іншого серед німецьких професорів.

Теорію модерну Вернера Зомбарта можна зрозуміти лише у її стосунку до відповідної теорії Макса Вебера. Вони були друзями, які постійно критикували наукові праці один одного. Ця критика сприяла поглибленню їх теоретичних поглядів. За життя слава Вернера Зомбарта навіть перевершувала славу Макса Вебера. Але потім вплив останнього перевершив вплив його друга на розвиток світової соціології. Все ж, на мою думку, не варто розглядати праці Вернера Зомбарта лише як доповнення до праць Макса Вебера. В його особі ми маємо оригінального дослідника, без якого не склалися б сучасні теоретичні уявлення про модерн та модернізацію.

Як і Макс Вебер, Вернер Зомбарт був впевнений у тому, що капіталізм є продуктом розвитку Європи. Саме європейські народи за свою тривалу історію створили передумови капіталізму: «Основу всього розвитку, яку ми повинні розглядати як раз і назавжди дану і в кінцевому підсумку визначаючу увесь зміст процесу в його своєрідності, становить єдина в своєму роді за задатками своїх окремих членів і за своїм складом група народів, яка створила європейську культуру з часів па-

¹⁰³ Grundmann R., Stehr N. Why is Werner Sombart not part of the core of classical sociology? // Journal of Classical Sociology. – 2001. – Vol. 1(2). – P. 257 – 287. [Електронна версія. Режим доступу: http://aston.academia.edu/ReinerGrundmann/Papers/169314/Why_Is_Werner_Sombart_Not_Part_of_the_Core_of_Classical_Sociology_From_Fame_to_Near_Oblivion]

¹⁰⁴ Biography of Werner Sombart // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.short-biographies.com/biographies/WernerSombart.html>Biography.

діння Римської імперії. В цих народах ми віднаходимо від самої їхньої появи дві могутні рушійні сили: прагнення золота і підприємницький дух, які швидко поєднуються разом. З цього поєднання на батьківщині виникають могутні організації господарської і іншої природи, виникає перш за все і сучасна держава і з цим важливий засіб заохочення капіталістичного духу: «еретицтво», передумовою якого, однак, є ще одна основна особливість європейської народної душі – її сильна релігійна потреба»¹⁰⁵.

Основним поняттям при дослідженні господарського розвитку Європи для Вернера Зомбарта стало поняття «господарський дух». Треба відразу сказати, що це поняття було надзвичайно широким. Сам автор так його визначав: «Господарський дух – це сукупність душевних якостей та функцій, що супроводжують господарську діяльність. Це всі прояви інтелекту, всі риси характеру, що відкриваються у господарських прагненнях, але це і всі завдання, всі судження про цінності, якими визначається і управляється поведінка господарюючої людини»¹⁰⁶. Як бачимо, уявлення про господарський дух досить суперечливі, поєднуючи суто психологічні фактори з факторами культурними. Незважаючи на це, Вернер Зомбарт саме з нього виводив періодизацію історії господарського життя: «Епохи в господарській історії я розрізняю за духом господарського життя в тому сенсі, що певний час певний дух *преважає*»¹⁰⁷. В цьому він виступає продовжувачем справи французьких просвітників.

З перших сторінок твору «Буржуа» зорієнтований проти веберівських поглядів: «Я беру, таким чином, це поняття в найбільш широкому сенсі і не обмежую його, як це часто роблять, однією лише цариною господарської етики, тобто моральних норм в сфері господарювання. Ці норми становлять насправді лише тільки частину того, що я позначаю як дух у господарському житті»¹⁰⁸.

З цих позицій німецький вчений всю історію Європи після падіння Риму ділить на докапіталістичний та капіталістичний періоди. У свою чергу капіталістичний період він розділяє на ранній капіталізм і високий капіталізм. Розглянемо послідовно характеристики кожного з них, але

¹⁰⁵ Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Евреи и хозяйственная жизнь / Пер. с нем. – М. : Айрис-пресс, 2004. – С. 351 – 352.

¹⁰⁶ Там само. – С. 9.

¹⁰⁷ Там само. – С. 12.

¹⁰⁸ Там само. – С. 9.

спочатку звернемося до уявлень Вернера Зомбарт про дух капіталізму як такий.

На думку німецького соціолога, капіталістичний дух є внутрішньо суперечливим, поєднуючи підприємницьку і міщанську складові. «Обидва ці складові елементи самі по собі складної природи: підприємницький дух – це синтез жадоби до грошей, пристрасті до пригод, винахідливості і багату чого іншого; міщанський дух складається зі схильності до підрахунку і обережності, з розважливості та господарності»¹⁰⁹. Автор докладно розглядає обидві складові капіталістичного духу. Підприємці для нього – «люди з пристрасною радістю життя»¹¹⁰. Вони повинні поєднувати досить різні аспекти своєї суспільної ролі: «...Підприємець, якщо хоче мати успіх, повинен бути потрійним: заводником – організатором – торговцем»¹¹¹. Варто підкреслити, що підприємець у даному разі – це не лише той, хто здатен до ризикової діяльності. Він більшою мірою повинен бути організатором і керівником підприємства. Про останнє В. Зомбарт пише таке: «Підприємством (у найширшому сенсі) ми називаємо будь-яке існування далекоглядного плану, для проведення якого потрібні тривалі спільні дії декількох осіб, що підкорюються єдиній волі»¹¹². Міщанську складову капіталістичного духу соціолог характеризує так: «Під ним я розумію всі ті погляди і принципи (та ними спрямовані поведінка і вчинки), які разом формують доброго громадянина та батька сімейства, солідну та «розважливу» ділову людину»¹¹³.

Яким чином склалася ця суперечлива єдність? Стосовно підприємницької складової Вернер Зомбарт не дає механізму її формування. Він називає чотири форми організації підприємств, які вплинули на подальший розвиток: 1) військовий похід; 2) землеволодіння; 3) держава; 4) церква¹¹⁴. З тим, що саме ці форми діяльності породили найдавніші організації, можна погодитися. Але досить дивно їх розглядати як безпосередні передумови капіталістичного духу. Це підштовхує до того, щоб їх дошукуватися в самих початках історії складних суспільств. Але такий підхід ліквідує саму проблему, в кожному разі в її науковому сенсі. Те ж саме можна сказати і про погляди В. Зомбарта на перших

¹⁰⁹ Там само. – С. 25.

¹¹⁰ Там само. – С. 77.

¹¹¹ Там само. – С. 59.

¹¹² Там само. – С. 58.

¹¹³ Там само. – С. 108.

¹¹⁴ Там само. – С. 64.

підприємців, якими для нього були розбійники, феодалі і бюрократи¹¹⁵. Поєднання, як кажуть, симптоматичне, але, незважаючи на свою оригінальність, воно нічого не пояснює. Макс Вебер це чудово розумів, коли підкреслював відмінності раціонального і нераціональних різновидів капіталізму. Вернер Зомбарт, намагаючись побачити сам процес зародження капіталістичного духу, вишукує дуже далекі його передумови і тим самим затуманює саму проблему.

Для В. Зомбарта досить несподіваним є поворот у розвитку Європи, який стався в XIII ст. Саме в цей час у Німеччині, Франції та Італії документально фіксується зростання жадоби до наживи. Тому цей період він називає «великим поворотним пунктом»¹¹⁶. Але це – констатація, а не пояснення.

З цим поворотним моментом пов'язано те, що можна назвати «соціологічним гріхопадінням» Вернера Зомбарта. Він застосовує расове пояснення для капіталістичного розвитку. На його думку, є народи, які від природи більш схильні до торгівлі, а, отже, і до підприємницької діяльності, а є такі народи, у яких такий хист розвинутий дуже слабо. Ці міркування базуються на біологізаторських уявленнях вченого про рушійні сили людської діяльності. Він писав: «Я стверджую: те, що усі форми прояву капіталістичного духу, тобто душевного ладу буржуа, *грунтуються* на успадкованих схильностях, не може підлягати сумніву»¹¹⁷. Німецький соціолог не говорив, що є народи, які взагалі не мають капіталістичних схильностей. Останні є у всіх, але представлені дуже різною мірою. «Факти історичної дійсності говорять, однак, про те, що мала місце *різна* пра-схильність європейських народів, у кожному разі, в той історичний момент, щодо якого ми вперше маємо відомості про них, що заслуговують на довіру»¹¹⁸.

До народів зі слабким розвитком капіталістичних схильностей соціолог зараховував кельтів та деякі германські племена, як от готів¹¹⁹. Нації ж з сильно розвинутими капіталістичними схильностями він поділяє на «народи героїв» і «народи торговців». У перших навіть в суто господарській діяльності наявне насильство. Зразком тут є римляни. «До римлян приєдналися потім деякі з германських племен, очевидно натхненні тим же духом: це перш за все *нормани, лангобарди, сакси*

¹¹⁵ Там само. – С. 73.

¹¹⁶ Там само. – С. 33.

¹¹⁷ Там само. – С. 195.

¹¹⁸ Там само. – С. 206.

¹¹⁹ Там само. – С. 207.

та франки. Їм, а не римлянам, венеціанці та генуезці, англійці та німці зобов'язані своїм чи то розбійницьким, чи то землевласницьким підприємством»¹²⁰. Найбільш торговими народами В. Зомбарт вважав етрусків, фризів та євреїв. Від етрусків він виводив схильності флорентійців, які вперше показали світу справжній капіталістичний дух. Він не зупиняється навіть перед бездоказовими твердженнями, які роблять його смішним: «Те, що етрусська кров є важливим складовим елементом флорентійської крові, – в цьому немає ніякого сумніву»¹²¹. Це пише високоосвічений вчений, який чудово знав історію Італії. Під час навчання в Пізі він досконало оволодів італійською мовою¹²². Само собою зрозуміло, що він володів і латиною. У примітках він просто насолоджується, наводячи довгі цитати цими мовами. Тому тут не йдеться про незнання. Йдеться про принесення знань в жертву фантазії, яка базувалася на бездоказових апіорних судженнях.

Подібні ж фантазії ми помітимо стосовно шотландців – мешканців долин. Вони дали зразки капіталістичного духу, на думку автора, завдяки заплідненню від фризів¹²³. Гальмування розвитку капіталізму в Іспанії він пояснює впливом кельтської крові¹²⁴.

Особливу роль у розвитку капіталістичного духу Вернер Зомбарт відводить євреям. Вони за тисячу років виховали в собі цей дух. Тому його розвиток в Європі мав потужний відгук з їхнього боку. «...Вони від самого початку є майже повністю спеціально вихованим народом торговців»¹²⁵. До цього я ще повернуся. Зараз же зазначу, що подібними міркуваннями В. Зомбарт демонстрував слабкість у розв'язанні проблеми походження капіталізму. Переведення проблеми в площину біології робить її ірраціональною. Просто так трапилося внаслідок гри природних сил. Наявність такої складової в теоретичних побудовах німецького вченого і є потужним імпульсом до виштовхування його з ядра класичної соціології. Адже пряма редукція соціальних факторів до біологічних робить теорію маргіальною.

У дослідженні В. Зомбарта, як на мене, більш цікавими є описові

¹²⁰ Там само. – С. 210.

¹²¹ Там само. – С. 211.

¹²² Werner Sombart // Gale Encyclopedia of Biography. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.answers.com/topic/werner-sombart>

¹²³ Зомбарт В. Буржуа. Етюди по истории духовного развития современного экономического человека. Евреи и хозяйственная жизнь / Пер. с нем. – М. : Айрис-пресс, 2004. – С. 212.

¹²⁴ Там само. – С. 208.

¹²⁵ Там само. – С. 213.

моменти, які змальовують процес формування капіталістичного духу. Почну з порівняння докапіталістичного та капіталістичного духовних станів. Про докапіталістичний соціальний світ вчений писав: «Основна риса докапіталістичного життя є риса впевненого спокою, що характерна для будь-якого органічного життя»¹²⁶. Докапіталістична людина ще не перетворилася на економічну людину. Сама людина перебуває в центрі своїх дій. В. Зомбарт вбачає в цьому відповідність античній філософській антропології, згідно з якою людина є мірою усіх речей (*mensura omnium rerum homo*). Тому і господарська діяльність зорієнтована на потреби людини. «Скільки благ вона споживає, стільки і повинно бути вироблено; скільки вона витрачає, стільки вона мусить і оприбуткувати. Спочатку дані витрати, а за ними визначаються прибутки. Я називаю цю форму ведення господарства *витратним господарством*»¹²⁷.

У докапіталістичному господарстві існував пріоритет споживання, а не виробництва. Але споживання розглядалося у зв'язку з ідеєю відповідного соціальному стану утримання. Тому потреби сеньйора були апріорно більшими за потреби селянина та ремісника. Стосовно останніх головною регулятивною ідеєю господарської діяльності була ідея *прохарчування*. Ремесло повинно прогнати робітника. Тому при порівнянні з капіталізмом докапіталістичний період демонструє меншу енергію виробників, меншу волю, меншу напругу мислення. Навіть цифри ще погано тримають у свідомості. Калькуляція не є ознакою господарської діяльності. Прагнення ж збагачення пов'язується з якимись екстремальними видами діяльності – алхімією, пошуком скарбів чи грабунком. Всі стосунки між людьми, в тому числі і в економічній діяльності, мають особистісний характер¹²⁸. Стосунки ці регулюються традицією. Сама ж традиційність відторгує прагнення до чогось нового. Скоріше вона орієнтує на вдосконалення вже наявного. Тому темп економічного життя є неспішним.

Становлення капіталізму передбачало знеособлення економічних стосунків. Відбувається загальна комерціалізація господарського життя. Її символізує домінування в економіці біржі. В. Зомбарт відмічав три складові частини процесу: «Перш за все відбувається той процес, який можна назвати уречевленням кредиту та його об'єктивацією (втільненням) в «цінних паперах». До цього приєднується процес, відо-

¹²⁶ Там само. – С. 25.

¹²⁷ Там само. – С. 15.

¹²⁸ Там само. – С. 15 – 25.

мий під назвою мобілізації кредиту та його носіїв. Обидва ці процеси доповнюються розвитком самостійних підприємств для створення кредитних цінностей (цінних паперів) з метою баришу»¹²⁹. Вчений розглядає такі цінні папери як перевідний вексель, акція, банкнота, облігація. Розвиток інституту кредиту та банківських установ, біржова торгівля, виникнення акціонерних товариств були ланками знеособлення економічних стосунків.

Господарська діяльність втрачає характер задоволення потреб конкретних індивідів. Головним мотивом економічної діяльності стає прибуток, який можна отримати тільки через знеособлені ринкові механізми. Вони є об'єктивними і змінюються незалежно від бажання окремих людей. Матеріальне благополуччя стає наслідком грошового успіху. До ринку треба пристосовуватися в умовах жорсткої конкуренції. Виграють найбільш кмітливі. В таких умовах треба постійно рухатися, бути у постійній напрузі, бути готовим реагувати на непередбачувані ситуації і користуватися можливостями, що раптово відкриваються.

Економіка стає своєрідним полем гри, суперництва. Але об'єктивність ринку потребує ставлення до нього, яке схоже на ставлення до природних процесів. Отже, потрібна наука про ринок. Вона дає можливість раціонально його освоїти і раціонально зорієнтувати свою діяльність. Тому стає можливим раціональний розрахунок. Він має дві підвалини – економічну і технічну. Через їх використання можна систематично збагачуватися. Підкреслю, не випадково, в результаті авантюри, а в результаті систематичної мирної раціональної економічної діяльності.

Правда, капіталістичний дух набув свого абсолютного вираження лише на стадії високого капіталізму. У зв'язку з цим варто поговорити про відмінності між етапами розвитку капіталістичного духу.

Рання капіталістична епоха може бути датована приблизно XIII – XVIII ст. «Капіталістичним підприємцем цей старий буржуа теж був: нажива була його метою, заснування підприємств – його засобом; він спекулював і калькулював; і врешті-решт і міщанські чесноти оволоділи його істотою (правда, дуже різною мірою). Але що надає йому його своєрідного (що став для нас таким чужим) вигляду, це те – якщо визначити одним реченням – «старий стиль», що у всіх його міркуваннях і планах, у всіх його діях і бездіяльності вирішальне значення мав добробут і нещастя живої людини. Докапіталістична керівна ідея *ще* не втратила своєї дії: *omnium rerum mensura homo* (лат.) – мірою усіх речей

¹²⁹ Там само. – С. 483.

залишалася людина. Точніше, залишалося природне, сповнене сенсу використання життя. Сам буржуа широко крокував на своїх обох ногах, він ще не ходив на руках»¹³⁰.

У цю епоху багатство ще розглядається інструментально. Це В. Зомбарт доводить, спираючись на твори Л. Б. Альберті, Д. Дефо та Б. Франкліна. Багатство повинне дати людині повагу, можливості, впевненість і стати засобом для почесних і корисних проєктів.

Поведінка підприємців на ринку регулювалася певними ідеями. Діяльність мусила бути впорядкованою, спокійною, можна сказати, поважною. Діловим принципом було: малий оборот – велика користь¹³¹. Конкуренція між підприємцями мала обмежений характер. Згідно з діловою етикою вони мусили сидіти в своїх закладах і чекати на покупців. До машин ставилися підозріло, відчуваючи страх перед тим, що багато людей залишаться без роботи. Суттєву роль в економічній діяльності продовжувала відігравати споживча вартість товарів. Дуже повільно мінюва вартість починає домінувати. Засуджувалося переманювання клієнтів підприємцями один у одного. Реклама була неможливою. Навіть прості оголошення про продаж певних товарів з'явилися лише у самому кінці цієї епохи¹³².

Проте підприємці цієї епохи були здатні на небувалу енергію. Саме в цей час відбулася колонізація величезних просторів поза Європою. В. Зомбарт слушно писав: «...сучасний капіталізм значною мірою зобов'язаний своїм розквітом придбанню колоній»¹³³. Саме на цій стадії склалося світове капіталістичне господарство, яке облутало довгими товарними ланцюжками всю Землю.

Епоха високого капіталізму почалася в ХІХ ст. Для неї характерно те, що людина втратила позицію міри усіх речей. Капіталізм уже не залежить від окремих акторів. Він перетворився на величезний знеособлений механізм, який підкоряє собі усіх людей, примушуючи їх до певного типу поведінки. «Я розумію той факт, що *жива людина з її щастям і горем*, з її потребами і вимогами витіснена з центру кола *інтересів* і місце її посіли дві абстракції: *нажива* і *справа*. Людина, отже, перестала бути тим, чим вона залишалася до кінця ранньокapіталістичної епохи, – *мірою усіх речей*. Прагнення господарюючих

¹³⁰ Там само. – С. 153.

¹³¹ Там само. – С. 158.

¹³² Там само. – С. 160, 588.

¹³³ Там само. – С. 451.

суб'єктів, навпаки, спрямоване на якомога більш високу наживу і можливо більше *процвітання справи*: дві речі, які, як ми зараз побачимо, стоять в найтіснішому нерозривному зв'язку між собою. І стосунок їх один до одного полягає в тому, що підприємці *хочуть прагнути до процвітання справи і повинні здійснювати наживу* (навіть якщо вони і не поставили її свідомо своєю метою)»¹³⁴.

Перетворення капіталістичної економіки у велетенський механізм досить парадоксально відбилося на психічних мотивах діяльності підприємців. Зникли серйозні генії духу раціоналізму. «... Якщо почати на власний страх аналізувати психіку сучасної економічної людини, то у своїх дослідженнях натикаєшся на ... *дитину*»¹³⁵. В. Зомбарт вбачає відповідні ознаки в тому, що ціннісний ідеал нової епохи капіталістичного розвитку задається прагненням до *більшого, до більш швидкого руху, до нового, до почуття могутності*. Вчений писав: «Останні оцінки у цих людей є незвичайним зведенням усіх духовних процесів до їх найпростіших елементів, є повним спрощенням душевних явищ – суть, рід повернення до простих станів дитячої душі»¹³⁶.

Господарство перетворилося на абсолютно раціональне виробництво благ для обміну. За покупця змагаються. Реклама заповонила весь економічний простір. Принципом конкуренції стала свобода ліктів. Моральні принципи стають на заваді успіху. Міщанські чесноти стали ознакою капіталістичного механізму, але сім'ї великих підприємців їх вже не культивують. Вони живуть у розкоші.

Головною організаційною формою в економіці високого капіталізму стають великі підприємства. «... Високо капіталістичний дух у своїй чистоті з'являється нам все-таки лише у великих підприємствах і їх керівниках»¹³⁷.

Безумовно, поряд з ними можуть існувати і постійно існують також інші типи підприємств. Але не вони визначають дух цієї епохи.

Дуже цікавим моментом дослідження В. Зомбарта є виявлення хвилеподібного характеру формування капіталістичних стосунків на першому етапі їх розвитку. Показовим є приклад Італії. «Італія, мабуть, та країна, де капіталістичний дух розквітає раніше за все. Він має, починаючи з XIII сторіччя, у верньоіталійських торгових республіках таке

¹³⁴ Там само. – С. 169.

¹³⁵ Там само. – С. 172.

¹³⁶ Там само. – С. 173.

¹³⁷ Там само. – С. 186.

поширення, яке вже в XIV сторіччі робить його масовим явищем»¹³⁸. Але з XV ст. у Південній Італії, а з XVI ст. в решті країни підприємницький дух занепадає, спостерігається «іспанізація» життя¹³⁹. Відбувається вторинна феодалізація. В самій Іспанії капіталістичний дух був живим ще в XVI ст., але в XVII ст. він завмирає¹⁴⁰. Хвилеподібні процеси розвитку капіталістичних відносин спостерігались і в Німеччині.

У становленні капіталізму виділяються країни-лідери. Повного розвитку капіталістичний дух досяг у Голландії. А найвищий його розвиток спостерігається в США¹⁴¹.

Міркування В. Зомбарта про джерела капіталістичного духу є досить еклєктичними. Він прямо висловлюється, що неможливо віднайти якогось єдиного джерела формування капіталізму. Вченому не вдалося виявити в історичних процесах якогось стрижня, навколо якого можна було б побудувати теоретичні пояснення. Скоріше за все, його висновки мають характер емпіричних узагальнень. Разом з тим, вони не позбавлені користі для розуміння суті справи. Особливо корисними варто визнати критичні зауваження Вернера Зомбарта на адресу концепції Макса Вебера. Зомбарт на великому емпіричному матеріалі доводить безпідставність виокремлення протестантизму як найважливішого фактора становлення раціонального капіталізму.

По-перше, капіталістичний дух найраніше себе проявив у Флоренції, яка жодного стосунку до протестантизму не мала. І було це завдовго до Реформації. Мало того, у Флоренції панував строгий дух католицизму. Але саме тут з'явилася комерційна арифметика, яку заснував Леонардо Пізано, чия книжка «Liber Abbaci» з'явилася 1202 р.¹⁴² У цьому місті до досконалості було доведено просту бухгалтерію і підготовлено подвійну бухгалтерію (Partita doppia). Тут була теоретично розроблена ділова мораль¹⁴³. Пізніші дослідження праць Діно Компанії, Джованні ді Паголо Морелі, Джованні Руччеллаї та ін. підтверджують слушність висновків Вернера Зомбарта¹⁴⁴. Духовні передумови капіталізму достатньо успішно формувалися і в умовах

¹³⁸ Там само. – С. 135.

¹³⁹ Там само. – С. 136.

¹⁴⁰ Там само. – С. 138.

¹⁴¹ Там само. – С. 145 – 151.

¹⁴² Там само. – С. 131.

¹⁴³ Там само. – С. 127 – 132.

¹⁴⁴ Брагина Л. М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV – XV веков. – М. : Высшая школа, 1977. – С. 47 – 63.

домінування католицизму. Саме католицизм виховав нову людину, людину штучну – homo capitalisticus¹⁴⁵.

По-друге, Макс Вебер брав до уваги духовні продукти протестантської теології. Але економічний розвиток здійснювався на основі ідей, які мали широке розповсюдження. Тому веберівська оптика спотворює реальний процес становлення повсякденного капіталістичного духу. Як висловлюється Вернер Зомбарт: «Глибока рілля не завжди є заповіддю раціонального землеробства»¹⁴⁶.

По-третє, Зомбарт вбачає в протестантизмі навіть загрозу для капіталізму. «Протестантизм означає, перш за все, серйозну небезпеку у всіх відношеннях для капіталізму і особливо для капіталістичного господарського способу думок»¹⁴⁷. Початковий протестантизм відволікав від господарських справ, переключаючи енергію людей на релігійне життя. Практикуються довгі і часті молитви. В етиці на перший план виступає ідеал бідності. Лише поступово через раціоналізацію життя протестантизм стає корисним для розвитку капіталізму. Але жодним чином він не відповідає за головні риси капіталістичного духу¹⁴⁸.

Якщо говорити про релігійні джерела духу капіталізму, то йому більше відповідає юдаїзм. У зв'язку з цим Вернер Зомбарт величезну увагу приділяє ролі євреїв в капіталістичному розвитку Європи. Наприклад, він пов'язує зміщення центру розвитку капіталізму з півдня на північний захід Європи з міграцією євреїв. Вигнання євреїв з Іспанії відбулося в той самий час, коли Колумб відкрив Америку. Парадокс посилюється тим, що саме єврейська наука зробила можливими подорожі через океан. «...Тільки єврейська наука підняла техніку мореплавання на таку висоту, що заокеанські подорожі зробилися взагалі можливими; у 1443 р. Авраам Цакута, професор математики та астрономії при Саламанському університеті, склав свої астрономічні таблиці (Almanach perpetuum); у 1484 р. Хосе Вецінго, астроном і лейб-медик португальського короля Йоганна II, і математик Мозес винаходять на основі таблиць Цакуто, разом з двома християнськими колегами, астролябію»¹⁴⁹. Це не принесло Іспанії розквіту. І через деякий час плодами великих географічних відкриттів скористалися інші народи. Інколи

¹⁴⁵ Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Евреи и хозяйственная жизнь / Пер. с нем. – М. : Айрис-пресс, 2004. – С. 237.

¹⁴⁶ Там само. – С. 235.

¹⁴⁷ Там само. – С. 248.

¹⁴⁸ Там само. – С. 253 – 257.

¹⁴⁹ Там само. – С. 454.

здається, що Зомбарт складає гімн благоїдному впливу юдаїзму на європейську економіку: «Наче сонце прямує Ізраїль Європою, куди він приходить, там пробуджується нове (капіталістичне) життя; звідкіля він йде, там в'яне усе, що до того квітло»¹⁵⁰.

Гімн цей не дуже однозначний. Успіхи євреїв багато в чому були обумовлені різним ставленням до своїх одновірців і до чужих. Саме з останніх дозволялося брати лихварський процент¹⁵¹. Тому єврейські підприємці не були обтяжені моральними заборонами. На релігійному рівні у них стверджувалась свобода підприємництва і свобода торгівлі. Євреї взяли участь у створенні основних інститутів капіталістичного суспільства. А високий капіталізм взагалі знаменується торжеством принципів ділового життя, вироблених у єврейському середовищі.

Багато з цих міркувань Вернера Зомбарта є бездоказовими. Він заявляє і сам, що у нього бракує доказів, але він вдається до того, що підмінє докази міркуваннями про те, що багато євреїв змінили віру і прізвища. Так можна зайти дуже далеко і створити цілу криптосоціологію.

Макс Вебер гостро критикував Вернера Зомбарта за його перебільшення ролі єврейського фактора в становленні європейського капіталізму. Для М. Вебера, єврейський капіталізм – це капіталізм паріїв, а не раціональний капіталізм¹⁵². Певне перебільшення, мабуть, було. Але в цілому Зомбарт віднайшов дуже цікавий аспект в історичному розвитку. Євреї дійсно виконували роль свого роду каталізатора в духовному і економічному розвитку Європи.

Крім сказаного, Вернер Зомбарт звертає увагу на те, що духовними джерелами для капіталістичного духу були філософи пізньої античності. Капіталістичні ідеологи їх ідеї перетлумачували в дусі здорового глузду і утилітаризму. Раціоналізм підсилювався завдяки взаємовпливам технічного розвитку, розвитку природничих наук та становлення підприємств як капіталістичних організацій¹⁵³.

Дуже важливим фактором, що прискорив розвиток капіталізму, стало збільшення грошової маси в Європі після відкриття Америки і притоку з колоній золота та срібла. Це зробило економічне життя більш інтенсивним. Коли ж капіталізм склався як система, то він сам перетворився на передумову свого відтворення і розвитку.

¹⁵⁰ Там само. – С. 433.

¹⁵¹ Там само. – С. 261.

¹⁵² Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. Под ред. И. Гревса. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 324.

¹⁵³ Там само. – С. 325.

У капіталізмі для Вернера Зомбарта є щось безумне. І ці його ірраціональні моменти є його внутрішніми джерелами загибелі. «Але чи буде його безумство продовжуватися вічно? Чи не втомиться він від бігу? Я думаю, що так буде. Я думаю, що в природі самого капіталістичного духу закладена тенденція, що прагне розкласти і вбивати його з середини»¹⁵⁴. Сам розвиток капіталізму знищує підприємницький дух, на заміну якому приходить «сире рантьєрство» та засвоєння «синьйоріальних замашок»¹⁵⁵.

3. Модерн як соціальна дійсність. Проблема часових та просторових рамок

Соціологічне дослідження модерну породжує складні почуття. Образ сучасності змінюється від точки зору на неї, від критеріїв, які ми використовуємо при визначенні суспільства як сучасного. До того ж, багато чого залежить і від конкретного стану суспільства, в якому ми живемо. Він задає нашу позицію, запити і оптику бачення суспільного процесу, що триває.

Нам навіть складно визначити часові кордони сучасності. Вони то надзвичайно стискаються, то надзвичайно розширюються. Стискаються тоді, коли ми з сучасністю інтуїтивно ототожнюємо лише ті форми життя, до яких звикли самі. Але повсякденність, в яку ми занурені, склалася зовсім недавно. Ще 25 років тому ми б не проводили час в Інтернеті, не спілкувалися б мобільним телефоном. Якщо зазирнути ще на декілька десятиліть, то, скажімо, в 1940 р. в більшості квартир не було холодильників. В тому році в СРСР їх випустили лише 3,5 тис. Пилососів та пральних машин ми б взагалі не побачили.¹⁵⁶ Якщо ж звернутися до XIX ст., то навіть у 80-ті роки трамваї були новинкою в найбільших містах світу. Цілком достовірним є монолог лондонського кебмена в романі Галини Серебрякової: «Машина машиною і лишиться, – почав він. – Їй, як коню, не накажеш, де зупинитися, а де наддати ходи або повернути за бажанням вершника... А куди, запитаю я, поспішати? Чи кісток не шкода? Трамвай немало людей перекалічить, він що, поїзд»¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Там само. – С. 354.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Хейнман С. А. Научно-техническая революция сегодня и завтра. – М. : Политиздат, 1977. – С. 72.

¹⁵⁷ Серебрякова Г. И. Предшествование. Роман. – М. : Советский писатель, 1966. – С. 34.

Часові рамки модерну можна визначити лише, якщо віднайти його якісні характеристики. У сучасній соціології якість того чи іншого суспільства як модерного визначається за допомогою певного інституційного набору. Уявлення про нього було створено в інтелектуальному русі, який склався в США в 50-ті роки ХХ ст. Потім ці ідеї поширилися і в інших країнах Заходу. Крейг Калхун говорить, що теорія модернізації, творцями якої були Талкотт Парсонс, Едвард Шилз, Кліффорд Гірц, Габріел Алмонд, Сідней Верба, Юрген Габермас, Ернст Геллнер та ін., «...виникає як ідеологія переможців з Заходу»¹⁵⁸. Через своє ідеологічне навантаження вона формувалася як достатньо однозначна. Сучасний російський соціолог Максим Хом'яков слушно пише: «Сама ж модерність при цьому інтерпретувалася як доволі несуперечлива інституційна єдність – як набір інститутів, сама наявність яких робить дане суспільство причетним до модерності. Цей інституційний набір загальновідомий: ринкова економіка; ліберально-демократична держава; точніше, *політія*, (тобто політичне суспільство) та автономні інститути виробництва знання. Подібні інститути, з одного боку, дають людині можливість реалізувати свою автономію, тобто *звільняють* її, а з другого – збільшують ефективність її впливу на світ, дозволяючи раціонально оволодівати ним»¹⁵⁹.

Парадокс полягає в тому, що такий інституційний набір повною мірою склався лише по завершенню Другої світової війни в Сполучених Штатах і, багато в чому під їх впливом, в інших країнах, що належать до центру світової капіталістичної системи. Виходить, що модерн – це дуже короткий період в світовій історії, який збігається зі світовою гегемонією США. Не випадково постмодерністи виступали проти такого розуміння, вбачаючи в подібній теорії модернізації «вираження дискурсу американського імперіалізму»¹⁶⁰. В такому разі теорія модерну втрачає науковість. Але ж відмова від цієї теорії підриває величезний масив наукових знань про суспільство, які базуються на визнанні відмінностей між сучасними та традиційними суспільствами. Можна посилити тезу і сказати, що заперечення модерну підриває саме існування соціології, яка склалася як теорія цього суспільного процесу і переходу до нього.

¹⁵⁸ Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумал. Лекция 17.-1.2006 г. // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.inop.ru/reading/pages68/>

¹⁵⁹ Хомяков М. Б. Модерность: путь к открытости будущего // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Том XII. – № 2. – С. 60.

¹⁶⁰ Там само.

Можливо вихід можна знайти в тому, що модерн визначається формуванням тільки окремих інститутів нового суспільства, які лише поступово перетворюють всю інституційну систему під себе? В такому сенсі **модерн**, і це треба ще раз підкреслити, **буде не закінченим станом, а постійним рухом у певному напрямку**. Для його якісної визначеності треба схопити вже якість перетворень.

Таке рішення теж не гарантує від теоретичних ускладнень. Скажімо, для модерну притаманне раціональне ставлення до дійсності. Поступово на роль одного з центральних інститутів модерних суспільств висувається наука. Але раціональність проходить пунктиром через всю історію Заходу. Ми її виявляємо в античному світі, в середні віки. Вона, мабуть, іманентно притаманна тій цивілізаційній системі, яка поєднує Близький Схід і Європу, де сформувалися релігійні системи, які передбачали участь людини у перетворенні світу. Юрій Павленко особливо наголошує, що «на відміну від східного, грецького християнства, західно-християнська свідомість вже з рубежу Античності і Середньовіччя відрізнялася такими рисами, як індивідуалізм, драматичний (есхатологічно забарвлений) історизм, раціоналізм (що передбачає, зрозуміло, деякий «іраціональний залишок» – таку, що не піддається повному розумінню, волю Бога), сприйняття емпіричної даності як повноцінної реальності (що потенційно відкриває шлях для утилітаризму і прагматизму)...»¹⁶¹. Деякі автори, для яких у модерні визначальним є саме момент раціоналізму, відносять його витоки до праць Авіценни (Ібн – Сіні) (980 – 1037), Авероеса (Ібн-Рушда) (1126 – 1198), Альберта Великого (приблизно 1193 – 1280) та ін.¹⁶². Мабуть, з приводу таких тверджень можна сказати, що тут передумови процесу ототожнюються з самим процесом, з певною цивілізаційною характеристикою спільнот, в межах яких постав модерн. Раціональні інтелектуальні зусилля мусили знайти своє вираження у формі новоєвропейської науки. А для цього був потрібен певний соціальний контекст.

Ми вже бачили, що для класиків соціології сучасність – це становлення і розвиток капіталізму. Для веберівської традиції таке формулювання може бути ще більш жорстким: історія сучасності – це історія становлення, розвитку та всесвітнього домінування західного капіта-

¹⁶¹ Павленко Ю. В. Формирование социокультурных оснований и этнотерриториальной структуры западной цивилизации // Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 158.

¹⁶² Харт К. Постмодернизм / Пер. с англ. К. Ткаченко. – М. : ФАИР – ПРЕСС, 2006. – С. 201.

лізму. Зрештою, до початку ХХ ст. все так і було. Зараз це твердження викликає великий сумнів. Але не будемо поспішати.

Капіталізм як суспільна система є економоцентричним і принципово суперечливим. Звідси його постійна рухливість, нерівноважність. Це випливає вже з головного мотиву капіталістичного процесу. Ніхто тут не спростував Карла Маркса: «Перш за все рушійним мотивом і визначальною метою капіталістичного процесу виробництва є можливо більше самозбільшення капіталу, тобто можливо більша експлуатація робочої сили капіталістом»¹⁶³. Як прихильники Маркса, так і його ідеологічні вороги здебільшого звертають увагу на момент стосунків між робітником і капіталістом, витлумачуючи їх як особистісні. Нічого немає більш далекого від думки засновника наукового соціалізму! Маркс виходив з того, що капіталіст є перш за все функцією окресленого процесу. «Капіталіст не тому є капіталістом, що він управляє промисловим підприємством, – навпаки, він стає керівником промисловості тому, що він капіталіст. Вища влада в промисловості стає атрибутом капіталу, так само як у феодальну епоху вища влада у військовій справі і в суді була атрибутом земельної власності»¹⁶⁴. Системні характеристики капіталізму, в першу чергу його системні суперечності, проявляються на рівні як міжгрупових, так і міжіндивідуальних відносин. Це, так би мовити, єдність явища і сутності, які не можуть існувати одне без одного. «Управління капіталіста є не лише особлива функція, що виникає з самої природи суспільного процесу праці і що належить до цього останнього, воно в той же час є функцією експлуатації суспільного процесу праці і, як таке, обумовлене невідворотним антагонізмом між експлуататором та сирим матеріалом його експлуатації»¹⁶⁵.

К. Маркс не вважає, що будь-яка діяльність, яку скеровує жадоба до наживи, є капіталістичною. Як і більшість наступних соціологів він вбачає сутність капіталізму в особливій формі економічної діяльності: «... Капіталістичне виробництво починається насправді з того моменту, коли один і той же індивідуальний капітал наймає одночасно багатьох робітників, отже процес праці розширює свої розміри і доставляє продукт у все більшій кількості. Діяльність багатьох робітників в один і той же час, в одному і тому ж місті (або, якщо хочете, на одному й тому ж полі праці) для виробництва одного й того ж виду товару, під командою

¹⁶³ Маркс К. Капитал. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1973. – С. 342.

¹⁶⁴ Там само. – С. 344.

¹⁶⁵ Там само. – С. 343.

одного й того ж капіталіста становить історично й логічно початковий момент капіталістичного виробництва»¹⁶⁶.

Капіталізм як соціально-економічна система склався на доіндустріальній стадії виробництва. Зрозуміло, що він не міг сформуватися в межах цехового устрою. Першою організаційною формою капіталістичного підприємства була мануфактура, яка забезпечила детальний поділ ручної праці і її кооперацію. К. Маркс писав: «Кооперація, заснована на поділі праці, набуває своєї класичної форми в мануфактурі. Як характерна форма капіталістичного процесу виробництва, вона панує протягом мануфактурного періоду у власному сенсі слова, тобто приблизно з першої половини XVI століття до останньої третини XVIII»¹⁶⁷. Безумовно, у даному разі йдеться не про виникнення мануфактури, а про її поширення в країнах Західної Європи. Вона поширилася з таких соціальних лабораторій модерну як північні італійські міста епохи Відродження, де капіталістичні форми життя склалися вперше.

Виникнення машинного виробництва пов'язане не лише з успіхами науки, але, в першу чергу, з соціальними перетвореннями. До головних з них треба віднести формування вільних робітників. Але це досить загальне твердження. Для того, щоб соціальні зрушення набули потрібної динаміки, мусять відбутися перетворення в політичній сфері. Держава через систему юридичних норм і практичну політичну діяльність повинна підтримувати капіталістичну спрямованість розвитку суспільства. Тут варто теж посперитися на теоретичний пріоритет К. Маркса. Розглядаючи фактори початкового нагромадження капіталу, він писав: «В Англії наприкінці XVII сторіччя вони систематично об'єднуються в колоніальній системі і системі державних запозичень, сучасній податковій системі та системі протекціонізму. Ці методи частково спираються на брутальне насильство, як, наприклад, колоніальна система. Але усі вони користуються державною владою, тобто концентрованим і організованим суспільним насильством, щоб прискорити процес перетворення феодального способу виробництва на капіталістичний і скоротити його перехідні стадії. Насильство є повітухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим. Саме насильство є економічною потенцією»¹⁶⁸.

Дослідження сучасних істориків теж свідчать на користь даного висновку. Павло Риндзюньський пише: «Увесь досвід дослідження промислових революцій як міжнародного явища свідчить, що скрізь вони

¹⁶⁶ Там само. – С. 333.

¹⁶⁷ Там само. – С. 348.

¹⁶⁸ Там само. – С. 761.

розгорталася тільки після руйнування феодальної системи як панівної, здійснювалося воно революційним шляхом або через реформи. Цю емпіричну закономірність не важко пояснити теоретично: промисловий переворот передбачає народження повністю сформованих класів капіталістичного суспільства»¹⁶⁹. Цей же автор далі вказує: «З поняттям “промислова революція” пов’язаний чітко виражений розпад старих класів – станів феодального суспільства – на класи капіталістичного суспільства, і нова класова структура починає визначати все суспільно-політичне життя країни»¹⁷⁰. Тут є певна термінологічна нечіткість: стани змішуються з класами. Краще було б сказати, що замість станової системи суспільства формується його класовий устрій. Але в цілому саму думку варто визнати слушною.

Переорієнтація державного механізму на підтримку капіталістичного розвитку здійснювалася двома шляхами – революційним і реформістським. Історично першим був саме революційний шлях перетворень.

Ми з вами вже розглядали проблему революцій. Вони були моментами великого і тривалого процесу первинної модернізації як відповіді західноєвропейської цивілізаційної системи на виклик суспільної кризи. Спираючись на праці Жака Ле Гоффа, Юрій Павленко так зображає початковий етап цієї кризи в Європі: «Західнохристиянський світ на рубежі XIII – XIV ст. не тільки зупинився в розвитку і просторовій експансії, досягнувши свого «останнього кордону», але й почав «стискатися». Призупинилося розорювання нових земель, і навіть деякі з освоєних раніше були покинуті. Демографічна крива схилилася і поповзла вниз. Припинилося зростання цін, що дало поживу для депресії; будівництво великих готичних соборів (деякі з них залишилися незавершеними). В останній третині XIII – на початку XIV ст. Західною Європою прокотилася хвиля повстань і міських бунтів, а в 1315 – 1317 рр. внаслідок неврожаїв Європу охопив страшний голод, який відкрив десятиріччя лихоліть. Їх кульмінація припадає на роки Великої чуми, що почалися в 1348 р., коли демографічна крива, що схилилася, різко пішла вниз і криза перетворилася на катастрофу»¹⁷¹. Столітня війна,

¹⁶⁹ Рындзюнский П. Г. Утверждение капитализма в России. 1850 – 1880 гг. – М. : Наука, 1978. – С. 23.

¹⁷⁰ Там само. – С. 27.

¹⁷¹ Павленко Ю. В. Формирование социокультурных оснований и этнотерриториальной структуры западной цивилизации // Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 188.

«Авіньйонський полон» пап засвідчили кризу головних інститутів тогочасного суспільства.

Іммануїл Валлерстайн вважає, що ця криза дала шанс паросткам капіталізму, які з'явилися раніше, але пригнічувалися попередньою інституційною системою. Формування сучасного світу було становленням світ-економіки. Це був великий перехід, що знав свої внутрішні відмінності. Він пише: «Перше значення терміну «перехід» має відноситися до початкового перетворення феодальної Європи в капіталістичний світ-економіку. Друге значення терміну «перехід» мусить відноситись до послідовного включення зовнішніх, некапіталістичних, систем в капіталістичний світ-економіку, що розвивається і за необхідністю розширюється. Третє значення терміну повинно відноситися до поширення пролетаризації праці і комерціалізації землекористування в межах капіталістичного світу-економіки на ті регіони, де все ще використовувалися інші способи оплати праці або забезпечення контролю над землею»¹⁷².

Американський соціолог вважає, що в світовій історії такий перехід здійснився лише один раз. «Був лише один момент, коли перерозподільна світ-система була перетворена в капіталістичний світ-економіку. Це відбулося в Європі (включаючи Ібероамерику) між 1450 та 1640 рр. <...> Перетворення такого роду не можуть бути датовані ні днем, ні місяцем, ні роком, ні навіть десятиліттям. Воно було, як ми говоримо, процесом переходу»¹⁷³. Початковий етап розвитку капіталістичного світу-системи І. Валлерстайн називає «аграрним капіталізмом», адже тут переважно вироблялися сільськогосподарські продукти. Основні ж структурні характеристики світу-системи, в якому відокремилися центр, напівпериферія і периферія, стабілізувалися приблизно до 1640 року. «Як конкретні райони увійшли в певні зони, а не в інші – довга історія. Ключовий факт полягає в тому, що в північно-західній Європі початково задані легкі відмінності збігалися з інтересами різних місцевих груп, а в периферійних районах вони різко розійшлися, що привело до ослаблення державного механізму»¹⁷⁴.

Як відомо, першою здійснила промисловий переворот Велика Британія. В історичній науці є думка, що передумовою промислової

¹⁷² Валлерстайн І. Аналіз мирових систем и ситуація в сучасному світі / Пер. с англ. П. М. Кудюкіна. – СПб: Университетская книга, 2001. – С. 67.

¹⁷³ Там само. – С. 68.

¹⁷⁴ Там само. – С. 38.

революції була революція аграрна. Вона розгорталася протягом XVI – XVIII ст. Її результатом стала практично повна ліквідація в країні селянства як специфічної групи і перехід сільського господарства на капіталістичний шлях¹⁷⁵.

Не варто думати, що у Великій Британії на початку промислової революції більшість людей були зайняті в мануфактурній промисловості. Ще наприкінці XVII ст. населення Англії за видами занять розподілялось так: землеробство – 4 265 тис. чол., обробна промисловість – 240 тис., торгівля – 246 тис. Поселенська структура мала такий вигляд: Лондон – 530 тис., інші міста та містечка – 870 тис., села – 4 100 тис.¹⁷⁶. Річ в іншому. Селяни в процесі аграрної революції були позбавлені землі. Вони перетворилися на мобільний елемент ринку праці.

Промисловий переворот почався з легкої промисловості. Не буду переповідати загальновідоме. Стимул для нього дав винахід Джоном Кеєм 1733 року «летючого» човника для ткацького верстату. Це призвело до суперечності між операціями ткацтва та прядіння. Виник гострий дефіцит пряджі. 1764 р. ткач Джеймс Харгривс винайшов механічну прядку, названу «Дженні», що скручувала одночасно 16 – 18 ниток. Потім було створено механічну прядку, мюль-машину, механічний ткацький верстат. Особливе значення мав винахід Джеймсом Ваттом 1784 р. парового двигуна. Після цього почалися вдосконалення виробництва чавуну і сталі. Але самі машини ще довго виготовлялися мануфактурним методом. Ця суперечність була подолана вже в XIX ст.¹⁷⁷.

Економіка, що базується на машинному виробництві, розвивається стихійно. Великі хвилі кон'юнктури, відкриті Миколою Кондратьєвим, дозволяють поглянути історично на розвиток модерну як економічної системи. Наведу дві таблиці, які я запозичив з праці про довгі хвилі М. Д. Кондратьєва¹⁷⁸. В першій таблиці дано розрахунки самого М. Д. Кондратьєва, в другій – його послідовників.

¹⁷⁵ Новая история. Ч. 1. (1640 – 1870). Учебник для пед. ин – тов / Под ред. А. Л. Нарочницкого. – М. : Просвещение, 1978. – С. 50.

¹⁷⁶ Розенберг Д. Предисловие // Петти В. Экономические и статистические работы / Пер. с англ. под ред. М. Смит. – М. : Гос. Соц. – эк. изд-во, 1940. – С. VIII.

¹⁷⁷ Новая история. Ч. 1. (1640 – 1870). Учебник для пед. ин-тов / Под ред. А. Л. Нарочницкого. – М. : Просвещение, 1978. – С. 51 – 53.

¹⁷⁸ Коротаяв А. В., Цирель С. В. Кондратьевские волны в мировой экономической динамике // Системный мониторинг. Глобальное и региональное развитие / Отв. ред. Д. А. Халтурина, А. В. Коротаяв. – М. : Либроком/URSS, 2010. – С. 190.

Таблиця 18.1

Довгі хвилі, ідентифіковані М. Д. Кондратьєвим

Порядковий номер довгої хвилі	Фаза довгої хвилі	Дата початку	Дата завершення
I	А Висхідна	Кінець 1780-х – початок 1790-х рр.	1810–1817 рр.
	В Низхідна	1810–1817 рр.	1844–1851 рр.
II	А Висхідна	1844–1851 рр.	1870–1875 рр.
	В Низхідна	1870–1875 рр.	1890–1896 рр.
III	А Висхідна	1890–1896 рр.	1914–1920 рр.
	В Низхідна	1914–1920 рр.	

Таблиця 18.2

Довгі хвилі, ідентифіковані послідовниками М. Д. Кондратьєва

Порядковий номер довгої хвилі	Фаза довгої хвилі	Дата початку (роки)	Дата завершення (роки)
III	А Висхідна	1890–1896	1914–1920
	В Низхідна	1914–1928/29	1939–1950
IV	А Висхідна	1939–1950	1968–1974
	В Низхідна	1968–1974	1984–1991
V	А Висхідна	1984–1991	2005–2008
	В Низхідна	2005–2008	

Довгі хвилі – це саме цикли економічної кон'юнктури. Але в економіці модерну є й інші хвильові процеси. Одні з них пов'язані з принциповими, революційними технологічними нововведеннями. Вона безпосередньо впливає на сам дизайн повсякденного життя. Правда, варто зазначити, що серед вчених, які займаються цією проблематикою немає одностайності. Здебільшого йдеться про етапи пари, електрики і інформації. Кожен з цих етапів знаменував нову форму поєднання науки та виробництва і звільняв людину від певних функцій безпосереднього фактора виробничого процесу. Володимир Лобас писав: «Якщо попередні технічні революції, звільняючи людину від виконання певних функцій, одночасно посилювали її можливості в перетворенні речовини і енергії, то сучасна науково-технічна революція веде до машинного посилення інтелекту, до машинізації та автоматизації переробки інформації»¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Лобас В. Ф. Семиотические предпосылки эффективности управления / В. Ф. Лобас. – К. : Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1980. – С. 200.

Економіст Семен Хейнман, відштовхуючись від аналізу К. Маркса, запропонував розрізняти чотири етапи розвитку великого машинного виробництва. Це – більш ґрунтовний, комплексний підхід до періодизації економічного розвитку сучасності.

Перший етап починається з промислового перевороту кінця XVIII ст. і триває до XIX ст. Головні риси цього етапу зберігаються до 80 – 90 років XIX ст. Саме на цьому етапі сформувався великий комплекс машинного виробництва, що переважно базувався на рушійній силі пари. Але в галузевій структурі економіки найвагоміше місце посідали харчова і легка промисловість. Диференціація та спеціалізація технологічних процесів була ще не дуже високою. Поділ в межах галузей виробництва професій робітників був обмежений лише найзагальнішими відмінностями виробництва (ткацтво, прядіння; доменне, сталеливарне, прокатне виробництво і т. д.)¹⁸⁰. С. А. Хейнман висловлює і досить сумнівне судження: «... *Результати фундаментальних досліджень природничих наук – фізики, хімії і біології – на тій стадії розвитку матеріального виробництва найбільшою мірою сприяли поясненню світу, а не його зміні, і мало впливали на машинне виробництво*»¹⁸¹. Роберт Мертон свого часу показав, що розвиток природничих наук в Англії ще в XVII ст. був тісно пов'язаний з потребами практики. Серед них – поліпшення навігації, визначення довготи та ін.¹⁸².

Другий етап автор датує кінцем XIX ст. – початком Другої світової війни. На заміну пари приходять електрика. Це дозволило поєднати в одному механізмі двигун і передавальний механізм. З'являється конвеєрне виробництво. Значної ваги набрали галузі виробництва пов'язані з безперервними процесами (хімія, металургія, цементна промисловість, целюлозно-паперова та ін.). Значно підвищилися вимоги до якості обробки продукції промисловості, що сприяло появі цілих галузей виробництва вимірювальних приладів. У цілому ж галузева система народного господарства стала більш розгалуженою, ніж на першому етапі розвитку машинного виробництва. З цим пов'язано і значне ускладнення професійної структури населення¹⁸³.

¹⁸⁰ Хейнман С. А. Научно-техническая революция сегодня и завтра. – М. : Политиздат, 1977. – С. 48 – 53.

¹⁸¹ Там само. – С. 53.

¹⁸² Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Пер. с англ. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 839 – 865.

¹⁸³ Хейнман С. А. Научно-техническая революция сегодня и завтра. – М. : Политиздат, 1977. – С. 53 – 61.

Третій етап, який датується економістом від закінчення Другої світової війни до кінця 70-х років ХХ ст., характеризується так: «...Для третього етапу характерно при повній заміні сили пари електрикою і величезним підвищенням одиничної потужності усіх видів обладнання злиття всіх трьох елементів машинного комплексу, описаного Марксом, в сучасній робочій машині, подальший розвиток і широке впровадження машин-агрегатів, кардинальний прогрес в технології виробництва, розвиток усіх видів спеціалізації виробництва і подальше поширення масово-поточної організації виробництва. До середини цього етапу (в 50-ті роки) починається впровадження окремих елементів, що створюються завдяки науково-технічній революції, – автоматизації виробництва і штучних синтетичних предметів праці»¹⁸⁴.

Виділення цього етапу не дуже переконливе. По-перше, автор не визначає чітко його хронологічні рамки. Цей етап накладається на попередній. С. Хейнман відмічає, що в перші десятиріччя ХХ ст. з'являються нові тенденції у великому машинному виробництві, які особливо посилилися в зв'язку з війною¹⁸⁵. Але тенденція – це ще не новий етап. Нові винаходи завжди з'являються на понижувальній фазі кондратьєвського циклу. Фактично автор захопив в одному етапі і нові тенденції, що з'явилися в межах попереднього циклу світової капіталістичної системи і новий цикл з фазою підйому і вже помітної фази спаду.

Четвертий етап розвитку машинного виробництва Семен Хейнман пов'язує з науково-технічною революцією (НТР), яка, на його думку, тільки почала розгортатися в 70-ті роки ХХ ст. Її сутність, як і більшість вчених того часу, він вбачав у злитті науки і виробництва, у перетворенні науки в безпосередню виробничу силу. Це – не дуже чітка концепція. В ній змішані наукові оцінки і бажання радянської політичної еліти до прискорення технічного прогресу країни, яка почала втрачати динамізм свого розвитку. До наукових елементів цієї концепції належить визначення серцевинного процесу НТР – поява універсальних машинних аналізаторів інформації, які сприяли широкій автоматизації виробництва. Економіст писав: «Від безпосередньої участі у виробничому циклі людина все більше переключається на управління усім процесом виробництва, – на його підготовку, проектування, програмування і підтримання його функціонування в заданих параметрах»¹⁸⁶. Матеріальним засобом вирішення цих завдань стали комп'ютери.

¹⁸⁴ Там само. – С. 67.

¹⁸⁵ Там само. – С. 61.

¹⁸⁶ Там само. – С. 83.

У сучасній економічній науці широкого визнання набула концепція зміни протягом модерну технологічних укладів. Саме поняття технологічного укладу було запропоноване радянським економістами Дмитром Львовим та Сергієм Глазєвим ще 1986 р.¹⁸⁷ Останній, розглядаючи прискорення сучасного науково-технічного розвитку, вважає, що для коректного аналізу його необхідно розділити на відносно однорідні процеси. «Ці вимірювання провадяться на основі уявлення сучасного економічного зростання як нерівномірного процесу періодичного послідовного заміщення цілісних комплексів технологічно сполучених виробництв – технологічних укладів»¹⁸⁸.

Виділяють п'ять технологічних укладів (ТУ), що мали місце в розвитку сучасності, а шостий формується зараз. Наведу їхні характеристики в інтерпретації Андрія Самарського:

«**Перший ТУ.** Період 1770 – 1830 роки. Ядро: текстильна промисловість, текстильне машинобудування, виплавка чавуну, обробка заліза, будівництво каналів, водяний двигун. Ключовий фактор: текстильні машини.

Другий ТУ. Період 1830 – 1880 роки. Ядро: паровий двигун, будівництво залізниць, транспорт, машино- і суднобудування, вугільна, верстатобудування, інструментальна промисловість, чорна металургія. Ключовий фактор: паровий двигун, верстати.

Третій ТУ. Період 1880 – 1930 роки. Ядро: електротехнічне, важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, лінії електропередач, неорганічна хімія. Ключовий фактор: електродвигун, сталь.

Четвертий ТУ. Період: 1930 – 1970 роки. Ядро: автомобіле-, тракторобудування, кольорова металургія, виробництво товарів тривалого вжитку, синтетичні матеріали, органічна хімія, видобування і переробка нафти. Ключовий фактор: двигун внутрішнього згорання, нафтохімія.

П'ятий ТУ. Період: 1970 – до 2010 років. Ядро: електронна промисловість, обчислювальна оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, добування і переробка газу, інформаційні послуги. Ключовий фактор: мікроелектронні компоненти»¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Львов Д. С., Глазєв С. Ю. Теоретические и прикладные аспекты управления НТП // Экономика и математические методы. – 1986. – № 5. – С. 793 – 804.

¹⁸⁸ Глазєв С. Ю. Развитие российской экономики в условиях глобальных технологических сдвигов // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/GlazevSUr.htm>

¹⁸⁹ Самарский А. О концепции технологических укладов // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://propaganda-journal.net/773.html>

Що стосується **шостого технологічного укладу**, то для нього характерні нанотехнології, клітинні технології і методи генної інженерії, формування альтернативної енергетики (воднева енергетика, використання енергії сонця, вітру)¹⁹⁰.

Як бачимо, в чомусь ці періодизації збігаються, а в чомусь – суттєво різняться. Їхні відмінності обумовлені не лише недостатньою вивченістю модерну, але і його складністю та багатогранністю. Кожна з цих періодизацій додає щось нове до попередньої і робить наше розуміння модерну як процесу (в даному разі лише економічного) більш стереоскопічним.

Модерн був економцентричним процесом, але це не означає, що інші інституційні підсистеми суспільства не мали власної динаміки. Політична підсистема значною мірою є продуктом великих революцій – англійської, американської і французької. Ми вже аналізували думку Алексиса де Токвіля про те, що розвиток Франції у ХІХ ст. був заданий Великою французькою революцією. Можна взагалі говорити про те, що революції як цезури розбивають процес модерну на етапи. Подібний підхід свого часу був запропонований академіком Олексієм Нарочницьким. У нього революції відокремлюють один від одного різні етапи становлення і розвитку капіталізму. В узагальненому вигляді ця періодизація для **першого періоду нової історії** (1640 – 1870 рр.) має такий вигляд.

Перший етап. 1640 – 1789. Починається Англійською революцією і завершується Великою французькою. Це – етап початкового утвердження капіталізму і віднаходження ним своєї адекватної політичної форми в Нідерландах, Великій Британії та США, тобто в ядрі світової капіталістичної системи.

Другий етап. 1789 – 1815. Велика французька революція дала Декларацію прав людини і громадянина. Наполеонівські війни поширили Європою «Громадянський кодекс французів». В континентальній Європі прискорюється формування буржуазних націй.

Третій етап. 1815 – 1830. Боротьба революційних і реакційних сил. Революції в Латинській Америці. Формування низки незалежних держав.

Четвертий етап. 1830 – 1847. Після революції 1830 р. у Франції розгортається промисловий переворот. Суттєвою ознакою внутрішнього життя європейських країн стає класова боротьба. Робітничий клас об'єднується в легальні організації. Формується марксизм.

¹⁹⁰ Там само.

П'ятий етап. 1848 – 1849. Революція і надалі громадянська війна між буржуазією і робочим класом.

Шостий етап. 1850 – 1870. Розширення ядра світової капіталістичної системи. Завершальний етап перемоги капіталістичних форм життя в країнах капіталістичного центру. Бонапартистський режим у Франції. Завершення промислового перевороту у Франції. Реформа 1861 р. в Росії. Об'єднання Німеччини. Захоплення величезних колоній провідними країнами Заходу. Завершення формування інститутів робітничого руху – профспілок і партій. Перший Інтернаціонал (1864 – 1872)¹⁹¹.

Другий період нової історії пов'язаний з переходом капіталізму до монополістичної стадії і домінування у світовій системі імперіалістичної політики¹⁹². Він тривав з 1871р. по 1917 – 1918 рр. Почався франко-пруською війною. Після катаклізму Паризької комуни 1871 р. майже 40 років капіталізм в Західній Європі демонстрував спокійний розвиток, який був перерваний Першою світовою війною. Наслідком війни стала Російська революція і революція в Німеччині. Після жовтня 1917 р. світова система зазнає переструктурування. В ній з'являється альтернативний центр накопичення капіталу – СРСР.

У радянській історіографії історію після 1917 р. було прийнято називати не новою, а **новітньою**. Це можна витлумачити в нашій термінології так, що світ модерну перейшов у цей час у нову якість. Безумовно, в такому поділі сучасної історії була значна доля ідеології. Але для виділення названого періоду є суттєві підстави. Період з 1917 р. по 1991 р. – це період боротьби двох світових систем, період боротьби різних форм суспільного устрою (ліберальної демократії, тоталітаризму, авторитаризму), жорстокої ідеологічної боротьби. В його межах можна теж виділити якісно відмінні етапи: 1) від закінчення Першої світової війни і Російської революції до Світової економічної кризи 1929 – 1933 р. та приходу фашистів до влади в Німеччині; 2) 1933 – 1939 рр. – світова загроза фашизму і підготовка світової війни; 3) 1939 – 1945 рр. – Друга світова війна; 4) 1945 – 1968 рр. – період світової гегемонії США і боротьби між соціалізмом та комунізмом у світовому масштабі. Холодна війна. Формування світової соціалістичної системи. Рух молоді 1968 р., який ознаменував якісну зміну у суспільній свідомості країн центру світової капіталістичної системи 5) 1968 – 1991 рр. – мирне

¹⁹¹ Новая история. Ч. 1. (1640 – 1870) Учебник для пед. ин-тов / Под ред. А. Л. Нарочницкого. – М. : Просвещение, 1978. – С. 666 – 668.

¹⁹² Новая история. Ч. 2. 1871 – 1917. Учебн. пособие для студентов ист. фак. пед. ин-тов / Под ред. Н. Е. Овчаренко. – М. : Просвещение, 1976. – С. 233.

співіснування капіталізму і соціалізму як форма боротьби між ними. Ерозія соціалізму, що завершується Перебудовою і катастрофою соціалізму.

Період після 1991 р. є принципово новим етапом модерну і про нього поговоримо дещо пізніше. Але передумови для цього нового періоду почали визрівати ще після завершення Другої світової війни. Ми про це поговоримо у зв'язку з теорією постіндустріального суспільства Д. Белла.

Завершуючи розгляд цього питання, вважаю за необхідне звернути увагу на те, що модерн перевершує всі свої визначення. Це і зрозуміло. Будь-яке визначення зводить той чи інший процес до невеликої кількості ознак. Такий процес як модерн важко схопити таким чином у формально-логічному визначенні. Тому дозволю собі додати ще деякі риси сучасності.

Модерн є процесом, який розпочався у Європі, але поступово охопив увесь світ. Це відбувалося як європейська експансія. Принципове значення для формування сучасного світу є дата 12 жовтня 1492 року, коли Христофор Колумб зійшов на берег одного з Багамських островів. Відкриття Америки європейцями почало перетворювати населення Землі на людство як єдину соціальну систему.

Все це звучить досить красиво. Насправді, історія європейської експансії була на початкових етапах майже суцільним насильством над місцевим населенням. Діяння Ернандо Кортеса, Франсиско Пісарро, Орельяно, де Сото, Коронадо до цього часу вражають зухвалістю і неймовірною жорстокістю. Навіть після досвіду Другої світової війни у авторів, які пишуть про різанину іспанцями інкських воїнів під Кахамаркою 1532 р., виникає почуття жаху. У Пісарро було лише 168 воїнів. Індіанців же було кілька десятків тисяч. Значну їх частину було вирізано як худобу¹⁹³. Це був лише початок європейської колонізації Нового світу. Відомий проповідник людяності, католицький священник Бартоломе де Лас-Касас вважав, що до 1541 року тільки в іспанських колоніях було знищено не менше 15 мільйонів індіанців¹⁹⁴. Мабуть ці цифри перебільшені, але вони свідчать про сам масштаб події.

Колоніальне господарство базувалося на рабстві. Індіанці виявили-

¹⁹³ Даймонд Дж. Ружья, микробы и сталь.: Судьбы человеческих обществ / Пер. с англ. М. Колопотина. – М. : АСТ; АСТ МОСКВА; CORPUS, 2010. – С. 105 – 125.

¹⁹⁴ Див.: Фостер У. Очерк политической истории Америки / Пер. с англ. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1953. – С. 67.

ся не дуже придатними на роль рабів. Тому європейці почали завозити для роботи на плантаціях африканців. Точної цифри завезених чорних невільників ніхто не знає. За приблизними оцінками за весь період работоргівлі в Америку було завезено близько 15 мільйонів африканців. Але це ті, що лишилися живими. За оцінками істориків, на одного чорного невільника, якого довели до Америки, припадало близько 5 чоловік, що загинули дорогою. В такому разі Африка від работоргівлі втратила приблизно 60 млн. чол.¹⁹⁵. Тому зовсім не зайвою риторикою видаються слова Вільяма Фостера: «Це була кривава оргія – одна з найжахливіших в історії виникнення і укріплення світової капіталістичної системи»¹⁹⁶.

Колоніальна політика була важливим елементом формування світової капіталістичної системи. Від самого початку для стосунків центру і периферії були характерні нерівноправність і навіть звичайне пограбування центром периферії. В. Фостер писав: «До 1800 року рудники Латинської Америки давали Європі приблизно на 40 мільйонів доларів в рік золота і срібла; це вдесятеро перевищувало весь видобуток решти світу»¹⁹⁷. Без такого припливу дорогоцінних металів модернізація в Європі була б надзвичайно ускладненою.

Вважаю за потрібне нагадати про вранішню зорю модерну, адже вона зараз дещо призабулася. Між тим сучасність народжувалася і існувала більшу частину своєї історії в крові і стражданнях. Її історія – це не тільки історія страждань, але й історія боротьби пригноблених. Модерн – наскрізь конфліктна структура.

Етапи розширення світової капіталістичної системи ґрунтовно дослідив І. Валлерстайн. Наведу його коротке резюме цього процесу: «... Історична географія сучасної нам структури характеризується трьома головними моментами. По-перше, це етап історичного формування, що тривав з 1450 по 1750 рр., коли світо-система модерніти охопила більшу частину Європи (за винятком Росії та Оттоманської імперії), а також деякі частини Американського континенту. По-друге, це потужна експансія з 1750 по 1850 рр., коли в систему були включені Росія, Оттоманська імперія, Південна і окремі частини Південно-Східної Азії, значні території в Західній Африці, а також решта частин обох Америк. По-третє, – останнє розширення в період 1850 – 1900 років, коли в систему поділу праці були інкорпоровані Східна Азія, ряд регіонів Африки,

¹⁹⁵ Там само. – С. 105.

¹⁹⁶ Там само. – С. 48.

¹⁹⁷ Там само. – С. 69.

ще не зачеплені раніше цим процесом території Південно-Східної Азії та Океанії. На цьому етапі капіталістичне світо-господарство вперше набуло воістину глобального характеру»¹⁹⁸.

Проте через кров і страждання, як незапланований ефект дій людей, які керувалися лише жадобою до наживи, народжувалося людство. Вже в XIX ст. про нього можна говорити як про єдину комунікаційну систему. Індикатором тут може бути прокладення кабелю для електричного телеграфу між Європою і Азією в 1863 р. Подвійний кабель через Атлантику було прокладено в 1866 р. Інформація про події в різних куточках світу розповсюджувалися через газети. Їх кількість з 1828 по 1900 рр. збільшилася з 3168 до 31036 назв. Газетний бум охопив не лише Європу. В 1900 р. в Індії виходило 600 газет, в Африці – 195, в Японії – 150¹⁹⁹.

Через кров і страждання відбувалося пробудження сутнісних сил людини. Наука, як центральний інститут модерних суспільств, виховувала в людині раціональне ставлення до дійсності і до самої себе. Раціоналізм досить швидко поширюється не лише на розуміння природи, не лише на технології перетворення природних предметів в матеріальні блага, але й на суспільство. **Вільям Петті** (1623 – 1687) підрахував вартість всіх благ, якими володіє Англія та Уельс і запропонував шляхи їх примноження. При цьому виходив з того, що: «...лише відсутністю порядку можна пояснити злиденність в Англії і те, що деяких людей ця обставина доводить до зшибениці або голодної смерті»²⁰⁰.

Історія модерну – це історія бігу націй навипередки. В дослідженнях з історії сучасності ми постійно натрапляємо на констатації на кшталт такої: «Виробництво чавуну зросло в Німеччині з 2,7 млн. тонн в 1880 р. до 8,5 млн. тонн в 1900 р., а сталі – відповідно з 0,6 млн. тонн до 6,6 млн. тонн. До початку XX сторіччя Німеччина посіла третє місце в світі з виробництва чавуну і друге – з виробництва сталі. Перед першою світовою війною темпи зростання виробництва сталі в Німеччині були вищими навіть від американських. У Німеччині воно зросло з 1880 по 1913 рр. майже в 30 разів, а в США – в 25 разів»²⁰¹. Подібних при-

¹⁹⁸ Валлерстайн І. Кінець знаомого міра. Соціологія XXI віка / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – С. 82.

¹⁹⁹ Bayly С.А. The Birth of the Modern World. 1780 – 1914 / Global Connections and Comparisons. – Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 2005. – Р. 19 – 20/

²⁰⁰ Петті В. Verbum sapientі (Слово мудрым) 1664 г. // Петті В. Экономические и статистические работы / пер. с англ. под ред. М. Смит. – М. : Гос. соц.-эк. изд-во, 1940. – С. 88.

²⁰¹ Гольдштейн И., Левина Р. Германский империализм / Под общ. ред. и с послесловием Е. Варга. – М. : ОГИЗ, Гос. изд-во полит. лит., 1947. – С. 49 – 50.

кладів можна наводити безліч. От характерна інформація про розвиток мережі залізниць в Росії: «Друга половина 60-х і початок 70-х років XIX ст. були першим періодом величезного будівництва залізниць, коли в середньому за один рік вибудовувалося півтори тисячі кілометрів нового шляху. Всього за 1861 – 1885 рр. створено було 24064 км, що становило 35% від довжини всіх залізничних колій, які мала Росія в 1913 р.»²⁰².

Модерн – це постійний потік. Світ модерну постійно змінювався і існував через цю зміну. Він постійно набував усталених обрисів і знову їх втрачав. Але навіть у цьому постійному потоці змін з другої половини XX ст. почалося відбуватися щось незвичне. Ця незвичність відображена в теорії постіндустріального суспільства.

4. Концепція постіндустріального суспільства Данієла Белла

Будь-який радикальний поворот в осмисленні природної чи соціальної реальності готується великою кількістю вчених. Але якщо відбувається становлення нової парадигми в науці, то воно пов'язане з прецедентним текстом. Відчуття радикальної зміни в існуванні модерних суспільств засвідчили багато соціологів, економістів, представників політичних наук. Але прецедентним текстом стала книга американського соціолога **Данієла Белла** (1919 – 2011) «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» (Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, 1973). Твір цей досить дивний. Більша частина теоретичних висновків міститься в передмовах і в епілозі, який радше схожий на окрему монографію, ніж на підбиття підсумків дослідження. В шести розділах рух думки автора спрямовано від змін в економічній підсистемі суспільства, коли замість виробництва благ в речовій формі на перше місце виходять послуги, через дослідження нової ролі теоретичних знань в суспільстві до з'ясування нових контурів політичної системи. Тексти глав містять багато емпіричної інформації і дуже багато відступів, кожен з яких цікавий сам по собі, але всі вони весь час змінюють оптику бачення досліджуваної проблеми. У своєму викладі не буду рухатися за будовою авторського тексту, а зроблю реконструкцію його концепції.

Сучасність пов'язана з відчуттям змін, нестабільності, перехідності. Це відчуття було сприйняте засновниками соціології як відчуття кризи.

²⁰² Рындинский П. Г. Утверждение капитализма в России. 1850 – 1880 гг. – М. : Наука, 1978. – С. 102.

Але якщо якийсь стан триває досить довго, то відчуття величі і трагізму зникає. Натомість з'являється іронія. Так і в соціологічному співтоваристві з розумінням сприйняли жарт Кліффорда Гірца, що «перехідне суспільство» може стати постійним у соціальних науках²⁰³.

Кожне покоління дослідників сучасного суспільства відкривало принципові зміни в його розвитку. Так, воно зазнало три технологічні революції – пари, електрики і комп'ютерів. Капіталістичний устрій переходив від ери вільної конкуренції до стадії монополістичного капіталізму, яка у свою чергу перейшла у стан державно-монополістичного капіталізму. Але після Другої світової війни соціологи та економісти почали фіксувати симптоми, які свідчили про те, що у своєму розвитку індустріальне суспільство начебто заперечує само себе. Вони змушували пригадати, що ще на початку ХХ ст. соціологи в країнах центру світової капіталістичної системи почали фіксувати досить дивні у світлі теорій, що панували на той час, тенденції. Так, в Німеччині **Еміль Ледерер** (Lederer Emil) ще в 1912 р. почав писати про «новий середній клас». Після Першої світової війни ця суспільна група продовжила свій розвиток. До неї Е. Ледерер, Я. Маршак та інші німецькі дослідники відносили спеціалістів, які перебували на державній службі. Але це не просто державні чиновники. Держава в той час почала брати на себе велику кількість функцій у суспільстві, в тому числі і в управлінні економікою. Всі ці функції і виконувалися «новим середнім класом». Це не сприймалося б так гостро, якби не було пов'язано з фактами, що входили в суперечність з тенденціями, які вважалися іманентно притаманними капіталізму. Так, з 1895 р. по 1925 р. в Німеччині частина промислових робітників в сукупній робочій силі знизилася з 56,8% до 45,1%²⁰⁴.

Подібні процеси відбувалися і в США. Тут, за свідченням Д. Белла, з 1920 р. «білі комірці» перетворилися на соціальну групу, чисельність якої зростала найбільш стрімко. У 1956 р. ця група вперше перевершила за своїм обсягом групу «синіх комірців»²⁰⁵. Хоча традиції США значно відрізнялися від німецьких, але й тут після Другої світової війни держава перетворилася на одного з основних роботодавців. Американський соціолог писав, що на початок 1970-х років кожен шостий з американ-

²⁰³ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 65.

²⁰⁴ Там само. – С. 91.

²⁰⁵ Там само. – С. 180.

ських робітників працював на одному з 80 тис. підрозділів, які в сукупності і становили уряд Сполучених Штатів²⁰⁶.

У названих процесах можна було помітити декілька складових. Одна з них є наскрізною для сучасності. Її найбільш чітко зафіксував М. Вебер. Це – тенденція бюрократизації, яка пов'язана з рухом до легітимного панування і до торжества цілераціональної поведінки. В цьому сенсі інтенцією індустріального суспільства у всіх його різновидах є бюрократизація. Але поряд з цією тенденцією все помітнішою стає тенденція, пов'язана зі змінами у сфері праці. В економіці все суттєвішу роль виконували спеціалісти, а не капіталісти-власники і пролетарі. Це свідчило про зміни у технологічному базисі суспільства, які обумовлювали зміни в його соціальному устрої. Ці дві тенденції взаємодіяли, але не були тотожними. До того ж їх взаємодія мала суперечливий характер.

Реакцією на ці зміни стали декілька теорій. По-перше, значна їх кількість була покликана пояснити тенденцію бюрократизації. Найвпливовішим класиком дослідження бюрократизації, як зазначено, був М. Вебер, який вважав, що вона вразить як капіталістичне, так і соціалістичне суспільство. Дуже цікавий поворот в дослідженнях бюрократії відбувся після Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Формування сталінського режиму поставило питання про його соціальну природу. В 1930-ті роки на світову наукову спільноту значний вплив мали праці **Л. Троцького**. Він вбачав причини походження тоталітаризму в тому, що Сталін звів разом дві сили, які до цього протистояли одна одній, – бюрократію і партію²⁰⁷. Л. Троцький ухиляється від того, щоб назвати бюрократію класом і визнати лад Радянського Союзу варіантом капіталізму. Але він звертає увагу на те, що панування бюрократії споріднює Радянський Союз з фашистськими Німеччиною та Італією і навіть зі США часів «нового курсу» Ф. Рузвельта. У цьому він вбачає можливість особливого варіанту розвитку, який вслід за Бруно Р. називає «бюрократичним колективізмом». Під останнім псевдонімом приховувався італієць Бруно Ріцці, який 1939 р. в Парижі видав книжку «Усе-світня бюрократія», де названа соціальна група була визнана окремим класом²⁰⁸. Таке визнання мало велике значення для дисидентів в соціалістичному таборі. Ідеї М. Джиласа і М. Восленського добре відомі, і я на них зупинятися не буду.

²⁰⁶ Там само. – С. 177.

²⁰⁷ Там само. – С. 117.

²⁰⁸ Там само. – С. 120.

У західній соціології розвиток цих досліджень мав дещо інші наслідки. Один з троцькістських розкольників М. Шахтман дійшов висновку, що в Радянському Союзі виник новий тип суспільства, який не може бути визначений ні як соціалістичний, ні як капіталістичний. Один з його прибічників **Джеймс Бьорнхем** (James Burnham) виступив з теорією революції менеджерів (The Managerial Revolution, 1941). Подібну революцію він розглядав як невідворотний результат західного розвитку, який веде до відокремлення власності і функції. Д. Белл пише: «Бьорнхемівська «революція менеджерів», яка радше як ідея і фраза, ніж як специфічний набір визначень і категорій, мала серйозний вплив протягом тридцяти років, що минули з часу публікації його роботи, є зразком простоти, як і в мистецтві. Книга базувалася на припущенні, що *функція*, а не *власність*, є найважливішою основою влади в суспільстві, де сильні технічні начала. В роботі висувалася вельми приваблива теорія зміни класів, згідно з якою як не пригнічене селянство прийшло на зміну деспотичним феодалам, а їх обох витіснив зовсім інший клас, буржуазія, яка перебудувала суспільство за своїм образом і подобою, так і пролетаріат не прийде на зміну капіталістам, а обидва ці класи будуть замінені «менеджерами», які стануть новою правлячою елітою, що захопила владу завдяки своїй технічній перевазі»²⁰⁹.

Хоча теорія Дж. Бьорнхема відштовхувалася від реальних процесів у капіталістичному суспільстві, вона зазнавала серйозної критики. Кричущим фактом було те, що автор передрікав, що в Другій світовій війні, яку він вважав першою війною менеджерів, переможе Німеччина. Це, на його думку, мусило об'єднати Європу під керівництвом менеджерів. Але суттєвими були і заперечення теоретичного плану. Наприклад, Дж. Бьорнхем нечітко визначав обсяг шару управлінців. З цього випливало, що він мав на увазі саме керівників підприємств, тобто економічних менеджерів. Як бути з державними службовцями? Якщо ж ця теорія мала на увазі тільки економічних менеджерів, то якраз вони навряд чи можуть стати єдиною домінуючою елітною групою в суспільстві, адже підприємства дуже різні і конкурують між собою. Тому Д. Белл вважає, що теорія Дж. Бьорнхема, разом з теоріями панівної еліти Ч. Райса Міллса та теорією щаблів економічного зростання У. Ростову, належить до тих, що, зіткнувшись з реальністю, перетворюються на карикатуру²¹⁰.

²⁰⁹ Там само. – С. 122.

²¹⁰ Там само. – С. 17.

Інтелектуальний контекст, в якому створював свою концепцію Д. Белл, був досить суперечливим. Фактично концепція постіндустріального суспільства формувалася одночасно з розвитком концепції індустріального суспільства. Французький філософ і соціолог **Раймон Арон** (*Raymond Aron* 1905 – 1983) у 1962 р. опублікував працю «18 лекцій про індустріальне суспільство». Тут він продовжив лінії міркувань, прокладених А. Сен-Симоном, О. Контом, Е. Дюркгаймом, К. Марксом, М. Вебером та ін. Особливо важливою Д. Белл вважає працю **Коліна Кларка** (*Colin Clark* 1905 – 1989) «Умови економічного прогресу» (1940 р.). Він пише, що для англійського економіста «...сектори господарства, що виділяються на основі розподілу робочої сили, можна розділити на первинні (видобувні галузі), вторинні (обробна промисловість) та третинні (послуги); питома вага кожного зі згаданих секторів у суспільстві залежить від рівня продуктивності (виробітку на одного працівника) в межах сектора. Економічний прогрес, таким чином, визначається нормою переміщення робочої сили з одного сектора в інший, і ця норма є функцією різної продуктивності праці в окремих секторах»²¹¹. Цей підхід К. Кларка став одним з головних методологічних орієнтирів для Д. Белла.

Оскільки я зачепив тему методологічних орієнтирів американського соціолога, то зупинюся на цьому більш докладно. Він вважав, що його книга є «...прогнозом змін в соціальній структурі західного суспільства»²¹². Розуміння Д. Беллом соціальної структури відрізняється від найбільш поширеного. Він пише: «Суспільство можна аналітично поділити на три частини: соціальну структуру, політичну систему і сферу культури. Перша охоплює економіку, технологію і систему зайнятості»²¹³. Придивимося до цього твердження. Безумовно, соціальна структура стоїть досить близько до економічної підсистеми суспільства. Деякі її аспекти, такі як соціально-професійна структура, прямо занурені в економічне життя. Мало того, вони залежать саме від технологій, які використовуються у той чи інший час. Але відносини власності вже демонструють певну варіативність щодо продуктивних сил суспільства. Скажімо, на індустріальній стадії існували суспільства з домінуванням приватної власності (капіталістичні) і з домінуванням державної власності (соціалістичні). Власність як інститут забезпечується не тільки грою

²¹¹ Там само. – С. 99.

²¹² Там само. – С. 11.

²¹³ Там само. – С. 15.

економічних сил, але потребує підтримки з боку політичної системи. Звідси і відносно автономний характер соціальної системи суспільства, елементами якої є великі сталі соціальні групи, пов'язані між собою стабільними зв'язками. Д. Белл ліквідує відносну автономність соціальної системи, а тим самим зводить її до елемента економіки. Таким чином, він отримує можливість витлумачувати зміни в соціальній системі як наслідок змін в зайнятості, які у свою чергу є наслідком змін в технологіях. Це – фактично технологічний детермінізм.

Сам Д. Белл розуміє небезпеку скотитися на позиції технологічно-го детермінізму. Тому він ускладнює свою методологію. По-перше, це досягається за рахунок суб'єктивізації та релятивізації поняття соціальної структури. Він прямо пише: «Структура суспільства – це не зліпок з соціальної реальності, а концептуальна схема»²¹⁴. Саму реальність американський соціолог розглядає як історичний потік подій. Її впорядковує наш розум, застосовуючи категорії: «Для досвіду первинним є фактичний порядок, а для смислу – логічний»²¹⁵.

Логіку в потоці подій ми, з погляду Д. Белла, віднаходимо за допомогою концептуальних схем, кожна з яких «...не може бути правильною чи неправильною, а лише корисною чи некорисною»²¹⁶. Теоретик накладає логічний порядок на історичний. Емпірична реальність дуже складна, тому на неї можна накласти декілька концептуальних схем. Скажімо, концептуальні схеми К. Маркса і М. Вебера накладаються на одну й ту ж реальність, виділяючи в ній різні ряди емпіричних відносин. Тому не можна сказати, що одна концептуальна схема істинна, а інша – ні. Концептуальна схема спрямована не на детерміністське пояснення розвитку суспільства, а прагне виявити його центральний принцип, суспільну вісь. «У пошуках відповіді на запитання, як функціонує суспільство, ця ідея прагне визначити в межах концептуальної схеми його *організуючий* кістяк, навколо якого групуються інші інститути, або *енергізуючий* принцип, що логічно обумовлює всі інші»²¹⁷. На думку Д. Белла, суспільства можна розташувати або вздовж осі власності, або вздовж осі виробництва і різновидів знання, що використовується. У першому випадку ми отримуємо «феодалізм», «капіталізм», «соціалізм», у другому – «доіндустріальні», «індустріальні» та «постіндус-

²¹⁴ Там само. – С. 11.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. – С. 12.

²¹⁷ Там само. – С. 13.

тріальні» суспільства. І якщо у першому випадку США і СРСР опинялися в різних категоріях, то у другому мали вигляд двох різновидів індустріального суспільства. Американський соціолог вважає це перевагою даного методу: «Таким чином можна уникнути однобічного детермінізму як економічного, так і технологічного у поясненні суспільних змін, зберігаючи при цьому логіку певної концептуальної схеми. Відкидається причинність, але акцентується увага на значущості (або, в дільтеївському сенсі, на значенні). Таким чином можна створити і принцип додатковості в соціальній теорії»²¹⁸.

У цих методологічних принципах відобразилися, скоріше за все, приховані ідеологічні постулати тієї епохи. Технологічний детермінізм і вісь виробництва та знання, що використовується, позитивно корелювалися з очікуваннями конвергенції між світовими системами капіталізму та соціалізму. Ствердження релятивізму організуючих аналіз принципів мусило притлумити ідеологічну боротьбу, знявши з неї забарвлення війни кінця світу.

Суспільство – справді найскладніша з відомих науці систем. Дійсно, при його аналізі можна виділяти осі аналізу, але врешті-решт доведеться відповідати на питання про їх співвідношення. Інакше такий підхід виллється в електику, з якої можна вивести все, що завгодно. Що стосується протиставлення потоку подій як емпіричної реальності і структури як суто аналітичних продуктів і засобів, то воно взагалі не витримує критики. Структури наявні у будь-якому перебігу подій як їх інваріанти. І це не просто загальні риси подій, а таке загальне, що задає саме поле можливостей для цих подій.

Варто, правда, зазначити, що в самому аналізі змін в соціальній структурі капіталістичних країн Д. Белл не використовує повною мірою свої методологічні постулати. Він розглядає соціальні групи як цілком реальні соціальні утворення. Так само він аналізує і співвідношення між ними.

Проте, перш ніж перейти до цього аналізу, я зупинюся на розумінні Д. Беллом сучасності. Ця тема не створює особливого напруження в його дослідженні. Але вона задає загальні рамки аналізу змін у межах сучасності. Сучасність американський соціолог визначає через протиставлення традиційному суспільству: «Традиційні суспільства (вісімнадцятого сторіччя і більш ранні) віддавали «почесний» пріоритет землі, армії, церкві, і тільки право народження або успадкування могли забез-

²¹⁸ Там само. – С. 15.

печити доступ до цих інститутів. <...> Початок епохи модерніті означав викорчовування цього стратифікаційного порядку за допомогою принципу відкритості, мінливості та соціальної мобільності. Капіталіст і підприємець замінили аристократію поміщиків, урядові чиновники отримали владу над армією, інтелектуали прийшли на місце священнослужителів. І, в принципі, всі ці нові посади виявилися відкритими для обдарованих людей. Таким чином, відбулася справжня соціальна революція: здійснилася зміна в базі статусу і влади, і виникла нова форма доступу до суспільно значущих позицій та привілеїв»²¹⁹. Сучасність була зорієнтована на постійні зміни, а, отже, на новизну. «Відмінною ознакою модерніті можна вважати потребу в новизні, причому подібні вимоги є не стільки якимись новими аспектами людського досвіду, скільки змінами в масштабах явища»²²⁰. Це накладає відбиток на всі сторони життя суспільства, в тому числі й на соціалізацію: «Тисячоліттями – і це й сьогодні можна сказати про деякі куточки світу, хоча такі невпинно скорочуються, – діти, йдучи за батьками, наслідували спосіб дій, що встановився, та заведений порядок, мали спільну з ними книгу знань та моралі, підтримували тісні зв'язки з домом та родиною. Сьогодні дитина не тільки приречена на радикальний розрив з минулим; вона повинна готуватися до невідомого майбутнього»²²¹.

Перша версія сучасності – індустріальне суспільство. Д. Белл до проблеми суспільного устрою і його змін підходить досить реалістично. Він пише, що «...соціальні системи зживають себе повільно»²²². Теорії індустріального суспільства стали розвинутими в той час, коли більшість населення Європи та Північної Америки були зайняті в сільському господарстві. Одним з перших пропагандистів індустріалізму був Анрі де Сен-Симон, який 1816 р. почав видання журналу «L'industrie». К. Маркс та Ф. Енгельс закінчили «Маніфест Комуністичної партії» в лютому 1948 р. Але ще 1851 р. перепис населення у Великій Британії показав, що найбільш поширеними професіями були сільськогосподарські робітники і домашні слуги. Більшість робітників були ще ремісниками, а не працювали на великих фабриках. В інших країнах Європи промислових робітників було ще менше. У 1850 р. з 23 млн. населення США 19,6 млн. мешкали за межами міст. З 7,7 млн. сукупної робочої

²¹⁹ Там само. – С. 572.

²²⁰ Там само. – С. 253.

²²¹ Там само. – С. 230.

²²² Там само. – С. 495.

сили нараховувалося 4,9 млн. сільськогосподарських робітників. В промисловості і будівництві було зайнято тільки 1,2 млн. чол.²²³

Радикальні зміни почалися лише з інтенсифікацією сільського господарства. Д. Белл пов'язує його з винаходом механічної жатки С. Маккорміком (1851 р.). Це поступово привело до витіснення зайвих людей з села в місто, до перетворення фермерів в невелику соціальну групу²²⁴. Але теорії індустріального суспільства відображали головну тенденцію змін у суспільстві. В цьому і їх достоїнство і причини невідповідності реальним процесам. Тому теорії індустріального суспільства постійно змінювалися і змінюються. Але йдеться не про калейдоскопічні зміни, адже вони відбуваються в межах певної традиції. «Для всіх теоретиків індустріального суспільства (і у даному разі також для К. Маркса) точкою відліку (або основним інститутом) є промислове підприємство, а як становий хребет суспільства виступає соціальна ієрархія, що виникла з організації праці на базі машинного виробництва. З цієї точки зору всі індустріальні суспільства мають деякі спільні риси: скрізь поширена однакова технологія; однакова і якість технічних та інженерних знань (а також навчальних закладів, які їх надають); приблизно однакові набори професій і видів праці»²²⁵.

За Д. Беллом «індустріальні суспільства – це *економічні* суспільства, що організовані навколо принципу функціональної ефективності, який вимагає отримання «більших результатів з менших вкладень» та вибору найбільш «раціонального» типу дій»²²⁶. У цьому типі суспільства головну роль відіграє виробництво матеріальних благ. Головною продуктивною силою стають промислові робітники. Функції власності і керівництва виробництвом в цілому збігаються і зливаються у фігурі капіталіста. Суперечність між промисловими робітниками і капіталістами є головним відношенням в соціальній структурі. Екстраполяція головних тенденцій цього типу суспільства веде до його перебудови за зразком фабрики, а отже загрожує всезагальною заорганізованістю.

Д. Белл показує, що відмічені інтенції індустріального суспільства були тимчасовими. Про перші дзвіночки невідповідності я вже сказав. Далі американський соціолог прямо пише: «Цілком можна вважати, що 1945 – 1950 роки символічно були роками народження постіндустрі-

²²³ Там само. – С. 165 – 166.

²²⁴ Там само. – С. 167.

²²⁵ Там само. – С. 99.

²²⁶ Там само. – С. 100.

ального суспільства»²²⁷. Отже, рубежем у розвитку сучасності була Друга світова війна. Саме під її впливом, перш за все в США, відбувся якісний суспільний перехід. До цього я ще повернуся, коли аналізуватиму думки Д. Белла про науку.

Найбільш наочним індикатором переходу до постіндустріального суспільства можна вважати збільшення сектора послуг. Д. Белл США вважає «першою сервісною економікою». На період написання роботи США були «...єдиною країною, де у сфері послуг зосереджено більше половини усіх працюючих, і на неї припадає більше половини валового національного продукту (ВНП)»²²⁸. Але перетворення сфери послуг на провідну в економіці не є власне сутністю постіндустріального переходу. Американський соціолог наголошував на необхідності комплексного підходу до нього: «Концепція постіндустріального суспільства є широким узагальненням. Її сенс легше зрозуміти, якщо виділити п'ять компонентів цього поняття:

1) в економічному секторі: перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг;

2) в структурі зайнятості: домінування професійного і технічного класу;

3) принцип суспільної осі: центральне місце теоретичного знання як джерела нововведень та формулювання політики;

4) майбутня орієнтація: особлива роль технології і технологічних оцінок;

5) прийняття рішень: створення нової «інтелектуальної технології»²²⁹.

По всьому тексту праці Д. Белла розкидані порівняння постіндустріального суспільства з індустріальним. Наведу головні з них. Якщо в індустріальному суспільстві провідними організаціями були промислові підприємства, то у зв'язку зі зміною ролі фундаментальних наукових знань центральні позиції мусять посісти університети. «Фактично теоретичне знання все більше стає стратегічним ресурсом, осьовим соціальним принципом, а університети, дослідницькі організації та інтелектуальні інститути, де воно кодифікується і збагачується, виявляються осьовими структурами цивілізації, що народжується»²³⁰. В іншому місці він ще наполегливіше пише про теоретичні знання: «Поняття «постіндустріальне суспільство» робить наголос на центральному місці теоретич-

²²⁷ Там само. – С. 466.

²²⁸ Там само. – С. 19.

²²⁹ Там само. – С. 18.

²³⁰ Там само. – С. 33 – 34.

них знань як на тому стрижні, навколо якого будуть організовані нові технології, економічне зростання і соціальна стратифікація»²³¹.

Д. Белл навіть протиставляє теоретичні знання власності, що не дуже коректно з логічного боку. «В капіталістичному суспільстві осьовим принципом була приватна власність, в постіндустріальному ж є центральна роль теоретичного знання»²³². Протиставлення капіталістичного суспільства постіндустріальному і приватної власності теоретичному знанню передбачає використання принципово різних концептуальних схем як тотожних. Проти цього виступав сам автор. При цьому таке змішування імпліцитно підштовхує до висновку, що постіндустріальне суспільство автоматично виводить нас за межі капіталізму. Висновок абсолютно необґрунтований.

Д. Белл підкреслює, що в постіндустріальному суспільстві, на відміну від суспільства індустріального, домінуватиме не пролетаріат, а професійний і технічний клас. Це він вважає одним з найважливіших аспектів нового суспільства²³³.

Американський соціолог називає постіндустріальне суспільство комунальним, маючи на увазі, що суб'єктами рішень в ньому здебільшого стають групи, а не індивіди. Тут «...соціальною одиницею виступає скоріше окреме співтовариство, ніж індивід, і за мету ставить досягнення «соціального рішення», відмінного від простої суми індивідуальних рішень, які в своїй сукупності можуть призвести до страхіття, що помітно на прикладі особистих автомобілів і жахливих наслідків їхнього руху»²³⁴. Серед відповідних людських об'єднань Д. Белл виділяє ті, які він називає сітисами. Ця назва повинна відтінити ту обставину, що інтереси людей в постіндустріальному суспільстві визначаються приналежністю до тієї чи іншої організації. Цим постіндустріальне суспільство відрізняється від індустріального, де визначальними є статусні групи, головними серед яких є класи. Наведу досить велику цитату: «В капіталістичному суспільстві власники або бізнесмени, взяті як клас, зосереджені винятково в комерційних фірмах і корпораціях, і, таким чином, статусні і сітисні групи збігаються. В постіндустріальному суспільстві, однак, члени чотирьох професійних верств входять до складу різних сітисів. Вчені можуть працювати на підприємствах, у державному апараті, університетах, у сфері послуг або військовій галузі

²³¹ Там само. – С. 152.

²³² Там само. – С. 159.

²³³ Там само. – С. 168.

²³⁴ Там само. – С. 172.

(хоча значну частину «чистих» вчених можна виявити в університетах). Аналогічно розподіляються технократи і управлінці. Внаслідок такого «розпорощення» вірогідність чистої корпоративної свідомості, здатної до яскравого політичного виходу, має тенденцію до зменшення»²³⁵. В цілому концепцію сітусів варто визнати не дуже продуктивною. Вона майже нічого не додає до змісту понять «інститут» та «організація», а також до розуміння їх взаємодії. До того ж поняття «сітус» інтуїтивно можна використати лише для характеристики великих корпорацій. Але це ніде чітко не застерігається.

Більш глибокі міркування про «комунальну» природу постіндустриального суспільства у Д. Белла пов'язані з аналізом суспільного блага. Американський соціолог відштовхується від думки А. Сміта про те, що економічні блага існують у двох видах – індивідуальному і груповому. Індивідуальні блага подільні, а тому кожен індивід/сім'я купують їх на основі вільного споживацького вибору. Суспільні блага неподільні. Вони існують як громадські служби і повинні встановлюватися єдиним рішенням. До таких благ належать оборона, освіта, охорона здоров'я, стан навколишнього середовища, протиепідемічні служби, планування міст та транспортної системи і т. д.²³⁶ Такі блага відіграють дедалі важливішу роль в сучасних суспільствах. У постіндустриальному суспільстві у зв'язку з центральною роллю науки, яка сама є суспільним благом, проблема суспільних благ стає найбільш актуальною. Вона показує обмеженість ринкових регуляторів і потребує неринкових механізмів прийняття рішень. Але останні можуть перетворитися в генератор конфліктів між соціальними групами. В умовах обмежених ресурсів, скажімо, в місті, варто визначитися, куди їх вкласти – в удосконалення водогону чи в будівництво нової дороги. Мешканці різних частин міста можуть бути по-різному зацікавлені в таких рішеннях. У самій науці теж може виникати гостра конкуренція за ресурси між різними науками, групами вчених та ін. Д. Белл пише: «Найбільш важливим є те, що природа неринкових політичних рішень веде до прямого конфлікту: на противагу ринку, який розосереджує відповідальність, у політиці суть рішень доступна і очевидна; ясними є також їх наслідки; зрозуміло, хто несе втрати, а хто отримує переваги»²³⁷. Але ця обставина робить саме політику центральною інституціональною підсистемою постіндустриального суспільства.

²³⁵ Там само. – С. 503.

²³⁶ Там само. – С. 408 – 411.

²³⁷ Там само. – С. 160.

Д. Белл підкреслює, що підвищення значення політики пов'язано з втратою суспільством економіцентричних характеристик: «...Якщо найважливіший історичний поворот останньої чверті сторіччя зводиться до підпорядкування економічних функцій соціальним цілям, то політична система невідворотно перетворюється в контролюючу структуру суспільства»²³⁸. До речі, ця обставина повинна значно підвищити і роль самої соціології. Адже подолання економіцентризму можливо лише з орієнтацією на більш широкий обрій бачення суспільства, який і задає соціологія. Д. Белл пише: «Насправді, всупереч економізованому способу мислення, можна виявити – тут я прошу вибачення за незграбний вислів – якусь соціологізовану модель, говорячи іншими словами, докласти зусиль до того, щоб судити про потреби суспільства більш осмислено і, користуючись старомодною термінологією, діяти на основі якоїсь сформованої концепції «суспільного інтересу»²³⁹.

Хоча рішення з приводу суспільних благ приймають політично, вони готуються науково. Тому багато в чому влада в постіндустріальному суспільстві набуває технократичних рис. Це пов'язано також з відокремленням власності від суспільної функції. Але це зовсім не означає, що в цьому типі суспільства запанує технократія, яка базується на меритократичному принципі.

Постіндустріальне суспільство передбачає новий рівень соціальної справедливості. Вона не може базуватися лише на рівності можливостей. Суспільство мусить забезпечити в життєво важливих сферах і рівність результатів. Наприклад, медичне обслуговування не повинно залежати від заслуг і досягнень. Але це – не суспільство повної рівності. В цьому суспільстві мусить існувати меритократія, проте вона повинна бути «добре організованою меритократією», яка хоч і не забезпечує повної рівності, та забезпечує справедливість²⁴⁰.

Шкода, що в ході своїх досліджень Д. Белл змінював зміст поняття «постіндустріальне суспільство». Як бачимо, в певних випадках він його розглядає як вихід за межі капіталізму. Але, мабуть, найбільш відповідає свідомо прийнятій методології таке розуміння цього типу суспільства: «Як соціальна система постіндустріальне суспільство не приходить «на зміну» капіталізму або соціалізму, але, як і бюрократизація, пронизує обидва ці соціальні типи. Вона є вираженням нових

²³⁸ Там само. – С. 503.

²³⁹ Там само. – С. 383 – 3284.

²⁴⁰ Там само. – С. 616.

змін соціальної структури, якими повинна управляти політична система»²⁴¹.

Американський соціолог пов'язав становлення постіндустріального суспільства зі змінами в світовому контексті, з формуванням нового типу цілісності світової системи. У цьому сенсі Д. Белла варто визнати одним з зачинателів дослідження глобалізації. Про це свідчать його слова про характер проблем, що стоять перед постіндустріальним суспільством: «...До кінця ХХ сторіччя до них додасться нова важлива проблема, яка змінить характер багатьох відповідей, – взаємозалежність світової економіки, яка зростає, і поява, разом з мережею телекомунікації та реактивною авіацією, всесвітньої комерційної корпорації. Контекст всіх рішень, які нині приймаються, має справжній міжнародний характер»²⁴².

В одному місці своєї монографії Д. Белл дав порівняння трьох типів суспільств. Коментуючи відповідну таблицю, він пише: «Це, безумовно, ідеальні типи, але мета такої конструкції – наочно показати суттєві відмінності. Так, доіндустріальне суспільство організоване навколо «взаємодії з природою»: ресурси забезпечуються видобувними галузями промисловості, а суспільство підкорюється законам віддачі, що знижується, і низької продуктивності. Індустріальне суспільство – це «взаємодія з перетвореною природою», яке засновано на взаємодії людини і машини і використовує енергію для перетворення природного навколишнього середовища в технічне. Постіндустріальне суспільство засноване на «грі між людьми», в якій на тлі машинної технології піднімається технологія інтелектуальна, заснована на інформації»²⁴³.

Насамкінець про назву нового типу суспільства. Воно викликало і викликає багато заперечень. Перш за все, вони пов'язані з негативним характером визначення нового суспільного устрою. Багато вчених пропонували позитивні визначення. Наприклад, Роберт Лейн ще у 1966 р. запропонував новий тип суспільства називати суспільством знання (knowledge society). Й. Масуда пропонував назву «інформаційне суспільство». Але Д. Белл відкидає всі пропозиції і наполягає на своїй назві. Втім сам термін йому не належить. Дослідники вказують, що він, мабуть вперше, був вжитий у 1914 р. А. Кумарасвами (А. Coomaraswamy). Потім цей термін у 1916 – 1917 рр. широко використовував англійський теоретик ліберального капіталізму А. Пенті (А. Penty). Але названі автори цим

²⁴¹ Там само. – С. 656.

²⁴² Там само. – С. 656.

²⁴³ Там само. – С. 157.

терміном позначали альтернативу капіталізму, де в правах будуть поновлені ремісництво та інші види індивідуального виробництва. Після Другої світової війни у 1958 р. цей термін почав використовувати Д. Рісман (D. Riesman). Він вже пов'язував постіндустріальне суспільство з сервісною економікою. Але цей вчений розумів нове суспільство як «суспільство дозвілля» (leisure society), що, по-перше, дуже вузько, а, по-друге, взагалі задає зовсім інше бачення процесів, ніж їх дав Д. Белл²⁴⁴. Сам Д. Белл наголошує на доцільності використання такої назви через те, що вона вказує на процес становлення нового суспільства, контури якого ще не достатньо чіткі. «Якими будуть ці нові суспільні форми, не зовсім зрозуміло. Малоймовірно, що вони набудуть єдності економічної системи та структурну цілісність, які притаманні капіталістичній цивілізації з середини XVIII до середини XX сторіччя. Вживання префіксу «*пост*»-вказує, таким чином, на те, що ми живемо в перехідний період»²⁴⁵.

Дослідження Д. Белла послужили основою для великої кількості теорій. Одні з них прямо посилаються на цього теоретика постіндустріального суспільства (скажімо, російський дослідник В. Іноземцев). Для інших ідеї Д. Белла як підрунтя, яке приймається підсвідомо.

4. Постмодерн і Другий модерн

Після праць Д. Белла в суспільних науках виникла мода на терміни з префіксом «пост». Суспільство, що склалося в країнах центру світової капіталістичної системи, визначалося не тільки як постіндустріальне, але й як «постекономічне», «посткапіталістичне» та ін. Суспільство, яке сформувалося після катастрофи соціалізму і розпаду СРСР, почали називати «постсоціалістичним», «пострадянським». В цілому ж історичний період, в якому розплодилися різноманітні «пост» дістав назву постмодерн.

Мені вже доводилося писати про шкоду всіляких негативних визначень у суспільствознавстві, які приховуються за префіксом «пост»²⁴⁶. З одного боку, вони малозмістовні, а, з другого, грішать певним утопіз-

²⁴⁴ Іноземцев В. Л. Постиндустриальный мир Даниела Белла // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. XII – XIII.

²⁴⁵ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 50.

²⁴⁶ Кононов І. Ф. Український націоналізм у світі Другого модерну // Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 17 – 18 листопада 2007 р. / Наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 293.

мом. Як не парадоксально, але це утопізм пристосуванців, опортуністичний щодо тенденцій нинішнього моменту. Перше не потребує пояснень. Особливості негативних визначень вивчені логікою. І в даному разі вони тільки повідомляють, що якась реальність вже не є тією, якою вона була колись. Більше нічого з цього ми не довідаємося. В кращому випадку автори оберуть декілька випадкових рис нової реальності. Звідси – безліч інтерпретацій, які не мають жодної теоретичної обов'язковості. Друга риса не така очевидна. Але всі визначення суспільної реальності з префіксом «пост» відсилають нас у якийсь соціальне потойбіччя, де все не так, як було до того. Щось на зразок Телемської обителі Франсуа Рабле. Постмодернізм всі ці утопічно-опортуністичні визначення збирає під одним дахом, надаючи їм легітимізації і живлячись від них.

Випереджаючи і готуючи подальший розгляд, зроблю одне термінологічне зауваження. В подальшому будуть використовуватися терміни «постмодерн» і «постмодернізм». Перший термін має онтологічний зміст. Ним визначається певний суспільний стан, який настав після кінця модерну. Другий термін застосовується щодо широкого інтелектуального руху, який експлікує і кодифікує цінності постмодерну.

Сучасний постмодернізм як інтелектуальний рух своїм прецедентним текстом вважає «Стан постмодерну» Жана-Франсуа Ліотара (Jean-François Lyotard. *La Condition postmoderne*, 1979)²⁴⁷. Це не означає, що французький філософ першим живив термін «постмодерн». Вольфганг Вельш показує, що періодично з 1870 р. цей термін з'являється то у художніх критиків, то у філософів, то в істориків. Скажімо, Арнольд Тойнбі ним позначив період після 1875 року, коли, на його думку, відбувся перехід від національно-державного мислення до глобальної взаємодії²⁴⁸. У всіх випадках за таким слововжитком стояло відчуття нестабільності модерну. Вона стосувалася не зовнішньої форми, а сутнісних визначень. Це відчуття свого часу достатньо вдало висловив італійський філософ Романо Гвардіні: «...Новий час закінчується. Три елементи, які ми в ньому бачили, вважалися до недавнього часу неминущими. Зі звичайної для європейської духовної історії точки зору природа, що покоїться сама в собі, автономний суб'єкт особистості і культура, що творить за своїми власними нормами, розглядалися як ідеї, розкрити які й здійснити якомога повніше є метою історії. Однак це була помилка: багато ознак вказує на те, що ці ідеї починають розпадатися»²⁴⁹.

²⁴⁷ Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 48.

²⁴⁸ Там само. – С. 25 – 27.

Сучасні постмодерністи вважають, що на їхню позицію працює все в сучасній культурі – теорія відносності, квантова механіка, антропологія і поетична творчість. Наслідком культурних зрушень стала переорієнтація з універсалізму на принциповий плюралізм. У межах цієї інтелектуальної течії існують свої поділи. Так вже цитований Вольфганг Вельш пише: «Ми усвідомлюємо, що в цій ситуації послаблення ланок єдності – кінця *mathesis universalis* (універсального пізнання – І. К.), втрати довіри до метаоповідей – постають різноманітні форми плюралізму: контрапродуктивні, неявні та ефективні або також дифузні, анонімні та точні»²⁵⁰. Нас ці поділи поки що не обходять. Тим більше, що постмодернізм їх почав проводити під впливом критики. Головне поки що зафіксуємо – це зсув від універсальності до партикулярності, від монізму до плюралізму у баченні й поясненні світу.

У зв'язку з цим мені пригадується думка Зигмунта Баумана: «Спосіб розуміння людьми світу завжди має тенденцію бути праксеоформним: він завжди формується під впливом ноу-хау поточного дня, того, за допомогою чого люди можуть діяти і того, як вони зазвичай діють»²⁵¹. Постмодерністський інтелектуальний рух формується наприкінці холодної війни, коли сенс протистояння двох світових систем втратив переконливість. Але в європейців залишився жах від досвіду тоталітаризму. Ж. - Ф. Ліотар вважав своїм обов'язком «врятувати честь мислення після Освенціму». Андрій Андрійвський пише: «На його думку, трагедія тоталітаризму в Європі нерозривно пов'язана з самою сутністю європейського мислення, орієнтованого на пошук безальтернативної істини. Такі претензії, за Ліотаром, в першу чергу характерні для ідеологій модерністського типу»²⁵². Серед європейських і американських інтелектуалів як відповідь на безперспективність світового протистояння поширилися ідеї конвергенції, змішування того, що раніше уявлялося непоєднуваним. У зв'язку зі зростанням суспільного виробництва в країнах Заходу класове протистояння втратило свою спонукальну силу для людей праці. Більш переконливою стала індивідуалістична перспектива поліпшення свого власного становища. Причетність науки до темних справ ХХ ст. стало причиною антисцієнтистського руху. Реабілітується

²⁴⁹ Гвардини Р. Конец нового времени // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 142.

²⁵⁰ Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 103.

²⁵¹ Бауман З. Текучая современность / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб. : Питер, 2008. – С. 64.

²⁵² Всемирная философия. ХХ век / Автор-составитель А. П. Андриевский. – Мн. : Харвест, 2004. – С. 466.

різноманітна архаїка. По радіо та телебаченню поряд з прогнозом погоди починають передавати астрологічні прогнози. В книгарнях з однаковою повагою починають ставитися як до наукової, так і до езотеричної літератури. В інтелектуальному житті все вагомніше про себе заявляє принцип «anything goes» (все підійде, ніщо не заборонено). Він отримує навіть теоретичне обґрунтування²⁵³. Культура, втративши напруженість, виявилася величезним зібранням текстів – світів, кожен з яких сам по собі самодостатній. Застиглі дискурси, які вже не є формою соціальних рухів, стали передумовою ігор інтелектуалів. Григорій Тульчинський цілком слушно писав: «Культура, переповнена культурою, заклопотана сама собою, мовами самовираження, яка вивертає саму себе, свої засоби назовні і навиворіт, виявляється такою ж згубною для людини, як для бронтозаврів і інших динозаврів – розміри їх тіла та панцирів»²⁵⁴. Все це і відобразилося у постмодернізмі.

Друге дихання постмодерну і руху постмодернізму надала катастрофа соціалізму і процеси в колишніх республіках СРСР. Тут відверто і брунтливо змішалися різні стилі життя, різні форми мислення, різні когнітивні конструкції і різні, часом просто несумісні, світогляди. Мабуть, про подібні феномени можна говорити і стосовно деяких країн «третього світу». Ірина Бутенко про такі країни, які вона досить шаблонно називає країнами пізньої та прискореної модернізації, пише: «В них скоріше розвиваються кордони між своїм і чужим, неприпустимим і неприпустимим, добром і злом; внаслідок постійних взаємодій різних культур виникають міжкультурні гібриди». І далі вона робить висновок, що подібні наслідки «...викликають розчарування в можливостях науково-технічного прогресу, відчуття безсилля науки і зневіру в розумності існуючого світоустрою»²⁵⁵.

Отже, постмодернізм мав свою онтологічну передумову – ситуацію глибокої кризи, яка охопила модерні суспільства. В країнах капіталістичного центру вона проявилася і в студентських бунтах 1968 р., і в активізації терористичної діяльності, і в ряді економічних криз. Але її справжні інтенції стають зрозумілими тільки зараз, коли виникла загроза відмови від найбільш амбітних і культурно насичених цілей, які в період модерну

²⁵³ Фейерабенд П. Наука в свободном обществе / Пер. с англ. А. Л. Никифорова. – М. : АСТ; АСТ МОСКВА, 2010. – С. 62 – 63.

²⁵⁴ Тульчинский Г. Л. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 44.

²⁵⁵ Бутенко И. А. Постмодерн как реальность, данная нам в ощущениях // Социс. – 2000. – № 4. – С. 4.

були осмислені як цілі всього людства. Одна з них – перетворення людства в справжній космічний феномен. Зараз все частіше мова йде про відмову від освоєння далекого космосу і зведення космічної діяльності лише до її житкових аспектів (телекомунікація, прогнози погоди тощо)²⁵⁶. Зміна ціннісних пріоритетів є чинною не лише щодо стосунків суспільства з природою. Відмова від космічної місії людства корелюється з відмовою від пошуку справедливого устрою суспільства. Катастрофа радянського соціалізму начебто показала нездійсненність утопічних мрій. Ситуація суспільної деградації, в яку потрапили більшість колишніх республік СРСР, лише посилила живильний ґрунт постмодернізму.

Про постмодернізм пишуть, що його привабливість на наших теренах обумовлена неможливістю його ідеологічної заангажованості та великою інтелектуальною вправністю і культурною вишуканістю²⁵⁷. Стосовно останнього сперечатися не буду. Більшість постмодерністів – великі ерудити і захоплені гравці на культурних полях. А от щодо ідеологічних інтенцій постмодернізму, то не все мені уявляється таким безневинним. Руйнування концепту прогресу, який входив до різних ідеологічних конструкцій постмодерну, не може бути несуттєвим для ідеологічної ситуації сучасності.

Ідея прогресу була загальною рамкою для усіх метанаративів модерну. В. Вельш пише: «Новий час, або модерн, створив три такі метаоповіді: емансипація людини (у Просвітництві), телеологія духу (в ідеалізмі) та герменевтика смислу (в історизмі). Сучасна ситуація, навпаки, характерна тим, що пута єдності слабкі; це стосується не тільки названих змістів, а й усього їхнього різновиду. Тотальність як така віджила своє, отже, почалося вивільнення частин»²⁵⁸.

Постмодерністи не лише анатомували труп прогресу, але й знайшли суттєві вади в його фізіології. Результати цих інтелектуальних зусиль увійшли в широкий контекст сучасного мислення. Їх поділяють навіть ті автори, які є свідомими супротивниками постмодернізму. Ульріх Бек вважає, що ідея прогресу легітимізує в модерних суспільствах той тип суспільних змін, який є антимодерним. Мається на увазі таке. В сучасних суспільствах зміни мусять бути прийняті і затверджені суспіль-

²⁵⁶ The end of the Space Age. Inner space is useful. Outer space is history // The Economist. – 30 June 2011. (Український переклад: Кінець космічної ери. Увага на земний простір! Відкритий космос – у минулому // Український тиждень. – 8–14 липня 2011 р. – С. 34 – 35.

²⁵⁷ Тульчинский Г. Л. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 35.

²⁵⁸ Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 50.

ством, конкретніше, громадянським суспільством. Але такої легітимізації набувають лише ті зміни, які реалізуються за допомогою політичної сфери. Найбільш доленосні рішення приймаються поза нею. Одні з них приймаються в дослідницьких лабораторіях, клініках, інші – в заводських цехах чи конторах фірм. Німецький соціолог пише: «Дослідницькі лабораторії та керівництво підприємств у перспективній індустрії стали «революційними осередками» під маскою норми»²⁵⁹. Така підривна діяльність в надрах модерних суспільств можлива тому, що для них притаманний поділ на політичну і економічну сфери, а людина роздвоюється між статусними позиціями громадянина і бюргера. Економічна сфера і бюргер принципово залишаються поза суспільним контролем в умовах ліберальної демократії. Зміни, які приходять з надр приватної діяльності в межах громадянського суспільства, легітимізуються за допомогою концепту прогресу. У. Бек пише: «„Прогрес“ можна розуміти як *легітимну* соціальну зміну без політико-демократичної легітимізації. *Віра в прогрес* заміняє *узгодження*. Мало того, вона заміняє всі питання, є свого роду завчасним узгодженням з цілями і наслідками, які залишаються невідомими та неназваними. Прогрес є *tabula rasa*, яку піднято до рівня політичної програми, котру неодмінно потрібно схвалити «оптом», начебто це шлях у земний рай. Основні вимоги демократії поставлені в моделі прогресу з ніг на голову»²⁶⁰.

Ульріх Бек називає ідею прогресу антимодерною. Підставою для цього є характер відповідного знання. Воно базується на вірі, а не на строгих процедурах верифікації. «Ця віра – свого роду *земна релігія модерну*. Їй притаманні ознаки релігійних вірувань: довіра до невідомого, незримого, невідчутного. Довіра всупереч розсудку, всліпу, не відаючи ні мети, ні засобів. Віра в прогрес – це віра самого модерну у власну творчу силу, яка стала технікою. Місце Бога і церкви зайняли продуктивні сили і ті, хто їх розвиває і управляє ними, – наука і економіка»²⁶¹.

Суперечливість модерну не дає підстав одну сторону цієї суперечності проголошувати модерною, а іншу – антимодерною. Реально серцевиною модерну є сама ця суперечність. Подібні суперечності можна помножити. Наприклад, ідея прогресу спирається на метафори Машини і Організму, в ролі яких попеременно уявляється суспільство. В ідеї прогресу зливається в суперечній єдності національна і інтернаціональна перс-

²⁵⁹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – С. 333.

²⁶⁰ Там само. – С. 319.

²⁶¹ Там само. – С. 320.

пективи. Нації змагаються за прогрес, але на світовій арені і сам прогрес є світовим явищем²⁶². Можна сказати, що прогрес є об'єктивною формою мислення людей індустріального суспільства. Він базується на двох обставинах. Перша пов'язана з економією суспільного розвитку цього часу. Для економіки важливим є теперішній час і майбутнє. Економічні суб'єкти повинні постійно вгадувати наступну кон'юнктуру. Хто не вгадав, той програв. Економіка тому уявляється спрутом, що постійно закидає свої щупальця у майбутнє²⁶³. Просторово-часовий континуум має вигляд асиметричний через підпорядкування часом простору. Майбутнє як модус часового руху здається найважливішою проблемою і для суспільства в цілому, і для окремих суспільних груп, і для кожного індивіда. Але майбутнього немає, той чи інший його варіант лише вірогідний, ймовірний. Це й породжує момент віри, про яку говорить Бек. Але ця віра цілком модерна. До того ж без віри неможливе жодне суспільство.

Друга обставина базується на повсякденному досвіді людей модерних суспільств, який їх привчив, що з плином часу їх життєві можливості розширюються завдяки відкриттям і винаходам. Зігмунт Бауман не дуже адекватно висловився про це так: «"Прогрес" – це декларація переконання, що історія немає значення, і рішучість не бере її до уваги»²⁶⁴. Рішучість якраз і з'являється з протиставлення минулого, з яким хочуть розлучитися, та майбутнього, до якого прагнуть. Сучасність же уявляється зоною їх боротьби.

Можна погодитися в З. Бауманом в тому, що в ідеї прогресу відбивається самопочуття переможців. «Суть така: «прогрес» означає не якість історії, а самовпевненість нинішнього часу. Найбільш глибоке, можливо єдине, значення прогресу становлять два тісно пов'язані між собою переконання: що «час на нашому боці» і що саме ми «визначаємо хід подій». Ці дві точки зору живуть і помирають разом – і продовжують існувати до тих пір, поки здатність визначати хід подій щоденно підтверджується у справах людей, що мають цю владу»²⁶⁵. Дійсно, відчуття прогресу виникає лише в суспільному русі, проте інтенції висловлювання виходять за межі цього. Автор суб'єктивізує поняття прогресу.

²⁶² Кононов І. Ф. Соціологія Другого модерну як наукова перспектива // Соціологія Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу. Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 37 – 38.

²⁶³ Там само. – С. 38.

²⁶⁴ Бауман З. Текущая современность / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб. : Питер, 2008. – С. 143.

²⁶⁵ Там само. – С. 143.

Але можна запитати, чому виникає така самовпевненість нинішнього часу, якщо вона не спирається на те, що він називає «якістю історії»? Чи не становить сама ця самовпевненість певної якості історії? І чи не можна сказати, що прогрес як об'єктивна форма мислення є відображенням певних структурних особливостей суспільства і характеру процесів, що розгортаються в ньому? Для мене очевидними є позитивні відповіді на ці питання.

Все це дає нам підстави повернутися до ідеологічних інтенцій постмодернізму. З. Бауман поділяє постмодерністське переконання в рівноцінності різних форм суспільного устрою з точки зору поширеності щастя і страждання людей. «Усі картини щасливого суспільства, написані різними фарбами і пензлями в ході минулих двох століть, виявилися або незбутніми мріями, або (у тих випадках, коли було оголошено, що мрії здійснилися) непридатними для життя. З'ясувалося, що кожна форма суспільного устрою породжує стільки ж страждання, якщо не більше, скільки і щастя»²⁶⁶. Автор не говорить, ким і як це було з'ясовано. Не варто плутати екзистенційні проблеми з проблемами якості життя. Остання дійсно зростала протягом модерну. Крім того, дана позиція спрямована проти людей найманої праці. Їм прямо говориться, що не варто боротися, не варто відчувати незадоволення від свого підпорядкованого становища. Боротьба не змінить балансу щастя і горя. Особисто я відкидаю таку позицію навіть суто з етичних міркувань. Морально неприйнятним є примирення з насильством, з невинуватою нерівністю, з десуб'єктивізацією людей.

Це дає мені підстави вважати постмодернізм тісно пов'язаним в сучасному ідейному контексті з неолібералізмом. Безумовно, вони орієнтовані на різні суспільні групи: постмодернізм – ідейний комплекс для інтелектуалів, неолібералізм – для промисловців, підприємців та політичного класу сучасних суспільств. Неолібералізму бракує інтелектуалізму. Він не може бути платформою для суспільної солідарності. Це – цинічна ідеологія «для своїх». Постмодернізм створює широкий інтелектуальний контекст, який робить прийнятним неолібералізм. Боротися немає за що. Треба отримувати задоволення від мовних ігор. А в іншому варто прийняти невідворотне.

Зрозуміло, що позиція постмодерністів, як хистка і принципово тимчасова, піддавалася всебічній критиці в соціології. Назва промови Юргена Габермаса «Модерн – незавершений проєкт» набула ролі гасла

²⁶⁶ Там само. – С. 145.

тих, хто не погоджується з постмодерністським підходом. Автор цього вислову не применшує суперечливості модерну. Вона для нього криється і в диференціації розумного осягнення дійсності. «У відповідних культурних системах діяльності інституціоналізуються наукові дискурси, дослідження в царині моралі та теорії права, створення творів мистецтва та художня критика як справа спеціалістів. Професійний підхід до культурної традиції в тому або іншому абстрактному аспекті значущості дав можливість проявитися власним закономірностям когнітивно-інструментального, морально-практичного і естетично-експресивного комплексу знання. З цього моменту з'являється і *внутрішня* історія наук, теорії моралі і права, історія мистецтва – все це, зрозуміло, не як лінійний розвиток, а як процес навчання»²⁶⁷. Спеціалізованість духовних зусиль породили в модерних суспільствах розрив між культурами експертів та широкої публіки²⁶⁸. Але це не дає підстав сумніватися, що ми живемо в період модерну. Фундаментальним для нього є зовсім інша характеристика. Після романтизму XIX ст. «модерним, сучасним відтоді вважається те, що сприяє об'єктивному вираженню спонтанного оновлення актуальності духу часу»²⁶⁹.

Мої критичні висловлювання про постмодернізм зовсім не означають, що я не визнаю певної користі від нього. Він збурих дискусію навколо поняття модерну і його визначень, зробив проблемними питання, які здавалися вже вирішеними. Все це безумовно було корисним для поглиблення наших уявлень про сучасність.

Зупинюся на деяких типах реакцій на інтелектуальний виклик постмодернізму. Однією з найбільш екстремістських є реакція французького соціолога Бруно Латура. Будучи впевненим, що постмодерністи зруйнували конституцію Нового Часу²⁷⁰, він доводить, що проблема модерну є псевдопроблемою, а нового часу взагалі як визначеного етапу світової історії не було. Позиція французького соціолога є безумовно оригінальною, але оригінальність в ній не поєднується з несуперечливістю. З одного боку, він пише «Новий Час» винятково з великих літер, а, з іншого боку, – вважає його певним артефактом, колективною ілюзією. Сутність цієї ілюзії в способі уявлення ново-

²⁶⁷ Хабермас Ю. Модерн – незавершений проект // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 45.

²⁶⁸ Там само.

²⁶⁹ Там само. – С. 41.

²⁷⁰ Латур Б. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с фр. Д. Я. Калугина; Научн. ред. О. В. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европ. у-та в С.-Петербурге, 2006. – С. 128.

часними людьми своїх стосунків з природою і стосунків в суспільстві. Б. Латур вважає, що модерн пов'язаний з ідеєю розділення природи і суспільства та формуванням двох типів влади – науки і політики²⁷¹. Для того щоб ці типи влади підтримувалися, необхідні операції постійного очищення природи від суспільства і навпаки. Архетипічними фігурами в цих практиках для нього є Томас Гоббс і Роберт Бойль. «Новочасні завжди сиділи на двох стільцях, розділяючи відносини внутрішні для політичної влади і відносини між науковими судженнями, але при цьому завжди засновуючи силу на розумі і розум на силі. Тому вони стали непереможними»²⁷². Операції очищення виконували функцію замирення колективів. Наука створювала інтелектуальне поле, в межах якого суттєвими вважалися лише свідчення, які мали не-людську природу. Це – свідчення самих речей, отримані авторитетними експертами за допомогою визнаних релевантними приладів. Але насправді – це лише корисна для певної мети ілюзія. Реально операції очищення дозволяють в значно більшому масштабі і більш ефективно здійснювати змішування. «Дуалізм природа / суспільство є необхідним для Нового Часу, щоб він міг збільшити масштаб змішування об'єктів з суб'єктами»²⁷³. Так формуються природно-соціальні гібриди, синтети людей і не-людей. Їх творить будь-яка культура, адже «існують тільки природи-культури, і саме вони становлять єдино можливі підстави для порівняння»²⁷⁴. Тому проблема нового часу не в якості, а в кількості, в масштабі цих змішувань. «...Ми живемо в суспільстві, яке є новочасним не тому, що на відміну від інших воно врешті-решт звільнилося від пекла колективних стосунків, релігійного мракобісся, тиранії політики, а тому, що, як і в інших суспільствах, воно перерозподілило звинувачування, замінивши одну річ або справу (cause) – річ судову, колективну, соціальну – на іншу річ – наукову, несоціальну, *matter-of-factual*. Ми ніколи не можемо спостерігати об'єкт і суб'єкт, не можемо спостерігати одне суспільство, яке було б первісним, і інше, яке б було новочасним. Ми можемо спостерігати тільки ряд заміщень, переміщень, переворотів, які постійно мобілізують народи і речі масштабу, що постійно збільшується»²⁷⁵. Тому і «модернізації ніколи не було. Немає нічого такого, що нагадувало б приплив-

²⁷¹ Там само. – С. 92.

²⁷² Там само. – С. 105.

²⁷³ Там само. – С. 108.

²⁷⁴ Там само. – С. 178.

²⁷⁵ Там само. – С. 155 – 156.

ну хвилю, яка довго наростала і сьогодні нарешті накрила нас. Такої хвилі ніколи не було»²⁷⁶.

Зараз не буду торкатися інших нюансів концепції Б. Латура. Йому інколи вдається поглянути на звичні речі свіжим поглядом. Але в цілому мені здається, що французький соціолог заздалегідь вирішив скласти зброю, а вже потім почав підшукувати аргументи для самовиправдання. Це самовиправдання він здійснив за допомогою надзвичайної інтелектуальної дистилляції. Так він отримав очищених суб'єкта і об'єкта, суспільство і природу, операції очищення і змішування. В своїй абстрактності вони притаманні будь-якому суспільству. Дійсно, будь-яке суспільство передбачає перетворення природних форм на форми, що задовольняють людські потреби. Отриману форму можна назвати гібридом, монстром і як завгодно ще. Але ці гібриди в різних типах суспільств отримують порізному. Відмінності цих форм виробництва і цікавиль соціологів. Попередній матеріал, сподіваюся, переконливо доводить, що модерні способи «змішування» відрізняються від традиційних.

Проблема змішування і розділення теж не додумана до кінця Бруно Латуром. Очищення нового часу здійснюються, перш за все, в пізнавальних процедурах. Змішування ж здійснюються в практиці, яка ґрунтується на попередньому пізнанні. В традиційних суспільствах пізнавальна і практична діяльність були злиті в один комплекс. Отже, це свідчить навіть на рівні власного матеріалу французького соціолога про якісну відмінність новочасного суспільства.

Далеко не всі соціологи капітулювали перед аргументами постмодерністів. Значна їх частина, впевнена в тому, що модерн – дійсно незавершений проект, шукала нового визначення модерну. Їхні зусилля були зорієнтовані на те, щоб відділити модерн від капіталізму та індустріалізму. Пітер Вагнер, наприклад, пише: «Під модерністю, якщо коротко, я розумію ситуацію, в якій люди прагнуть самостійно визначати своє життя, свої стосунки з іншими і свої форми буття в світі»²⁷⁷. Отже, якщо перефразувати, то модерн – це такий період в історії, коли законодавцем стає людський розум. Він втілюється в науці як раціональне пізнання і стає підґрунтям для раціонального перетворення середовища існування людини. З другого боку, він втілюється в особливій політичній формі, набуваючи республіканського сенсу суспільного договору. Торжество

²⁷⁶ Там само. – С. 146.

²⁷⁷ Вагнер П. Политическая форма новой Европы, Европа как политическая форма // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – XII. – № 2. – С. 23.

розуму породжує нестабільність. Розум самокритичний і ніколи не заспокоюється на досягнутому. Всі рішення тому є лише тимчасовими. Немає нічого священного, що не можна переглянути в майбутньому.

Рішення П. Вагнера – абстрактне, але можливе. Воно дійсно виділяє важливу рису нового часу, але не пояснює її як таку, що заснована на певних соціальних формах. Німецький соціолог зосереджується на політичному втіленні законодавчого розуму і на таких чотирьох наративах як свобода, державність, демократія і революція²⁷⁸.

Більшого визнання здобуло інше рішення стосовно сутності модерну. В'ячеслав Стюпін пов'язує модерн з техногенною цивілізацією, про яку він пише: «Техногенна цивілізація в самому своєму бутті визначена як суспільство, що постійно змінює свої підвалини. Тому в її культурі активно підтримується і цінується постійна генерація нових зразків, ідей, концепцій. Лише деякі з них можуть реалізуватися в сьогоdnішній дійсності, а інші постають як можливі програми майбутньої життєдіяльності, адресовані майбутнім поколінням. В культурі техногенних суспільств завжди можна віднайти ідеї і ціннісні орієнтації, альтернативні домінуючим цінностям»²⁷⁹. Погляд на модерн як на інноваційний тип суспільства, на мою думку, надзвичайно перспективний. Шкода, що його автор не зберіг сфокусованість свого погляду. Він пов'язує інноваційність не лише з сучасністю, а з європейською цивілізацією загалом. Це знов відсилає до загальних витоків, а не до сутності модерну.

Дискусії, спровоковані постмодернізмом, вплинули і на найбільш чутливих прибічників цього інтелектуального руху. Показовою є щодо цього позиція Вольфганга Вельша. Він пише: «Для нас новий час – звісно, ретроспективно, але саме з причин історичного досвіду – є тільки епохою, коли з духу *mathesis universalis* народилася і досягла свого панування науково-технічна цивілізація»²⁸⁰. В ній «панує пафос радикального початку» і претензія на універсалізм²⁸¹.

Підбиваючи підсумки розгляду цього сюжету можна зробити висновок, що **модерн – це інноваційний тип суспільства**. Модерн і модернізацію не можна розрізняти як стан і процес його досягнення. **Модерн – це і є стан/процес постійної модернізації**. Модерн був і капіталізмом, і індустріальним суспільством. Він і зараз багато в чому

²⁷⁸ Там само. – С. 27.

²⁷⁹ Степін В. С. Теоретическое знание. М., 1999 // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/stepin/01.html>

²⁸⁰ Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 90.

²⁸¹ Там само. – С. 91 – 92.

залишається ними. Але він не злитий саме з цими суспільними формами. В модерні прихована можливість якісної множинності. Зараз вона перетворилася на дуже актуальну теоретичну і прикладну проблему.

Я вже говорив, що процесуальність модерну не виключає можливості розбити його на певні періоди. Деякі з них ми вже розглянули. Але ними справа не вичерпується. Зараз модерн набув нової якості, яку неможливо пояснити технологічними, чи політичними змінами. Йдеться про те, що виникла в процесі розвитку модерну якась його нова кумулятивна якість. Ми вже говорили з вами про глобальні екологічні проблеми людства. Ось ці небажані і непередбачувані кумулятивні наслідки сукупної людської діяльності і дають уявлення про ту нову якість сучасності, про що йтиметься далі. Професор Мюнхенського університету **Ульріх Бек** (нар. 1944 р.) спочатку цю нову якість визначив через термін «суспільство ризику». Тут сам розвиток суспільства породжує загрози для його існування. Німецький соціолог відмітив: «На відміну від усіх культур і фаз суспільного розвитку, які бачили перед собою велику кількість небезпек, нині стосовно ризиків суспільство *протистоїть самому ж собі*»²⁸². І далі він продовжує: «Але це означає, що джерела небезпек вкорінені вже не в неосвіченості, а в *знанні*, не у сфері, що недоступна людському впливу, а якраз навпаки, в *системі рішень* і об'єктивних примусів, яка створена індустріальною епохою»²⁸³.

Загроз, зон ризиків, які створені індустріальним суспільством, дуже багато. Найбільш наочними є екологічні ризики. «Спочатку мова йшла про матеріальне зубожіння, зараз – про руйнування природних основ життя»²⁸⁴. Але є й інші ризики. На індивідуальному рівні дуже важливим є ризик безробіття, ризик особистої непотрібності, виключеності із соціальних зв'язків, ризики недієздатності політичної форми.

Законодавчий розум, який можна розглядати сутнісною ознакою модерну, досить довго в першу чергу співвідносився з наукою. Зараз науки як природничі, так і суспільствознавчі, стали інституціями примноження ризиків, адже нездатні контролювати соціальні та природні наслідки своїх часткових втручань у суспільні та природні процеси. «Тепер при переході в практику науки стикаються з власним об'єктивованим минулим і сучасним; з самими собою як продуктом і проду-

²⁸² Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – С. 278.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Там само. – С. 61.

центом реальності і проблем, які їм належить проаналізувати і подолати. Вони уявляються вже не тільки як джерело розв'язання проблем, але одночасно і як *джерело причин проблем*»²⁸⁵.

На нинішньому етапі ризику перетворилися в цинічний бізнес. Їх вивчають і виробляють часткові засоби пом'якшення, але в ринкових умовах ніхто не зацікавлений в радикальній зміні ситуації. Ризики перетворилися в бездонну діжку потреб, вдоволення яких дає величезні прибутки. «Місце заданих і маніпульованих потреб в системі виробництва посідає ризик, що самовідтворюється»²⁸⁶. У. Бек саркастично зауважує стосовно визначення гранично допустимих норм забруднення: «Ці величини роблять можливою *довготривалу дозу нормального колективного отруєння*»²⁸⁷. Можна продовжити думку автора і показати, що колективне отруєння стосується не лише виробництва продуктів харчування чи стану довкілля. Ситуація колективного отруєння спостерігається в масовій культурі. Вона наявна в соціальній системі. Але старі засоби подолання загроз в цій ситуації вже не є дієвими.

Суспільство ризиків є принципово нестабільним і потребує перетворень. У зв'язку з цим у Бека виникає ідея «рефлексивної модернізації». Він порівнює модернізацію як перехід від традиційного суспільства до сучасного і модернізацію як внутрішнє перетворення індустріального суспільства: «...Модернізація свою протилежність *поглинула, знищила* і заходила у своїх індустріально-суспільних передумовах та функціональних принципах *знищувати саму себе*. <...> Модернізація в рамках індустріального суспільства зайнялася модернізацією *перед-умов* індустріального суспільства, яка не була передбачена жодним з по-сібників XIX ст. про правила політичної поведінки, що використовуються і донині»²⁸⁸.

Подібна модернізація власних основ модерного суспільства не може здійснюватися цілком стихійно. Розум може заплутати і плує постійно. Але спроби підтримати розум силою партії чи держави вимощують дорогу до соціального пекла. Рефлексивна модернізація передбачає здатність постійної самокритики, що дає можливість вчитися на помилках. «Проект модерну, просвітництва, не закінчений – реанімація розуму може розтратить його фактичне закостеніння в історично панівному розумінні науки і технології та перевести їх в динамічну теорію

²⁸⁵ Там само. – С. 237.

²⁸⁶ Там само. – С. 67.

²⁸⁷ Там само. – С. 79.

²⁸⁸ Там само. – С. 11.

наукової раціональності, яка переробляє історичний досвід і, навчаючись, продовжує свій розвиток»²⁸⁹.

За знайомим нам модерном починає прозирати якийсь інший модерн. Підзаголовком для свого «Суспільства ризику» У. Бек взяв «Auf dem Weg in eine andere Moderne», тобто «На шляху до іншого модерну». Потім замість невизначено іншого модерну у німецького соціолога з'явився термін «Другий модерн». Він виконує суттєву роль в книзі, написаній У. Беком разом з Едгаром Гранде «Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne», що вийшла 2004 р.

У наступних своїх працях німецький вчений доходить висновку, що жодний національний простір в наш час не має закінчених і самодостатніх соціальних структур. Найвища еліта давно існує в транснаціональному просторі. Національні простори не просто включаються до глобальних зв'язків, а змінюються зсередини. У. Бек назвав це явище космополітизацією: «...Космополітизація означає *внутрішню* глобалізацію, яка розвивається зсередини національних суспільств. Вона значною мірою трансформує повсякденну свідомість та ідентичність. Проблеми глобального рівня стають частиною повсякденного локального досвіду і “моральних життєвих світів”»²⁹⁰. Інституційна система нового суспільства розшаровується. Провідні економічні, політичні та культурні інститути діють в глобальному контексті. Це звузило і частково паралізувало регулюючі функції державних інституцій на національному рівні. Значна ж частина інститутів, що забезпечують повсякденне життя простих людей, регіоналізувалася. Розрив інституційних порядків – одна з причин того, що простих людей у всьому світі фактично позбавили можливості впливати на прийняття рішень, які їх безпосередньо торкаються. Відчуження більшості населення планети від найвищого інституційного порядку породжує відчуття, яке передав У. Бек так: „Сучасне суспільство інтегрує людину в свої функціональні системи не як цілісну особистість, навпаки, воно значно більшою мірою зацікавлене, щоб індивіди були якраз не інтегрованими, а брали б у ньому участь лише частково та епізодично як перманентні мандрівники серед функціональних світів”²⁹¹. Отже, таке суспільство за допомогою своїх

²⁸⁹ Там само. – С. 239.

²⁹⁰ Бек У. Космополитическое общество и его враги // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том VI. – № 1. – С. 25.

²⁹¹ Бек У. Современная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml

провідних інститутів радикально атомізує спільноти. Загальною ідеологією тут стає радикальний індивідуалізм, який і відповідальність за життєвий шлях покладає тільки на індивіда. Дещо по-екстремістськи У. Бек робить висновок, що „вперше в історії індивід стає одиницею соціального відтворення”²⁹². На мою думку, це твердження можна віднести до так званих „об’єктивних ілюзій”. Вони навіюються колективним порядком, а не індивідуальним станом психіки. Реально відтворення соціальності відбувається на всіх рівнях інституційних порядків, але воно набуває неузгоджених, мало того, розірваних рис. Інституційні порядки локальних рівнів дозволяють індивіду почуватися цілісною особистістю. Але це не має жодного значення для транснаціональних порядків. У цілому соціальний світ стає для особистості холодним. Лише на локальних рівнях жевріють вогнища тепла, здатні інколи обігріти людські душі. Тому становлення нового світового порядку пов’язане з глобальною кризою ідентичностей. Серед величезної кількості функціональних і тимчасових ідентичностей люди все більше цінують приватні, навіть, більш точно, інтимні ідентичності.

Другий модерн не є однозначним наслідком рефлексивної модернізації. Він радше є суспільством ризику. Найбільш чітко зараз можна визначити технологічні відмінності Першого та Другого модернів. Перший на стадії індустріального суспільства базувався на масовому виробництві речей як мінових і споживчих вартостей з використанням фізико-хімічних технологій. У суспільствах Другого модерну провідну роль відіграють інформаційні технології, комп’ютерна й телекомунікаційна техніка. Все більше про себе заявляє шостий технологічний уклад (нанотехнології і гена інженерія). Головного значення набув людський, а не уречевлений капітал.

Безумовно, Другий модерн визначається не лише технологіями, але контури інших підсистем життя суспільства ще недостатньо визначені. Це виливається в перманентну боротьбу за головне позитивне визначення нової епохи. Якщо це не індустріальна ера, то яка? З. Бауман запропонував нинішню соціальну реальність визначити як рідку, плинну (Liquid Modernity). Точиться боротьба між тими, хто вважає правильним називати сучасне суспільство інформаційним чи суспільством знання. Тетяна Каменська вважає, що зараз надзвичайно важливим є ствердження самостійності людини. Воно стає принциповим для суспільного життя. Тому дослідниця обстоює термін «суспільство знання». На її

²⁹² Там само.

думку, «...самостійність залежить від особистісного когнітивного ресурсу і від орієнтованості особистості в соціоекологічному просторі»²⁹³. Не заперечуючи сказане, я все ж висловлю сумнів стосовно назви етапу модерну. Зараз її взагалі краще не прив'язувати до конкретних ознак. Ми поки що перебуваємо в процесі трансформації. Але якщо виділяти провідний вид діяльності, який впливає на всі аспекти сучасного життя, то таким буде діяльність з інформацією. Індивідуальне знання – лише один з її різновидів. Тому я раджу використовувати поняття «інформаційне суспільство». Воно найбільш точно визначає провідну якість Другого модерну. Але будь-яку ознаку не варто абсолютизувати.

5. Глобалізація і зміна уявлень про суспільну реальність

Однією з визначальних рис Другого модерну У. Бек назвав глобалізацію. Це диктує необхідність скласти уявлення про неї. Але є й інші причини звернення до цієї проблеми. Саме в глобалізації проглядають найважливіші риси нового суспільства. Ми з вами під час вивчення цього курсу постійно повторювали, що категорії соціології пов'язані з формами суспільної практики. Вивчення останніх – це шлях до розвитку концептуального апарату нашої науки. Зараз від цього апарату залежить стан усього суспільствознавства.

Свій подальший розгляд побудую за такою схемою. Спочатку я систематизую наявні в сучасній соціології визначення поняття «глобалізація». Потім спробую відповісти на запитання: чому зараз склалася хвороблива ситуація, коли одним терміном фактично позначають різні поняття? Завершу розгляд аналізом впливу глобалізаційного дискурсу на розуміння суспільства і практичні інтенції в політичній сфері.

Аналізуючи ситуацію навколо використання терміну «глобалізація», скористаюся дихотомічним принципом поділу підходів. Це певною мірою спростить ситуацію, тому що доведеться звертати увагу на теоретичні екстреми. Але, з іншого боку, це зробить ситуацію зрозумілішою. Почну з того, що всі підходи до глобалізації можна розділити за певним принципом. Одна частина авторів розглядають глобалізацію як об'єктивний, закономірний процес, інша – вбачає в ній конструкт певних політичних сил. У західній соціології першу групу в подальшому розгляді представ-

²⁹³ Каменская Т. Г. Информационное общество и общество знания // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2010. – № 12 (199). – Том. 2. – Ч. 1. – С. 17.

лятимуть Е. Гідденс і У. Бек, в українській соціології – А. Арсеєнко²⁹⁴ і Ю. Павленко. Наведу найбільш репрезентативні висловлювання. Е. Гідденс каже: «Це зовсім не той глобальний лад, – принаймні наразі, – що його скеровує колективна людська воля. Далєбі інакше, його з'ява є анархічною і безладною, супроводжуваною плутаниною впливів»²⁹⁵. Ульріх Бек пише: «Глобалізація, – це нелінійний діалектичний процес, в якому глобальне і локальне існують не як культурні протилежності, а як імплікуючі один одного взаємопов'язані принципи»²⁹⁶. Конструктивістський підхід до глобалізації можна побачити у Олександра Панаріна, який розрізняв «глобалізм Просвітництва» і «езотеричний глобалізм правлячих еліт»²⁹⁷. А. Арсеєнко в останніх своїх роботах теж переконує читачів, що «...глобалізація в дійсності є американізацією і вестернізацією сучасного світу, спрямована на розширення впливу в ньому США та інших західних держав, які послідовно встановлюють тотальний контроль над більшістю інших країн перш за все за допомогою ВБ – МВФ – ВТО»²⁹⁸

Окремо слід сказати про позицію І. Валлерстайна. Він взагалі розглядає концепт глобалізації як теоретично помилковий. На його думку, ніяких принципових змін у світовій капіталістичній системі в останні десятиліття не відбулося: «Хоча сьогодні стало модним говорити про глобалізацію як про феномен, що належить найраніше до 70-х років ХХ століття, насправді транснаціональні товарні ланцюжки добре відомі з тих часів, коли система лише зароджувалася, і набули глобального характеру ще в другій половині ХІХ століття. Зрозуміло, прогрес технологій відкрив можливості транспортування величезних мас товарів на значні відстані, але я ризикну стверджувати, що структура і функціонування товарних ланцюжків не зазнали в ХХ столітті кардинальних змін, і такі навряд чи відбудуться навіть під впливом так званої інформаційної революції»²⁹⁹. Ми до цього ще повернемося. Зараз же відзначу, що визначний американський соціолог по-

²⁹⁴ Анатолія Арсеєнка включаю сюди з певними застереженнями. В останніх своїх роботах він частіше розглядає глобалізацію як політико-економічний проект пануючих в сучасному світі сил. Далі про це більш докладно.

²⁹⁵ Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Пер. з англ. Поліщук Н. П. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 19.

²⁹⁶ Бек У. Космополитическое общество и его враги // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том IV. – № 1. – С. 25.

²⁹⁷ Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М. : Русский Национальный Фонд, 2000. – С. 47.

²⁹⁸ Арсеєнко А. Что такое неолиберализм в контексте современной «экономикс» и экономики // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 104.

²⁹⁹ Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология ХХІ века / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – С. 82.

в'язує концепт глобалізації з інтересами владних груп у сучасному світі. Фактично цей концепт виконує маніпулятивні функції: «Такі судження є ніщо інше, як абсолютно неправильне тлумачення сьогоднішньої реальності – обман, нав'язаний нам владними групами, що є ще більш сильним, ніж той, якому ми самі піддаємося часто від безвиході. Ці судження приводять нас до ігнорування реальних проблем, які стоять перед нами, а також до нерозуміння історичної кризи, в якій ми опинилися»³⁰⁰.

За допомогою іншого дихотомічного поділу в межах напрямку, який визнає об'єктивність глобалізації, можна виділити кількісний і якісний підходи до цього феномену. Визначення, що базуються на кількісному розумінні, пропонують навіть для студентів: «Якщо спробувати виокремити те загальне, що є в різних визначеннях глобалізації, то її можна визначити як **процес кількісного зростання та інтенсифікації політичних, економічних, соціальних, правових, культурних зв'язків та стосунків держав світу, усе більшої інтеграції людства**»³⁰¹. Таких прикладів у світовій літературі безліч. А. Г. Франк у своїх останніх роботах доводив, що людство завжди існувало як певне системне утворення. Всю історію його існування потрібно писати як історію світової системи. В її межах постійно можна виявити приклади кількісного посилення зв'язків між елементами³⁰². Дослідник з Великобританії Тоні Спайбі пов'язує глобалізацію з процесами розвитку Заходу після відкриття Колумбом Америки. Європа стала носієм глобалізаційного проекту, адже вона розвивалася як культурна цілісність при відсутності політичної єдності. Факторами глобалізації були європейський колоніалізм, потрапляння світової економіки під вплив європейського капіталізму і перетворення західної культури у всесвітню культуру³⁰³. Якісний похід до глобалізації припускає, що в наш час з людством відбулося щось,

³⁰⁰ Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ : Альма-матер – Знання, 2002. – С. 49.

³⁰¹ Основи демократії. Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій. – К. : Вид-во «Ай Бі», 2002. – С. 73.

³⁰² Див.: Кутуев П. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская парадигма Андре Гундера Франка // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 17 – 35.

³⁰³ Спайбі Т. Європейські національні держави і глобалізація // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ : Альма-матер – Знання, 2002. – С. 79.

чого до цього не було. У нього з'явилася нова системна якість. Діапазон визначень цієї нової якості дуже широкий – від визнання глобалізації новим етапом цілісності людства до проголошення її новою формою колоніалізму. Деякі автори намагаються синтезувати ці підходи, вказуючи на амбівалентність процесу. Це характерно для робіт українського дослідника Юрія Павленко. На його погляд, з одного боку, «сутністю глобалізації, мабуть, є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему, в якій – в ідеалі – окремі елементи, блоки, підсистеми працюватимуть на забезпечення одне одного. У зв'язку з цим сьогодні впадає в очі різюча нерівноправність компонентів, що утворюють глобальну цивілізацію, і все зростаючий розрив між її провідною ланкою – Заходом, групою найбільш розвинених країн, що вийшли на рівень інформаційного суспільства, і рештою людства, яке різюче відстає від світових лідерів»³⁰⁴. Анатолій Арсеєнко, використавши величезну кількість досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених, зробив висновок, що **сутністю глобалізації є формування системи транснаціонального капіталізму**. Вона не може розглядатися як сукупність національних капіталізмів, а є специфічною надбудовою над усіма національними ринками. Носієм цього процесу є особливий соціальний прошарок – транснаціональна буржуазія. Економічні структури глобалізації формуються світовим фінансовим ринком, непідвладним національному контролю, транснаціональними банками (ТНБ) і транснаціональними корпораціями (ТНК)³⁰⁵. З моєї точки зору, підхід Анатолія Арсеєнка є одним з найбільш продуктивних при визначенні соціальної якості глобалізації. Його можна емпірично перевірити. На його основі можна будувати гіпотези, які дозволять отримати нову інформацію про сучасний світ.

Тепер повернемося до позиції І. Валлерстайна. Він є одним з творців світ-системного аналізу. Американський дослідник неодноразово підкреслював, що «...світ-системний аналіз безумовно не є теорією і навіть способом теоретизування, це лише точка зору і критика інших точок зору. Ця критика має значну силу, і особисто я вважаю, що вона руйнівна для багатьох положень сучасного суспільствознавства»³⁰⁶.

³⁰⁴ Цивілізаційні моделі сучасності і їх історическі корні / Пахомов Ю. Н., Крымський С. Б., Павленко Ю. В. і др. под ред. Пахомова Ю. Н. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 572.

³⁰⁵ Арсеєнко А. Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні ХХІ століття // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 42 – 58.

³⁰⁶ Валлерстайн І. Кінець знаомого міра. Соціологія ХХІ віка / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – С. 264.

Одним з головних об'єктів критики для американського соціолога завжди була теорія модернізації. Її він не сприймає з кількох причин. По-перше, модернізаційна теорія ігнорує структурні особливості капіталістичної економічної системи. В цій системі завжди буде центр, напівпериферія і периферія. Центр знімає гео економічну ренту з усього світу і є місцем накопичення капіталу. Свою позицію центр відстоює і буде відстоювати всіма можливими засобами. Але суть навіть не в силевій взаємодії центру і периферії. Світова капіталістична система влаштована ієрархічно. Саме ці структурні особливості обумовлюють нерівність країн в її межах. По-друге, теорія модернізації, на думку І. Валлерстайна, аїсторічна. Вона примушує дивитися на світовий розвиток як на телеологічний процес, в якому метою є західні інститути. В одному зі своїх виступів він висловився так: «Основний недолік всіх понять, пов'язаних з теорією модернізації, полягає в тому, що вони занадто аїсторичні. Зрештою, сучасний світ не виник нізвідки. Його народження означало трансформацію особливого варіанту редистрибутивного способу виробництва. Цей процес передбачав посилення державних структур у зоні ядра європейської світ-економіки та їх відповідне послаблення на її периферії»³⁰⁷.

Становлення світової капіталістичної системи – це історичний процес. Ті країни, які посіли в ній, нехай і через випадкові обставини, положення центру, не змістяться на периферію, поки система буде існувати. Але й країни периферії в цих умовах приречені на відтворення нерозвиненості. По-третє, теорія модернізації є ідеологічною, а, отже, виконує маніпулятивні функції. Вона сіє ілюзії серед лідерів країн периферії, що, проводячи вестернізаційну політику, вони зможуть досягти такого ж рівня життя, що й у країнах Заходу. Євроцентричні ілюзії сіють у всіх інших частинах світу відчуття власної неповноцінності і формують залежність у виборі шляху розвитку від Заходу.

Я не випадково таку увагу приділив критиці І. Валлерстайном теорії модернізації. Він пише: «Старі теорії ніколи не вмирають і звичайно не зникають безслідно. Вони спочатку прикидаються загиблими, а потім мутують»³⁰⁸. Американський соціолог в теорії глобалізації і вбачає патогенну мутацію теорії модернізації. Вона сіє ілюзії стосовно можливості вирівнювання становища всіх суб'єктів світового розвитку, неправиль-

³⁰⁷ Валлерстайн І. Модернизация: мир праху её // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 23.

³⁰⁸ Валлерстайн І. Конец знакомого мира. Социология XXI века / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – С. 264.

но зображаючи виникнення соціальної єдності на нашій планеті. Формується неправильне уявлення, що ця єдність виникла тільки в другій половині XX століття. По-третє, стирається соціальна якість цієї єдності, ігнорується його капіталістична природа. Між тим, закон вартості дозволяє зрозуміти не тільки її генезу і розвиток, але й передбачити її загибель. Теорія ж глобалізації створює ілюзію, що людство вступило в якусь принципово нову епоху, якій не видно кінця. Тобто, світу пропонується нова утопія, але утопія, покликана маніпулювати свідомістю мільярдів людей.

На думку І. Валлерстайна, ми живемо в період, коли світова капіталістична система переживає глибоку кризу. Можливо, вона наближається до своєї загибелі. У цих умовах дати себе захопити розмовами про глобалізацію означає відмовитися від того вибору, який ми повинні зробити. Неправильна поведінка в ситуації вибору може призвести до формування «гіршого з світів». Він пише: «Це перший вибір, в який залучений увесь світ, оскільки історична система, в якій ми живемо, вперше охоплює всю планету. Історичний вибір – це моральний вибір, але раціональний аналіз соціологів може зробити його осмисленим і, таким чином, визначити нашу моральну і інтелектуальну відповідальність»³⁰⁹.

Щоб зробити перші висновки про підходи до визначення глобалізації необхідно звернутися до емпіричного матеріалу. Хочу привернути увагу до часу поширення самого концепту глобалізації. Гадаю, цілком справедливо Г. Тернборн пов'язує лавиноподібне збільшення потоку публікацій про глобалізацію з двома роботами, що вийшли в 1992 р. (Ianni O. A Sociedade Global. – Rio de Janeiro: Civilização Brasileira, 1992; Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. – London: Sage, 1992)³¹⁰. Це досить симптоматично. Концепт глобалізації став відповіддю на зміни у світі, насамперед на крах Радянського Союзу і загибель світової соціалістичної системи. Світова капіталістична система відновила свою цілісність. Зник альтернативний центр світового розвитку. У цьому плані генеза концепту глобалізації близька до сумнозвісної ідеї «кінця історії» Ф. Фукуями. В процесі свого виникнення концепт глобалізації був ідеологічно насиченим. Він ніс послання торжества ліберального капіталізму в світовому масштабі. Науковим же в ньому був зміст, пов'язаний з констатацією нового стану світової капі-

³⁰⁹ Там само. – С. 183.

³¹⁰ Thernborn G. Introduction. From the Universal to the Global // International Sociology. – 2000. – Vol. 15 (2). – P. 149 – 150.

талістичної системи. І в цьому плані ідея глобалізації не в усьому розходиться зі світ-системним аналізом.

Проте, перш ніж розвинути цей висновок, звернуся до характеристик процесів, що стали емпіричною основою введення терміну «глобалізація». По-перше, частина з них прямо пов'язана з технологічними досягненнями 70 – 90-х років ХХ століття. Щоб не говорити банальності, тільки перерахую ті з них, які підготували ґрунт для нових соціальних взаємодій: виникнення персональних комп'ютерів, створення глобальної системи космічного зв'язку, виникнення Інтернету, поява мобільних телефонів і т. д. Саме ці технологічні нововведення сприяли швидкому прогресу мережевих соціальних структур, які дістали можливість у режимі реального часу функціонувати в планетарному масштабі як соціальні цілісності. Побіжно зауважу, що ці технологічні нововведення, незважаючи на їхні великі соціальні наслідки, викликають дуже суперечливі оцінки. Зараз інтелектуали все частіше пишуть про негативні наслідки наукових відкриттів і технологічних нововведень. Скажімо, Інтернет зробив можливим кібертероризм³¹¹. Взагалі, осмислення цих нововведень у світовому інтелектуальному співтоваристві швидше нагадує аналіз мутацій у світі вірусів, ніж погляд на прогрес людського розуму. У зв'язку з цим ще раз нагадаю про слова Е. Гідденса про анархічність і безсистемність змін, що викликали глобалізацію. Слід звернути увагу на те, що комерційний ефект названих технологічних нововведень відсунув на задній план цілі напрямки розвитку науки і техніки, з якими на попередньому етапі пов'язували долю людства. Це, насамперед, стосується освоєння далекого космосу, про що ми вже говорили. Така переорієнтація ресурсних потоків може відгукнутися уповільненням в інших фундаментальних дослідженнях фізичної реальності. Однак, саме названі технологічні нововведення зробили можливим принципово інший ступінь єдності людства. Вже зараз воно функціонує як реальна інформаційна єдність. Але форма цієї єдності залежить від соціальних характеристик даного процесу.

Таким чином, по-друге, ми повинні зупинитися на соціальних процесах, що характеризують глобалізацію. Звичайно, в даному разі розгляд буде дуже фрагментарним. Почну з того, що формування транснаціональної капіталістичної надбудови було обумовлено сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів. Об'єктивним фактором був пошук

³¹¹ Еляков А. Д. Інтернет – тотальная угроза обществу // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 11. – С. 94.

капіталістичними економіками Заходу способів екстерналізації витрат виробництва. Держава загального добробуту унеможливила багато старих шляхів. Трудящі добилися високого рівня оплати праці. Держави підвищували екологічні стандарти. Власне, для капіталістичної економіки саме демократичні держави стали перешкодою для подальшого розвитку. Виходів вимальовувалося два – або розвиток і перетворення в систему елементів соціалізму, які були суттєвими у внутрішньому устрої провідних країн Заходу, або ж – повернення до ринкового фундаменталізму, що передбачало мінімізацію державного втручання в економіку. Ця дилема до теперішнього часу серйозно не була осмислена. В умовах холодної війни розвиток подій пішов за найгіршим сценарієм.

Цілком справедливо добре обізнаний Дж. Сорос пов'язує поворот до ринкового фундаменталізму на початку 1980-х років з приходом до влади Р. Рейгана в США і М. Тетчер у Великобританії. Він вважає, що їхня мета була усунути регулювання та всі форми державного втручання в економіку. Надія покладалася на вільний рух капіталу та підприємництва як в рамках окремих країн, так і в світовому масштабі³¹². Саме в цей період провідні капіталістичні країни звільняють фінансовий ринок від національного контролю. Але це породило не тільки механізми безперервного котирування валют. Почала надуватися величезна грошова бульбашка, яка і викликала кризу 2008 р. За даними сучасного російського дослідника М. Іванова, в останні 20 років щорічний обсяг операцій на світовому фінансовому ринку зріс з 1 млрд. дол. до 1200 млрд. дол. За цей же час обсяг торгівлі товарами і послугами збільшився тільки на 50%³¹³. Фінансові спекулянти могли за короткий час наживати величезні статки і обрушувати валюти держав і цілих їх груп. Прикладом цього є діяльність неодноразово згадуваного мною Дж. Сороса. Крім того, великий бізнес винайшов ефективний спосіб зменшення соціальних витрат. Маю на увазі офшори, соціологічний аналіз яких ще попереду. Зараз через офшорні компанії «оптимізує» свої податкові витрати не лише великий, але й середній бізнес. Наприклад, в Україні, чий бюджет вкрай потребував надходжень для боротьби з наслідками кризи, за даними Державної податкової адміністрації в 2008 р. в офшори було виведено 12 млрд. грн.³¹⁴.

³¹² Сорос Дж. Разоренье: почему рынки не могут регулировать себя сами // Вестник Европы. – 2002. – № 6 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2002/6/sor-pr.html>

³¹³ Глобализация и Россия (Круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 5.

Корупційний вплив офшорів відчувається в усьому світі. У спільній свідомості розвинених країн шкода від офшорів добре відрефлексована. Досить згадати роман Джона Грішема «Фірма». В принципі, розвинені країни могли б спільним рішенням ліквідувати офшори. Навряд чи їм могли б протистояти безпосередньо країни, в яких розташовуються ці фінансові гавані. Однак, наївно думати, що офшори – це продукт діяльності державних машин Бермудських, Багамських або Віргінських островів. Офшори – це фінансові інститути транснаціональної буржуазії. При цьому, на початку глобалізаційних процесів тільки велика буржуазія могла розглядатися як транснаціональна. Зараз транснаціонального характеру поступово набуває і середня буржуазія. Через це всі дії розвинених держав стосовно офшорів мають і надалі матимуть половинчастий характер. І це при тому, що, скажімо, соціальної системі США офшори завдають величезних збитків.

Завдяки глобалізації капітал у всьому світі перейшов у наступ на права найманих робітників. Г - П. Мартін і Х. Шуман наводять дані, що 1995 р. 4/5 американських робітників чоловічої статі заробляли в реальному перерахунку на 11% за годину менше, ніж 1973 р. У світі поширилася «працююча бідність» і 1/5 зайнятих отримують заробітну плату нижчу від рівня бідності. Профспілки все менше здатні цьому зарадити. Число їх членів неухильно скорочується. З 1991 р. чисельність членів Німецької федерації профспілок зменшилася на 1/5³¹⁵. У Лос-Анджелесі, де найбільш чітко проявлялися тенденції постіндустріального розвитку, теж стрімко скорочувалася кількість членів профспілок (в 1973 р. – 34% найманих робітників; в 1987 р. – 19%)³¹⁶. Навіть у передових галузях виробництва можна спостерігати відродження архаїчних трудових відносин. Цінними є свідчення американських дослідників щодо Каліфорнії. Там навіть в електронній промисловості на кінцевих етапах можна спостерігати так звані “sweat workshops” («потогінні майстерні»), де працюють нелегали. Економічна гонитва за прибутком продукує навіть робоче рабство, в яке потрапляють нелегальні мігранти³¹⁷. Все це дає підстави для висновку, що глобалізація в

³¹⁴ Бироваш М. Сделали выводы. Отечественный бизнес массово выводит капиталы в офшоры. Доллары меняют прописку в украинских городах на Кипр, Панаму и Гонконг // Корреспондент. – 2008. – № 48. – С. 40.

³¹⁵ Мартин Г. – П., Шуман Х. Западная глобализации. Атака на процветание и демократию / Пер. с нем. – М. : Издательский дом «Альпина», 2001. – С. 161 – 178.

³¹⁶ Regions That Work. How Cities and Suburb Can Grow Together / Pastor M.Jr., Dreier h., Grigsby III J. T., Lypes-Garza M. – Minneapolis: Published by the University of Minnesota, 2000. – P. 21.

³¹⁷ Ibid. – P. 37 – 39.

її нинішній формі може бути визнана класовим проектом транснаціональної буржуазії. Але цей висновок стосується саме форми глобалізації, а не виникнення функціональної єдності людства.

Слід звернути увагу на один парадокс, пов'язаний із сучасною соціальною формою глобалізації. До виникнення сучасного глобалізаційного дискурсу в світовому інтелектуальному співтоваристві вівся дискурс про глобальні проблеми³¹⁸. Усвідомлення природи цих проблем було усвідомленням єдності долі людства за фактом планетарного характеру негативних наслідків колективної людської діяльності. Вчені ще в першій половині ХХ століття дійшли висновку, що сукупна людська діяльність набула могутності, яка перевищує силу геологічних процесів. Відповіддю на це стала теорія «ноосфери» П'єра Тейяра де Шардена та Володимира Вернадського. Вона покликана була вказати орієнтири для перетворення людства з чинника негативного антропогенного тиску на біосферу на фактор її позитивної еволюції. Першим видом справжньої глобальної діяльності стало освоєння навколосемного космічного простору. Космонавтика розглядалася як прояв антифіналістської тенденції у розвитку людства. Проте світова капіталістична система адаптувала всі ці досягнення під себе. Глобалізація як торжество ринку, який вирвався за стримуючі рамки національних держав, відкинула всі благодушні надії вчених-гуманістів. Зараз разом з В. Даниловим-Данильяном можна тільки констатувати, що ще ніколи в історії людства не виникало такого гігантського розриву між масштабом проблеми запобігання біосферної катастрофи та можливостями її розв'язання³¹⁹. Звичними стали констатації, що промисловий розвиток Бразилії супроводжується знищенням вологих тропічних лісів, які є «зеленими легенями планети», що тануть віковічні льодовики в Антарктиді та на Гренландії, що забезпеченість світового видобутку газу скоротився з 42,3 років до 42 років³²⁰. Глобалізація, будучи генетично за своїми технологічними передумовами пов'язаною зі спробами розв'язати глобальні проблеми, знаменувала відступ з цього шляху. Транснаціональна буржуазія всі ці технологічні досягнення використовувала для мінімізації своїх виробничих і соціальних витрат. Часткова прагматична раціональність у цьому процесі взяла гору над сутніс-

³¹⁸ Див., наприклад: Социализм и прогресс человечества: Глобальные проблемы цивилизации / Под общ. ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1987.

³¹⁹ Данилов-Данильян В. И. Возможна ли «коэволюция природы и общества»? // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 15.

³²⁰ Сергеев П. А. Проблемы мировой энергетической безопасности // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 12. – С. 17.

ної раціональності виживання людства. Має рацію Ж. Сапір, коли пише: «"Економісти мейнстріму" не враховують того, що створювана ринком "раціональна" поведінка не обов'язково відповідає довготривалій стабільності та зростанню. Ринкова раціональність узгоджується лише з середовищем, яку створює цей ринок, в даний час і ні з чим іншим»³²¹. Ринок – не той інститут, за допомогою якого можна вирішувати космічну долю людства. Таким чином, нинішня глобалізація як класовий проект стала ще й проявом крайнього егоїзму і соціальної недалекоглядності свого колективного носія.

Глобалізація не передбачала розв'язання проблеми соціальної справедливості. Її розгортання було одночасним поглибленням нерівності у світі. Пошлюся на А. Арсеєнка, який зібрав цінні емпіричні дані: «2004 року розрив між групою країн з високим рівнем доходів, де проживає «золотий мільярд» (1004 млн. чол., або 15,8% населення Землі), та групою країн з низьким рівнем доходів, де зосереджено «полос бідності» (2343 млн. чол., або 36,8% населення світу), за обсягом ВВП становив 27 разів, за ВВП на душу населення – 63,3 разу, за долею в обсязі експорту товарів – 31,3 разу, за ринковою капіталізацією активів – 786,5 разу, за витратами на охорону здоров'я на душу населення – 115 разів»³²². Разюче збільшується нерівність між найбагатшими людьми планети і рештою землян. «За даними на початок 2011 року всього 1% мешканців Землі володіють зараз 43% майна, що є на планеті. За останні роки доходи 0,01% найбагатших людей планети зросли настільки, що якщо 30 років тому вони перевищували доходи найбідніших 90% майже в 200 разів, то тепер перевищують їх більше ніж у 1000 разів»³²³.

Глобалізація змінила сам дизайн світової економіки, яка втрачає форму бджолиного стільника, де головними елементами були відносно герметичні простори національних держав. Зараз світова економічна система структурується мережами транснаціональних корпорацій, бірж і банків. Сучасний економічний порядок – це, перш за все, порядок мережевих структур. Мережі в економіці почали формуватися значно раніше, ніж почався перехід до Другого модерну. Але саме зараз цей принцип організації набув якісно нових рис. **Він почав домінувати над територіальним принципом організації соціального життя.**

³²¹ Сапір Ж. Наскільки тяжко, наскільки довго? (Спроба прогнозування глибини і тривалості кризи) // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 80.

³²² Арсеєнко А. Что такое неоллиберализм в контексте современной «экономикс» и экономики // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 87 – 88.

³²³ Там само.

Проблема полягає в тому, що більшість мережевих структур є вузько спеціалізованими. Більшість з них – це ТНК (2007 р. в світі налічувалося десь 79000 транснаціональні корпорації і 790 тисяч їх іноземних філій)³²⁴. Вони і виступають головними носіями в сучасному світі вузької економічної раціональності, про яку вже йшла мова. Те ж саме можна сказати про транснаціональні банки.

Виняток становлять тільки деякі міжнародні організації, передусім ООН. Проте ООН є організацією (і в цьому плані мережевою структурою), яку створили держави (вони реалізують територіальний принцип існування суспільства). У цій суперечності одна з причин кризових явищ в ООН.

Економічні структури корумпують держави та регіональні форми організації спільного життя людей. ТНК підштовхують до того, що держави перетворюються на менеджерів певних територій. Ці менеджери конкурують між собою за залучення ресурсів ТНК. Тим самим глобалізація змінює саму ідею держави. У європейській традиції з часів Аристотеля такою вважалася ідея благого життя у всій її повноті. І навіть серйозні зрушення у розумінні держави, пов'язані з працями Н. Макіавеллі, не усунули з самої ідеї державного життя претензії на регуляцію всієї повноти соціального буття. Глобалізація перетворює державу лише у одного з агентів, що задають форму суспільства.

Глобальні мережеві структури двома шляхами впливають на процеси в рамках територіальних спільнот. Про перший я вже говорив, коли ми обговорювали космополітизацію в розумінні К. Бека. Другий шлях пов'язаний з тим, що «в сучасному світі право розпоряджатися вже виявляється практично часто вагомішим за право володіти»³²⁵. ТНК, діючи на території тих чи інших країн, можуть використовувати їхні ресурси в своїх цілях, що можуть не збігатися з цілями відповідних держав. Всі ці факти дозволяють зробити висновок, що **глобалізація пов'язана з виникненням гострих і глибоких суперечностей між двома провідними інститутами західного світу – ринком і демократією**. Перший функціонує відповідно до мережевого принципу, друга – територіального³²⁶. Поки що переваг більше на боці ринку.

Глобалізація пов'язана з неузгодженістю інституційної системи сучасного суспільства. Частина інститутів набула глобального характеру.

³²⁴ Там само. – С. 90.

³²⁵ Косолапов Н. А. Россия: территория в пространствах глобализирующегося мира // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 7. – С. 12.

³²⁶ Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 60.

Це, насамперед, стосується фінансових інститутів, інститутів міжнародної торгівлі, інститутів електронної комунікації. Частина інститутів продовжує функціонувати на рівні держав. Це, перш за все, більшість політичних інститутів. Частина ж інститутів проявляє свою життєздатність на регіональному рівні. Це багато в чому стосується інститутів, що забезпечують повсякденне життя простих людей.

Тепер коротко зупинимося на тому, як становлення Другого модерну і такої його риси як глобалізація впливає на осмислення суспільства як особливої реальності. Для соціологів – це принципове питання. Категорії, якими ми користуємося, виникли в основному в період Першого модерну, а тому можуть не відповідати сучасному стану речей. Свій розгляд сфокусуємо на проблемі політичного оформлення суспільства. Думаю, що це одна з найважливіших проблем сучасної науки. Вона важлива і в теоретичному, і в прикладному значенні.

Суспільство є основоположною інтуїцією всіх суспільних і гуманітарних наук. Разом з тим, воно виступає складним об'єктом для формально-логічних визначень. Напевно, перший науковий підхід до визначення суспільства запропонував Аристотель. Він писав: «Суспільство, що складається з декількох селищ, є цілком завершеною державою, яка досягла, можна сказати, повною мірою самодостатнього стану і виникла заради потреб життя, але існуюче заради досягнення благого життя»³²⁷. Великий грецький філософ у цьому визначенні об'єднав величезну кількість інтуїцій, які в європейській теоретичній свідомості є життєвими до теперішнього часу. Першою, безперечно, є інтуїція самодостатності. Виходячи з неї, суспільством можна назвати тільки ту людську спільноту, яка здатна існувати відносно автономно від інших подібних спільнот. Для цього вона повинна також мати здатність самовідтворюватися. Розуміння суспільства як політично оформленої людської групи також мало величезні наслідки для суспільствознавства. У Аристотеля це розуміння пов'язано з його визначенням людини як «політичної тварини», яка за своєю природою взагалі не може існувати поза державою³²⁸. Держава в цьому разі розглядається як сукупність громадян. Громадянин же – це людина, що є частиною політичного цілого і вступає з ним у безпосередні відносини³²⁹.

І. Валлерстайн довів, що інтуїтивне ототожнення суспільства з сукупністю громадян у межах національної держави поширилося в Європі

³²⁷ Аристотель. Політика // Аристотель. Соч. в 4-х томах. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 378.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Там само. – С. 444.

та Північній Америці з XVIII століття. Наведу його слова: «Цілком зрозуміло, що на практиці як мінімум протягом двох століть термін «суспільство» використовувався для позначення сукупності людей в межах суверенної держави або в тих межах, які, на наш погляд, можуть розглядатися як кордони суверенної держави, вже існуючі або ж такі, що тільки ще встановлюються»³³⁰. Американський соціолог розкриває механізми формування такого бачення суспільства. Найбільш глибоким процесом було становлення самої світової капіталістичної системи, що як один з найбільш важливих інститутів передбачала національну державу. Ця форма держави і сприяла перетворенню підданих на громадян. Ідеологічною формою осмислення і одночасно телеологічним орієнтиром була ідея народного суверенітету (насамперед у формі, яку їй надав Ж.-Ж. Руссо). У соціології, яка формувалася як відображення процесу першої модернізації, спільноти громадян були сприйняті як суспільства *per se*. Але ця фундаментальна інтуїція не піддавалася серйозній експлікації. Тому термін набув багатозначності.

У сучасній соціології відчувається гостре незадоволення наявним розумінням суспільства. Так проявляється відчуття фундаментальних зрушень в основах соціального життя. П. Штомпка це відчуття перевів на понятійний рівень, пов'язавши його з глобалізацією: «Людство більше не розглядається як «статистична сукупність», філософська чи ідеологічна категорія; воно набуває соціологічної сутності, перетворюючись в соціальну цілісність, що охоплює всіх людей, які живуть на землі. Сьогодні можна говорити про глобальну структуру політичних, економічних і культурних відносин, що простягаються за будь-які традиційні кордони і пов'язують окремі суспільства в єдину систему»³³¹. У найзагальнішому вигляді з цим твердженням можна погодитися. Дійсно поняття суспільства втрачає тільки множину і набуває сенсу, коли його потрібно стосовно людства вживати лише в однині. Правда, при цьому потрібно враховувати все досі сказане про соціальну форму цієї єдності.

Але безвідносно до нинішньої соціальної форми єдність людства, що склалася, продукує новий імператив: суспільство тепер автономне тільки з урахуванням глобального рівня. Це означає, що і відтворення суспільства передбачає відтворювальні механізми глобального масштабу.

³³⁰ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира. Социология XXI века / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – С. 144.

³³¹ Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М. : Аспект – Пресс, 1996. – С. 120.

Було б надто просто заявити, що глобалізація перемістила всі відтворювальні процеси суспільного життя на планетарний рівень. Картина постала значно складніша. Ці механізми стали багатопшаровими. Збільшилася ймовірність суперечностей і навіть конфліктів між цими рівнями. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває аристотелівська інтуїція про необхідність політичного оформлення суспільства. При осмисленні глобалізації для соціолога важливим стає питання: чи можлива глобальна політична форма? Можна загострити питання: чи мислимий світовий уряд?

Сама можливість виникнення цього питання говорить про те, що реальності суспільства Другого модерну серйозно відрізняються від соціальної тканини Першого модерну. Індустріальне суспільство передбачало національні держави. У їх межах відбувалася перша модернізація, здійснювалося становлення національних ринків, виникли інституційні перерозподільні механізми, які зробили можливим суспільство загального благоденства. Становлення Другого модерну руйнівним чином впливає на національні держави. Вони втрачають ряд регулюючих функцій і виявляються безсилими перед загрозами глобалізації.

Мабуть, першим різку і однозначну відповідь на це питання дав засновник Римського клубу Ауреліо Печчеї: «... Національний суверенітет у вік глобальної імперії людини є головною перешкодою на шляху до її порятунку»³³². Він відштовхувався від свого особистого досвіду підприємця і політичного діяча. Саме це дало йому підстави зробити висновок про «... явну неефективність старої системи двосторонніх відносин на виду у світової проблематики»³³³. Ми могли переконатися, що ця неефективність за минулі десятиліття тільки посилилася. Ауреліо Печчеї вбачав вихід у створенні глобального співтовариства. Глобальність для нього перетворилася на символ віри: «... Тільки глобальний підхід – розуміючи глобальність в тому її значенні, про який я говорив вище, – може забезпечити шлях до розв'язання проблем, що стоять перед людством»³³⁴. Напевно, це надмірно однобічні і прямолінійні висновки. Але треба віддати належне мужності їх автора. Він не побоювався звинувачень у непатріотизмі, в пропаганді мондіалізму тощо. Однак його ідеї могли бути використані лише як відправні точки для подальших роздумів.

³³² Печчеї А. Человеческие качества / Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1980. – С. 225.

³³³ Там само. – С. 234.

³³⁴ Там само. – С. 265.

Найбільш повно на нинішній момент ці ідеї розробив Богдан Гаврилишин. Він також виходить з необхідності пошуку форми єдності людства: «Існують серйозні причини, які змушують нас висувати певні ідеї і готувати перші начерки, якщо не проекти, майбутнього світового ладу»³³⁵. Він проаналізував можливі альтернативи цього шляху. Одні з них ведуть до гарантованого загального знищення, інші – до повної дезинтеграції світу. Жоден з них не обіцяє розв’язання глобальних проблем. «Шляхом виключення малоймовірних варіантів приходимо знову до ідеї «світового ладу» як нашого найвірогіднішого майбутнього і в далекій перспективі неминучого. XXI століття має побачити його головні контури і, можливо, навіть певну форму»³³⁶.

Богдан Гаврилишин вважає, що головними перешкодами на шляху до становлення глобального суспільного ладу є: індивідуалістичні конкурентні цінності, демократія, побудована за принципом протизваг, і вільне неузгоджене підприємництво. Вчений визначив і основні характеристики нового суспільного ладу: культурний і релігійний плюралізм; співпраця при владі, її колегіальний характер; федеративний характер політичних інституцій; представницька демократія на вищих рівнях співіснує з прямою демократією на нижчих рівнях, що забезпечує широку участь громадян у прийнятті рішень³³⁷. Такому політичному ладу відповідають групові кооперативні цінності: «Неминучими і вірогідними здаються поширення та утвердження групово-кооперативних цінностей, що дозволяють людині пристосуватися до співвітчизників, зберігаючи індивідуальність, підпорядковуючи себе певним спільним цілям і вищим пріоритетам, не вдаючись до фізичного примусу, регламентованих законодавчих правил, громіздкого благодійного бюрократичного апарату»³³⁸. Для економіки в цих умовах «певна форма системи узгодженого вільного підприємництва, яка зберігає динамізм приватної ініціативи, автоматичні регулятивні механізми ринку і, крім того, створює такі умови, за яких навіть приватна власність слугує єдиній суспільній меті, є найжиттєздатнішою моделлю»³³⁹. Ці висновки з глобалізаційних процесів не були сприйняті будь-якими урядами або потужними політичними силами. Мало того, зараз багато зроблено для дискредитації по-

³³⁵ Гаврилишин Б. Дорогокази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові. – К. : Основи, 1993. – С. 196.

³³⁶ Там само. – С. 200.

³³⁷ Там само. – С. 200 – 201.

³³⁸ Там само. – С. 203.

³³⁹ Там само. – С. 204.

дібних ідей Римського клубу. Ідея світового уряду представлена як ідея своєкорисливої змови³⁴⁰. У масовій свідомості Римський клуб потрапив в один розряд з масонами і іншою світовою закулісою. Тим часом глобалізація, будучи пов'язаною з новою формою реального існування суспільства як людства, неминуче буде підштовхувати до обговорення цих ідей. Сама логіка розгортання процесів, що містять неймовірні за руйнівною силою ризики, буде підштовхувати до координації зусиль на глобальному рівні. Таку координацію не під силу здійснити одній, навіть дуже потужній, країні. Необхідний суспільний договір у рамках всього людства. Але йому заважає нинішня форма глобалізації. Ця суперечність у найближчій перспективі буде підштовхувати то до спроб повернутися до протидії негативним наслідкам глобалізації на національному рівні через посилення державної потуги, то до створення замкнених клубів розвинених держав. А. Арсеєнко пише про наш час: «Затяжний характер нової великої депресії на порозі XXI сторіччя, яка ускладнюється народними заворушеннями в країнах Північної Африки і Близького Сходу, стихійним лихом у Японії і останніми подіями в Лівії, тягне за собою посилення процесів економічного націоналізму, до глобалізації, фрагментації, регіоналізації і локалізації в сучасному світі»³⁴¹. Але в далекій перспективі саме завдання виживання людства знову поставить питання про досягнення його політичної єдності. Єдності не можна досягнути у відомих зараз формах. Це не може бути всесвітня держава. Адже світовий політичний лад повинен включати кілька рівнів: глобальний, цивілізаційний, національний, регіональний і локальний. Як їх поєднати в життєздатне ціле зараз ніхто не може сказати. Це і є одним з найважливіших завдань наукового пошуку. Ключове місце в ньому мусить посісти соціологія.

Питання для самоконтролю

- 1. Коли і навіщо було вперше використано поняття «модерн» в європейській інтелектуальній традиції?*
- 2. Коли і яким чином поняття «модерн» і «модернізація» набули соціологічного змісту?*
- 3. Дайте визначення модерну. Яку роль це поняття відіграє в сучасній теоретичній соціології?*

³⁴⁰ Колеман Дж. Комитет 300. Тайни мирового правительства. – М. : Витязь, 2005. – 320 с.

³⁴¹ Арсеєнко А. Что такое неоліберализм в контексте современной «экономики» и экономики // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 103.

4. Як поняття модерну пов'язане з поняттям прогресу?
5. Що таке модернізація? Які існують теорії модернізації і в чому їх відмінності?
6. Чим відрізняються сутнісна воля і виборча воля в теорії Фердинанда Тьоніса?
7. Як пов'язані між собою спільнота і сутнісна воля в теорії Фердинанда Тьоніса?
8. Як виборча воля характеризує суспільство в теорії Фердинанда Тьоніса?
9. Чи виключає суспільство сутнісну волю в теорії Фердинанда Тьоніса?
10. Які різновиди капіталізму виділяв Макс Вебер?
11. В чому специфіка європейського раціонального капіталізму?
12. Чи можна вважати протестантизм єдиним духовним витоком сучасного капіталізму (за М. Вебером)?
13. Чи могли зародки капіталізму формуватися в середньовічних цехах?
14. Чому, згідно з М. Вебером, античний спосіб виробництва загинув? Чи міг він безпосередньо породити раціональний європейський капіталізм?
15. Які духовні риси вважав притаманними буржуа В. Зомбарт? Як вони сприяли становленню капіталізму?
16. Які етапи в розвитку капіталізму виділяв В. Зомбарт? Яку він дав їм характеристику?
17. Які існують підходи до виділення періодів у розвитку модерну?
18. Охарактеризуйте довгі хвилі М. Кондратьєва, що характерні для модерну. Що вони можуть пояснити в його розвитку?
19. Коли з'явилося і як змінювалося протягом модерну машинне виробництво?
20. Що таке промислова революція? Коли і де відбулася перша промислова революція?
21. Що таке технологічний уклад? Охарактеризуйте технологічні уклади, які змінилися протягом модерну.
22. Які можна виділити етапи в політичній історії модерну? Дайте їхні характеристики.
23. Чи можна вважати, що модерн характеризується торжеством гуманізму? Обґрунтуйте свою думку.
24. Чи можна охарактеризувати модерн за допомогою терміна

- В. Стьопіна «технологічна цивілізація»? Як Ви цей термін розумієте?*
- 25. Чим відрізняється наукова раціональність модерну від інших типів раціональності?*
- 26. Чи можна вважати постмодерн окремим етапом розвитку сучасного світу? Обґрунтуйте свою думку?*
- 27. Як Ви розумієте висловлювання Ю. Габермаса «Модерн – незавершений проект»? Чи згодні Ви з ним? Чому?*
- 28. Що таке *mathesis universalis* як характеристика модерну?*
- 29. Що таке Другий модерн у розуміння Ульріха Бека? Дайте системне порівняння Першого і Другого модернів.*
- 30. Що таке глобалізація? Чи можна сказати, що після світової кризи 2008 р. її процеси почали згортатися?*
- 31. Як глобалізація впливає на зміну категорій соціологічного мислення?*

Рекомендована література

Підручники

1. Социология. Основы общей теории: учебник / Отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М. : Норма, 2008. – С. 684 – 719.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ., под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект – Пресс, 1996. – С. 100 – 132; 170 – 185.
3. Кононов И. Ф. Глобализация и изменение представлений об обществе // Глобалистика как область научных исследований и сфера преподавания. – Вып. 3 / МГУ имени М. В. Ломоносова. Факультет глобальных процессов / Под ред. И. И. Абызгалиева, И. В. Ильина. Отв. ред. Т. Л. Шестова. – М. : МАКС Пресс, 2009. – С. 224 – 270.

Праці класиків соціології

1. Маркс К. Капитал. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1973. – С. 333 – 515 (главы 11 – 13); 725 – 773 (глава 24).
2. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Переклад з німецької: Наталя Костомарова, Олександр Погорілий. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
4. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого. – К. : Основи, 1998. – С. 397 – 436 (Господарська етика світових релігій. Вступ).

5. Вебер М. История хозяйства. Город / Пер. с нем. под ред. И. Гревса. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 254 – 332.
6. Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Евреи и хозяйственная жизнь / Пер. с нем. – М. : Айрис–пресс, 2004. – С. 194 – 204; 152 – 186.
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 493 – 664.

Тексти для обов'язкового вивчення

1. Бек У. Космополитическое общество и его враги // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том IV. – № 1. – С. 24 – 53.
2. Валлерстайн И. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ : Альма-матер – Знання, 2002. – С. 49 – 66.
3. Арсеєнко А. Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні ХХІ століття // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 42 – 58.

Додаткова література

1. Бауман З. Текучая современность / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб. : Питер, 2008. – С. 61 – 99.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – С. 21 – 60.
3. Бек У. Современная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика // http://www.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml
4. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника. – М. : Прогресс – Традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 464 с.
5. Вагнер П. Политическая форма новой Европы, Европа как политическая форма // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – XII. – № 2. – С. 21 – 57.
6. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология ХХІ века / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – 368 с.

7. Валлерстайн И. Модернизация: мир праху её // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 21 – 25.
8. Вельш В. Наш постмодерный модерн / Пер. з нім. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 11 – 103.
9. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові. – К. : Основи, 1993. – 238 с.
10. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Пер. з англ. Поліщук Н. П. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 100 с.
11. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антологія / Под. ред. В. И. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 492 – 505.
12. Кононов И. Ф. Социология Второго модерна как научная перспектива // Соціологія Другого модерна: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу. Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 32 – 54.
13. Латур Б. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с фр. Д. Я. Калугина; научн. ред. О. В. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европ. у-та в С.-Петербурге, 2006. – С. 237.
14. Спайбі Т. Європейські національні держави і глобалізація // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ : Альма-матер – Знання, 2002. – С. 67 – 79.
15. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. – М. : АСТ, 1999. – 784 с.
16. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40 – 52.
17. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др. / Под ред. Пахомова Ю. Н. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с.

Кононов І. Ф. Теоретична соціологія. Том 2. Сучасні суспільства: структури та процеси – Монографія

Соціологія сформувалася як наукове відображення процесу Першої модернізації і Модерну як особливого етапу в людській історії. Саме це з моменту її формування як окремої науки задало поле проблем і понятійну систему. Зараз стало зрозуміло, що перший етап Модерну закінчився. Людство вступає в ту реальність, яку німецький соціолог Ульріх Бек назвав Другим модерном. У зв'язку з цим повинна змінитися і соціологія як на рівні проблем, так і на понятійному рівні.

Аналізуються основні теорії Модерну та модернізації. Модерн розглядається як інноваційний тип суспільства. В такому сенсі **модерн буде не закінченим станом, а постійним рухом в певному напрямку. Модерн це і є стан/процес постійної модернізації.** Для його якісної визначеності треба понятійно схопити не просто особливості інституційного набору відповідних суспільств, а якість перманентних суспільних перетворень. Ідейною формою їх осмислення і легітимації стала ідея прогресу.

Одним з аспектів переходу до Другого модерну є процес глобалізації. Його головна характеристика пов'язана зі становленням системи транснаціонального капіталізму. Головним агентом його формування є транснаціональна буржуазія. Глобалізація обумовлює неузгодженість інституційної системи сучасного суспільства. Частина інститутів набула глобального характеру. Це, насамперед, стосується фінансових інститутів, інститутів міжнародної торгівлі, інститутів електронної комунікації. Частина інститутів продовжують функціонувати на рівні держав. Це, перш за все, більшість політичних інститутів. Частина ж інститутів виявляють свою життєздатність на регіональному рівні. Це багато в чому стосується інститутів, що забезпечують повсякденне життя простих людей. Ми стали свідками виникнення **гострих і глибоких суперечностей між двома провідними інститутами західного світу ринком і демократією.** Перший функціонує відповідно до мережевих принципів, друга територіальних. Поки що переваг більше на боці ринку.

У світлі цього підходу аналізуються соціальні системи країн сучасного світу. До їхнього аналізу застосовується методологічний підхід структуризації, запропонований Ентоні Гіденсом. Головна увага приділяється структурній обумовленості суспільних процесів (мобільність, конфлікти, революції).

Ключові слова: модерн, модернізація, Другий модерн, глобалізація, соціальна структура, соціальна група, соціальна стратифікація, соціальна мобільність.

Кононов И. Ф. Теоретическая социология. Том 2. Современные общества: структуры и процессы. – Монография.

Социология сформировалась как научное отражение процесса Первой модернизации и Модерна как особого этапа в человеческой истории. Именно это с момента её формирования как отдельной науки задавало поле проблем и понятийную систему. Сейчас стало понятно, что первый этап Модерна закончился. Человечество вступает в ту реальность, которую немецкий социолог Ульрих Бек назвал Вторым модерном. В связи с этим должна измениться и социология, как на уровне проблем, так и на понятийном уровне.

Анализируются основные теории Модерна и модернизации. Модерн рассматривается как инновационный тип общества. В таком смысле модерн будет не законченным состоянием, а постоянным движением в определенном направлении. Модерн это и есть состояние / процесс постоянной модернизации. Для его качественного определения необходимо понятийно ухватить не просто характеристики институционального набора определенных обществ, а качество перманентных общественных преобразований. Идейной формой их осмысления и легитимации стала идея прогресса.

Одним из аспектов перехода ко Второму модерну стал процесс глобализации. Его главная характеристика связана со становлением системы транснационального капитализма. Главным агентом его формирования является транснациональная буржуазия. Глобализация обуславливает несогласованность институциональной системы современного общества. Часть институтов приобрела глобальный характер. Это, прежде всего, касается финансовых институтов, институтов международной торговли, институтов электронной коммуникации. Часть институтов продолжает функционировать на уровне государств. В большинстве случаев это касается политических институтов. Часть же институтов проявила свою жизнеспособность на региональном уровне. Это во многом касается институтов, которые обеспечивают повседневную жизнь простых людей. Мы стали свидетелями возникновения острого и глубокого противоречия между двумя ведущими институтами западного мира – рынком и демократией. Первый функционирует в соответствии с сетевым принципом, второй – территориальным. Пока преимуществ больше на стороне рынка.

В свете этого подхода анализируются социальные системы стран современного мира. К их анализу применяется методологический принцип структуризации. Предложенный Энтони Гидденсом. Главное внимание уделяется структурной обусловленности общественных процессов (мобильность, конфликты, революции).

Ключевые слова: модерн, модернизация, Второй модерн, глобализация, социальная структура, социальная группа, социальная стратификация, социальная мобильность.

Kononov I. F. Theoretical sociology. Volume 2. Modern societies: structures and processes.

Sociology emerged as a scientific reflection of the process of the First modernization and Modernity as a special stage in human history. Namely this, right from the moment of establishing sociology as a separate science, formed its problem field and conceptual system. It has become clear now that the first stage of Modernity is over. The Humanity is entering the reality which the German sociologist Ulrich Beck called Second Modernity. In this regard, sociology should also change, both on the level of problems, and on the conceptual level.

Here analyzed the basic theories of Modernity and modernization. Modern regarded as an innovative type of society. In this sense, Modern does not have a completed state; it would be the constant movement in a particular direction. Modern - this is the state / process of continuous renewal. For its qualitative definition one should conceptually grasp not just characteristic of an institutional set of specific societies, but quality of permanent social formations. The idea of progress became ideological shape of their understanding and legitimation.

One of the transition aspects towards the Second modernity was the process of globalization. Its main characteristic is associated with the formation of transnational capitalism system. Transnational bourgeoisie is the main agent of its formation. Globalization conditions the inconsistency of the institutional system of modern society. Some institutes acquired global character. This applied particularly to financial institutions, the World Trade Institute, the Institute of Electronic Communications. Some institutes keep on operating at the level of states. They are, first of all, most of the political institutions. A number of the institutions showed their viability at the regional level. It is largely related to the institutions that provide everyday life of ordinary people. We are witnessing the emergence of acute and deep contradiction between the two leading institutions of the Western world - the market and the democracy. The first one functions in accordance with the principle of the network, the second one - territorial. Now the market institutions are leading ones.

In the light of this approach here examined the social systems of the modern world. This analysis is applied on the methodological principle of structuration, the one proposed by Anthony Giddens. It is focused on the structural conditions of social processes (mobility, conflicts, revolution).

Key words: modern, modernization, Second modern, globalization, social structure, social group, social stratification, social mobility.

Наукове видання

КОНОНОВ Ілля Федорович

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Курс лекцій

Том 2.

*Сучасні суспільства:
структури та процеси*

За редакцією автора
Літературна редакція і коректура – Н. П. Ступницька
Комп'ютерна верстка – П. С. Пиженко

Здано до склад. 00.00.0000 р. Підп. до друку 00.00.0000 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 00,00. Наклад 500 прим. Зам. № 000.

Видавець

**Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”**
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач

ТОВ „Поліграфічний центр „Максим”
вул. Челюскінців, 16-а, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 34-40-21.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3036 від 17.12.2007 р.